बाळज्ञानवर्धक.

मुलतवी राखवानां माठां फळ.

(बीजी वार.)

श्लोक.

नैकश्चिदपि जानाति किं कस्य श्वो भविष्यति ।
अतः श्वः करणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥

ગીતિ

અરે! શ્વો શું થાશે? ધ્યાન ગાન ન કદાપિ કોઈ ધરે;
એ માટે મતિમાન કાલ કામ કાલનું આજના પૂરું કરે.

ભાષાંતર કર્તા.

[illegible]રાય ગોવર્દ્ધનપ્રસાદ વ્યાસ.

અમદાવાદમાં

ગાંધીની હવેલીમાં યુ. પ્રિ. એન્ડ જ. એ. કું. લિમિટેડ

મુદ્રાલયમાં રણછોડલાલ ગંગારામે મુદ્રાંકિત કર્યું.

સન ૧૮૮૫ (રિપત સંવત ૫) સંવત ૧૯૪૧

મૂલ્ય ચાર આના. ટપાલ ખર્ચ એક આનો.

बाळज्ञानवर्धक.

मुलतवी राखवानां माठां फळ.

(એક વાર્તા.)

श्लोक.

नकश्चिदपिजानातिकिंकस्यश्वोभविष्यति ।
अतःश्वःकरणीयानिकुर्यादद्यैवबुद्धिमान् ॥

ગીતિ.

અરે! થશે શું કાલે! ધ્યાને જ્ઞાન ન કદાપિ કોઈ ધરે;
એ માટે મતિ મંડિત કામ કાલનું આજજ પૂર્ણ કરે.

ભાષાન્તર કર્તા.

વિઠ્ઠલરાય ગોવર્દ્ધનપ્રસાદ વ્યાસ.

અમદાવાદમાં

મામાની હવેલીમાં યુ. પ્રિ. અને જ. એ. કં. લિમિટેડના
મુદ્રાલયમાં રણછોડલાલ ગંગારામે મુદ્રાંકિત કર્યું.

સન ૧૮૮૫ (રિપન સંવત ૫) સંવત ૧૯૪૧

મૂલ્ય બાર આના. ટપાલ ખર્ચ એક આનો.

अर्पणपत्रिका.

પુષ્પિતાગ્રાવૃત.

પરમ પુનિત સ્નેહિ શુદ્ધ મારા;
અચરતલાલ ભયેચ પ્રાણ પ્યારા;
અરભક મણિરામના યશસ્વી,
મહદ નિધાન મતિ તણા મનસ્વી. ૧

હરિગીત છંદ.

વિદ્યા વિલાસી વિવેક સાગર, ખ્યાત નાગર નિર્મળી,
અદ્વૈત મતવાદી અનુપ-સાદી-સરસ વૃત્તી ભળી;
શાણો સ્વભાવ સુભાવ ભરિયો, લલિત લાયક લાયકી,
પ્રીતિ પરિક્ષક પ્રેમમૂર્તિ નિપુણ સહુ વાતે નકી. ૧
મણિરામના મંદિર દિપક, અચરત કરી આલાદને,
અચરત કર્યું તેં નામ સાર્થક! પામિ જ્ઞાનપ્રસાદને;
ગિરિજા કુખે પ્રસવ્યો રતન-તન-મનન નહિ મિથ્યા મળે,
વય ન્હાનીમાં વખણાઈ ગયો, બહુ જ્ઞાનના ભોગી બળે. ૨
દેશાભિમાનિ દિવો હતો, હતિ દાઝ ઝાઝી દેશની,

ભડ ભક્ત બ્રહ્મ સમાજનો, ગાતો વડાઈ વિશ્વેશની ;
નાગર ઉદય આદી સભામાં, સરસ ભાષણ ભાખતો,
વર્ણો જ્ઞાનવર્ધક બાળ કેરિ સભા ઉપર રૂચિ રાખતો. ૩

મુજ ઉપર હતિ મમતા વિશેષે, મિત્ર તારી મૂળથી,
સ્નેહી મને પણ તું સમો, નિષ્કપટિ કોય મળ્યો નથી;
સદ્ ગ્રન્થ ગરવા વાંચવા, ગમતા તને વ્હાલા બહૂ.
ભાષાન્તરો પણ ભાવ ધરિ, તું વાંચતો વીરા સહૂ. ૪

મેં કામ મુલતવી રાખવું, હૃદયે તને નવ રૂચતું,
જો હોય લેશ અપૂર્ણ તો, ચિત અચિત તુજને ખૂંચતું;
એ આદિ કારણની અધિક નિત્ય યાદગિરિ રે'વા મને,
અર્પણ કરૂં આનંદથી હું એજ ભાષાંતર તને. ૫

કંઈ ગ્રન્થ અર્પે ગર્વ અર્થે વ્યર્થ સમરથ એકને,
નિઃસ્વાર્થ તારા સ્નેહ ખાતર, માત્ર કીધિ ભેટ મેં ;
સ્વારથ લગી સહુ શરમ આંખની મૂકિ આ સહજે ધરે
જે વીર વિરલા સ્નેહ ભૂખ્યા, યાદ પાછળથી કરે-૬

લી.

તારો વિરહદગ્ધ બન્ધુ

વિઠ્ઠલરાય.

પ્રસ્તાવના.

—{o}—{o}—

કોઈ પણ ભાષાની ઊન્નતિ બે પ્રકારે થઈ શકેછે. એકતો સત્ય, કલ્પના કે કલ્પના મિશ્રિત સત્ય વાળા ગ્રન્થ લખવાથી કે લખાવવાથી, કિંવા પર ભાષામાંથી કોઈપણ સારો ગ્રંથ સ્વભાષાની અંદર ભાષાન્તર કરવા અગર કરાવવાથી. ઈંગ્રેજીનું આટલું મહત્વ તથા ગૌરવતાનું કારણ જોશો તો કેટલેક દરજ્જે માલૂમ પડશે કે પર ભાષાના ઉત્તમ ગ્રંન્થોનું ભાષાન્તર થએલું છે. અને આથી એક પોતાના દેશનીજ રીતભાતોથી ફક્ત જાણીતા ન રહેતાં પારકા દેશના જ્ઞાન. ક્રિયા, વિધિ, દેશાચાલ, લોકાચાર વિગેરે સર્વથી માહિતગાર થાયછે. આર્યાવૃતના પ્રાચીન ગ્રંથો જોશો તો ઘણાખરા તમને ઈંગ્રેજી માં ભાષાન્તર કરેલા માલૂમ પડશે. શિવાય ફ્રેન્ચ, જર્મન, સ્કોટીશ, ઍરેબીક, લેટીન અને હીબ્રુ ભાષાના પણ ગ્રન્થોનું ભાષાન્તર જણાઈ આવશે. આથી મારા મનમાં એવું આવ્યું કે જો કોઈ સારો ગ્રન્થ ગૂર્જર ભાષાની અંદર ભાષાન્તર કરી પ્રગટ કર્યો હોય તો આપણી ભાષાની અંદર એક સુંદર પુસ્તકની ભરતી થાય એટલુંજ નહીં પરન્તુ એમાંના જ્ઞાન,રીતભાત વિગેરેનો લાભ લેવાને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે;તેમજ પ્રથમ સ્વકૃતિથી જાહેરમાં પડતા ઉત્સાહી યુવાનોને માથે અપક્વતાનો જે અપવાદ મૂકવામાં આવે છે તે અપવાદમાંથી મૂક્ત થાઊં.

ઘણા વખતથી હું જોઊંછું કે ઊંચી કેળવણી લીધેલા, તેમજ અનુભવમાં અને વ્યવહારિક કામમાં પ્રવીણ એવા ઘણા પુરૂષો મુલતવી રાખવાની કટેવમાં ઘસડાયા જાય છે; અને જો કે તેઓ "Time saved is money got; Procrastination is the thief of time; Don't put off till tomorrow what you cando today." વિગેરે મહાન પુરૂષોએ સ્વાનુભવથી સિદ્ધ કરી ચલાવેલી પ્રખ્યાત કહેવતો વાંચે છે તોપણ, તેની ખરી અસર તેમના મનપર થતી હોય એમ જણાતું નથી. એ કટેવ મારા કેટલાક મિત્રોમાં તેમજ મારામાં જણાઈ તથા તેનાં કડવાં ફળ મારે ચાખવા પડ્યાં; તેમજ એ કટેવથી દૂર રહેવાને લીધે મારા એક મિત્રને થતા લાભ પણ જોવામાં આવ્યા; તેથી મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે તન, મન. ધન, વખત અને સર્વને હાનિ પહોંચાડનાર એ મુલતવી રાખવાની કટેવનાં માઠાં પરિણામ નું યથાસ્થિત વર્ણન સારી વાત લખી પુસ્તકના આકારમાં કર્યું હોય. તો તેથી લોકોના મનપર કંઈ પણ અસર થઈ તેઓ ઘણે ભાગે નિયમિત થાય, ઉદ્યોગી યુરોપિયનોની હરીફાઈ કરી શકે અને નષ્ટ થયેલી વિદ્યા, કીર્તિ,

ધન વિગેરે પાછાં મેળવી શકે. આ આશયથી મારૂં મન રોકાયલું હતું અને વાતની રચના ગોઠવતું હતું, તેવામાં લન્ડન શેહેરના એક પુસ્તકો વેચાનારના છોકરા એસિલે પોતેજ લખેલું "To-morrow" (કાલ) એ નામનું તેનું આખ્યાન મારા વાંચવામાં આવ્યું. તે વાંચતાંજ મારા મનમાં એમ આવ્યું કે "મુલતવી રાખવાની કટેવ" ની વાત વાત જોડી કાઢીને લખવા કરતાં આ ખરી બનેલી હકીકતનું ગુર્જર ભાષામાં શોભે તેવું સાર રૂપ ભાષાન્તર કરી પુસ્તક દ્વારાએ કે માસિક પત્રદ્વારાએ પ્રગટ કર્યું હોય તો ફાયદેસર થઇ પડશે. કારણ કે જે રચના મેં ધારી હતી તેના કરતાં નીચેના એના આખ્યાનમાં એ કટેવનાં માઠાં ફળનું ખરેખરૂં ચિત્ર પાડી તેનું વર્ણન એવું તો અસરકારક કરેલું છે કે, તે ધ્યાન દેઇને વાંચવાથી અને મનન કરી સમજીને સુધરવાથી ઉપર જણાવેલી સઘળી ઉમેદો બર આવવાની આશા રાખી શકાય. તેમજ 'એક પંથ દો કાજ' થાય કારણ કે એક તો ઉત્કૃષ્ટ વાર્તાનું ભાષાંતર પણ થયું અને મારી ધારેલી વાર્તા પણ લખાઈ એમ કહેવાય આ કારણને લીધે આ વાર્તા પ્રથમ બુદ્ધિપ્રકાશમાં આપી હતી. પણ મિ. કૃપાશંકરે તથા મારા કેટલાક મિત્રોએ આનું પૃથક્ પુસ્તક છપાવવાની ભલામણ કરી તેથી પુસ્તકદ્વારાએ પ્રગટ કરી પ્રજા વર્ગની ન્યાયીદૃષ્ટિ નીચે મૂકુંછું.

મારે જણાવવું જોઇએ કે આ ભાષાન્તર મેં અક્ષરશઃ કરેલું નથી. તેમ કોઈ પણ રીતે એની મૂલ કહેવાની મતલબમાં ફેરફાર પણ કર્યો નથી. પ્રસંગોપાત વિવેચન કરવા જેવા વિષયોપર વિવેચન કરેલું છે તેમજ આપણી ભાષાને તદન અરૂચતો અર્થ કાઢી નાંખવાની પણ સ્વતંત્રા લીધેલી છે. પુસ્તકની અંદર ભાષા ઘણી સ્હેલી નાંખી છે. કારણ કે મારો મૂલ ઉદ્દેશ એછે કે જેમ બને તેમ પ્રથમ આર્ય બાળકો સૂધરવાં જોઇએ. અને જો આ કટેવનો બચપણમાંથીજ સમૂલગો નાશ થયો હોય તો યુવાવસ્થામાં એથી ઘણો લાભ થાય અને જન્મ્યાનું સાર્થક કરે. એટલા માટે બાળકો સમજી શકે તેવી ભાષા નાંખી છે. પરન્તુ જ્યાં સંસ્કૃત શબ્દો નાંખ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું, ત્યાં અગર આપણી ભાષામાં વપરાતા શબ્દને મળતોજ ખરો સંસ્કૃત શબ્દ હોય તો, તેવા શબ્દ બનતા સુધી નાંખવામાં વિચાર કર્યો નથી.

જો આ વાર્તાને ગુર્જરભાઇઓ તરફથી સારો આશ્રય મળશે તો બીજી એવી કેટલીક લોકોપયોગી વાર્તાઓનું ભાષાન્તર કરી પ્રજાની શેવામાં મૂકવાની તક નહીં ચૂકું.

ભાષાન્તર કર્તા.

मुलतवी राखवानां माठां फळ.

प्रकरण १ लुं.

कुटेवनां प्रथम परिणाम.

બેસિલ લખેછે કે—લાંબા વખતથી મારા મનમાં મારો ઇતિહાસ લખવાનો વિચાર હતો, તેનો આજ હું આરંભ કરૂંછું. કારણકે મારી જીંદગીના બધા સારા ઠરાવો, કંઈ પણ કામ કાલસૂધી મુલતવી રાખવાથી નકામા ગયાછે. જ્યારે હું જુવાન હતો ત્યારે સૌ એમ કહેતા કે એનામાં ફક્ત મુલતવી રાખવાની કુટેવની એકજ ખોડ છે. આ ખોડ હું માન્ય કરતો હતો; પણ મારામાં રહેલી મગરૂરી અને આળસને લીધે હું એમ ધારતો કે એ ખોડ નાની અને ઝટ સુધારી શકાય તેવી છે. પરંતુ મારી આખરઅવસ્થા સૂધી એમ કરવાનો વખત મને મળ્યો નથી, તેથી હવે કાંઈ પણ સુધારો કરવાને બદલે અંતઃકરણનો પશ્ચાત્તાપ ઠીક કામ લાગશે એમ ધારી સુધરવાના સઘળા વિચારો મારે છોડી દેવા જોઈએ.

મારા પિતા લંડન શેહેરના એક પ્રખ્યાત પુસ્તકો વેચનાર હતા. મારો જન્મ થયો તે દિવસે તે નવો 'જીવનચરિત્રકોષ' તપાસતા હતા. પ્રસવની ખબર જ્યારે તેમને કરવામાં આવી ત્યારે તેમની આંગળી "બેસિલ" એ નામપર હતી. તેથી તરત તેમણે મોટે સાદે વાંચ્યું કે "ઇશ્વરી જ્ઞાન, વાદવિવાદ, અને નીતિ સંબંધી લેખક, સિઝેરીઆનો ધર્મગુરૂ, બેસિલ." પછી તે બોલ્યો કે, "આ મહાપુરૂષનું જે નામછે તે નામ મારા છોકરાનું પણ પાડીશ. ગ્રંથકાર તથા ધર્મગુરૂ એ બંને પદ્વિઓ સાથે મેળવવી અશક્ય છે તોપણ, મને આશા છે કે હું એને તાર્કિક, વાર્તિક, અને નીતિ સંબંધી લેખક તથા ધર્મગુરૂ થયેલો જોઇશ."—એ પ્રમાણે તેમણે મારૂં નામ બેસિલ પાડ્યું. બાલ્યાવસ્થામાં મારી અક્કલ અને સ્મરણશક્તિ મારા જોડિયા મિત્રો કરતાં ઘણેજ વધારે હતી. તોપણ પિતૃસ્નેહની લહેરમાં મારા પિતાને તે અસાધારણ

લાગતી હતી, અને તેથી તેમના ધારેલા ભવિષ્યને ટેકો મળતો હતો. તેમને એમ લાગ્યું કે આ છોકરાને ઊંચી કેલવણી નહિ અપાય તો મોટી ભૂલ થશે; તેથી મને તેવી કેલવણી આપવાને તેમણે પોતાની સત્તા કરતાં પણ વધારે પૈસા ખરચ્યા. આગળ જતાં હું એક પ્રખ્યાત માણસ થઇશ એ વિચારથી હું પણ બાલપણમાંથી ઉશ્કેરાયલો હતો. મારા શિક્ષાગુરૂઓ પણ કેટલાક વખત સૂધી મારાથી સંતુષ્ટ હતા અને મારી તીવ્રબુદ્ધિનાં વખાણ કરતા. પણ એજ "તીવ્રબુદ્ધિ" શબ્દ મને આગળ વધતાં અટકાવ્યો. જે સહેલાઈથી હું મારા પાઠ તૈયાર કરતો, તેજ સહેલાઈ પાઠ તૈયાર કરવાનું છેલ્લીઘડી સૂધી મુલતવી રખાવતી; અને મગરૂરીથી શરૂ કરેલી આ કુટેવનું પરિણામ અપમાન નિવડ્યું.

જ્યારે મને એક જાહેર નિશાળે મૂક્યો ત્યારે હું મારા સોબતીઓની સાથે એટલો બધો આળસુ થઈ ગયો કે મારી તીવ્રબુદ્ધિ છતાં અઠવાડીઆમાં બે વાર કોરડાનો માર મને પડતો. જેમ જેમ હું વધારે મોટો થતો ગયો તેમ તેમ મારી સમજશક્તિએ મારી ભૂલ સુધારી હોત; પણ મારા પિતાનાં કેટલાંએક અવિચારી સંભાષણ સાંભળી, મને આળસમાંજ રહેવાની તાજી મગરૂરી ઉત્પન્ન થતી. રજાના દિવસોમાં જ્યારે હું ઘેર આવ્યો, અને મારા આળસને માટે શિક્ષાગુરૂઓના ઠપકાના કાગળ મારા પિતાપર આવ્યા, ત્યારે તેમણે મને ઠપકો દેતાં દેતાં પણ પાસે બેઠેલાં માણસો તરફ નજર કરી મારાં વખાણ કર્યાં, અને કહ્યું કે "મારો બેસિલ વિચિત્ર માણસ છે; તે ધારે તે કરી શકે એવોછે; અને એના સઘળા શિક્ષકો પણ એમજ કહેછે; તથાપિ ઘણોજ આળસુ છે.—સઘળા બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો એવાજ હોયછે, અને તેઓ છેલ્લી અણી સૂધી કામ મુલતવી રાખેછે. જે ગીતની ત્રીજી આવૃત્તિ મેં હમણાંજ છપાવી છે તેનો રચનાર ઘણોજ આળસુ છે. પણ એના જેટલી હીલચાલ દુનિઆમાં કોણે કરીછે? તે પોતાનું દરેક કામ બેસિલની માફક મુલતવી રાખે છે, તે છતાં રમુજમાં આવે તો છેલ્લી ઘડીએ પણ તે ઘણું કરી શકેછે, તથાપિ રમુજમાં આવ્યા શિવાય તે કંઈપણ કામ કરતો

નથી. એકે અક્કલવાન્ પુરૂષ એવો જોવામાં નથી આવ્યો કે તે આળસુ નહિ હોય."

ઉપરનાં વખાણનો એકે શબ્દ મારા મનમાંથી ખસે તેમ નહોતું. "અક્કલવાન અને આળસુ" એ શબ્દો મારા મગજમાં એવા તો જડાઈ ગયા કે, તે મારી પોતાની લાગણીથી અથવા શિક્ષાગુરૂઓના બોધ અને દાબથી દૂર થઈ શક્યા નહિ. જે કુટેવ સુધારવાને મારા શિક્ષકો પ્રયત્ન કરતા તેને માટે હું માન ધરાવતો, અને જ્યાં સુધી વર્ગમાં શીખવાતી કવિતા પૂરેપૂરી ઉતારી લેવાનું મુલતવી રાખવાથી મેં ઈટનની જાહેર પરીક્ષામાં ઇનામ ખોયું નહીં ત્યાં સુધી મારી મૂર્ખાઇને માટે મને કોઈપણ વખત ઘણો પસ્તાવો થયો નહોતો. કવિતાની જેટલી લીટીઓ મેં લખી હતી તેટલી બધાને પ્રસન્ન હતી, પણ પૂરી કવિતા વિના તે નકામી થઈ પડી. આથી મારૂં ધારેલું ઇનામ મારા એક સોબતી જોન્સનને મળ્યું. એ જોન્સ ઘણો બુદ્ધિવાન્ નહોતો, પણ જબરો ખંતીલો હોવાથી તેણે પોતાની કવિતા વખતસર તૈયાર કરી હતી.

આ જાહેર પરીક્ષાના મેલાવડામાં મેં મારી અક્કલ બતાવવાની તક ખોઈ તેને માટે મારા પિતા મારાપર બહુ ગુસ્સે થયા. એમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ખુદ મહારાજા એ મેલાવડામાં હાજર હતા, અને જેમને ઇનામ મળ્યાં તેમને મહારાજા પાસે લેઈ જવામાં આવ્યા હતા. વળી એમ ધારવામાં આવતું હતું કે જે છોકરાઓ અત્યારથીજ અક્કલવાન જણાય છે તેમને મોટપણમાં દરબાર શ્રી તરફથી સારો ફાયદો મળશે. આ સઘળાને લીધે મારા પિતાને ઘણો ખેદ થયો; અને તેમણે "અક્કલવાનને આળસુ" કહી મને જે ઉત્તેજન આપ્યું હતું તેને માટે પોતાનેજ ઠપકો દેઈ, પોતાનાં અવિચારી ભોળાપણની વિરૂદ્ધ બોલવાનો ઠરાવ કરી મને કહ્યું કે, "તારી મુલતવી રાખવાની કુટેવ છોડાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે." પછી તેમણે પોતાના કબાટમાંથી મી. યંગનું નાઇટ્સ થોટ્સ નામનું પુસ્તક લીધું. એમાંની "Procrastination is the thief of time" એ લીટી તેમને યાદ હતી, તેટલા માટે જે જે વાક્યમાં "મુલતવી,"

"કાળ," "આજ," "કાલ," વગેરે શબ્દો મળી આવ્યા તેવાં વાક્યો એકઠાં કરી, "ઢીલનાં ભયંકર પરિણામ" ને લગતા ફકરાઓ, સાત મોટાં પાનાં ભરીને ઉતાર્યા. પછી મને કહ્યું કે "પ્રિય બેસિલ, આ ફકરાઓ તારી આખી જીંદગીને માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે; માટે જો તું તે મોઢે કરીશ તોજ હું તને ગજવાખર્ચના પૈસા આપીશ." એ વાક્યોમાં જણાવેલા વિચાર અમૂલ્ય હતા, પણ મારી મગરૂરીને લીધે હું તેની દરકાર કરતો નહોતો. તોપણ મારા પિતાના સખ્ત ઠરાવને લીધે, મનની નાખુશી છતાં, એ સંબંધ રહિત ફકરાઓ મેં એવા તો સ્મરણશક્તિને આધીન કરી દીધા કે તેમાંના ઘણાખરા હજુ મને યાદછે, અને તે પૈકી થોડાક અત્રે જણાવુંછું.—

"વખત નકામો ગાળવો એ આત્મઘાત કરવા જેવુંછે. આત્મઘાત કરવાથી ફકત જીંદગી ખોવી પડે એટલુંજ નહિ, પણ તે સાથે બીજું ઐહિક અને પરમાર્થિક ઘણું ગુમાવવું પડેછે."

"વખત નાશી જાયછે, મરણ તાકીદ કરે છે, સ્વર્ગ આમંત્રણ કરેછે, અને નર્ક બીવરાવે છે."

"આપણે વખતને મારી કાઢીએછીએ અને તે પાછો આવે એમ ઇચ્છીએછીએ."

"માણસ વખત પાસેથી જતો રહેછે, વખત માણસ પાસેથી ઘણીજ ઝડપથી નાશી જાયછે, અને એમ બંનેની નાશભાગ પાછળથી ઘણી નુકશાનકારક નીવડે છે."

"આજજ ડાહ્યા થાઓ. મુલતવી રાખવું એ મૂર્ખાઈ છે."

"જો તમે ગઇ કાલ આવવાનું ઇચ્છતાહો તો આજ એ કાલ આવેલી છે એમ ધારો. તમારી વર્તણુંકજ તમારી શાન્તિનો ગમે તો નાશ કરશે, કાંતો તેને વધારશે, દીપાવશે અને ઉન્નત કરશે. માટે ગઈ કાલની માફક આવતી કાલ પણ નકામી જવા દેશો નહિ."

"જે માણસે કાલપર વિશ્વાસ રાખ્યો નથી, જેનું કામ ખરાબ થયું નથી, ગયા વખતને માટે જે ખુશ છે, એવા માણસને હું ક્યાં મેળવીશ ? !"

અગર જોકે ઉપલા ફકરાઓ મેં મોઢે કર્યા તોપણ હું તેથીજ-

રાએ સુધર્યો નહિ. આથી જણાશે કે, મારી મૂર્ખાઈની ખાતરી ક-રવાની જરૂર નહોતી, પણ મારા નિશ્ચયોમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર હતી. જો એ ફકરાઓમાં સૂચવેલી શીખામણ લક્ષમાં રાખી તે પ્ર-માણે હું વર્ત્યો હોત તો દરવર્ષે ચાર હજાર રૂપીઆનો પેદાગરૂ થાત.

મી. યંગની નાઈટ્સથોટ્સના ઉપલા ફકરા મોટે કરતાં હું ઘણો કંટાળી ગયો અને તેથી એના ઉપર ટીકા કરવાને મારૂં મન લલ-ચાયું. જ્યારે હું કોલેજમાં ગયો ત્યારે ત્યાં મી. યંગનાં વખાણ કરનારા જે ઉત્સાહી વિદ્યાર્થિઓ હતા, તેમને હું એમ કહેવા લાગ્યો કે યંગ એ કવિ નહોતો. આમ કહેવાથી તેઓ મારી મશ્કરી કરતા. પરંતુ જેમ જેમ મારૂં હાસ્ય વધારે થવા માંડ્યું તેમ તેમ હું એ બાબતમાં વધારે આગ્રહી થતો ગયો. ખુલ્લી રીતે હું મી. યંગની વિરૂદ્ધ બોલવા લાગ્યો અને કેમ્બ્રીજના કેટલાક વિદ્વાનોની મુલાકાત કરી. મારા મતના બચાવમાં કેટલુંએક લખીને હું એમ કહેવા લાગ્યો કે, મી. યંગના લખાણમાં લોકો જેને ગૌરવ કહેછે, તે ખરેખરૂં ગૌરવ નથી, પણ માત્ર શબ્દપાંડિત્ય છે; અને "નાઈટ્સથોટ્સ" એ કવિતાનો નમુનો નથી, પણ હાસ્યોત્પાદક મગરૂરી છે. મેં એક નિબંધ લખ્યો તેમાં મી. કાઉલે તથા મી.યંગનો મુકાબલો કરી તેની સમાપ્તિમાં જણાવ્યું કે, યંગ એ અઢારમા સૈકાનો કાઉલેછે. આટલું છતાં મારે વાજબી જણાવવું જોઇએ કે મારા એ નિબંધમાં ઘણીક ચતુરાઈ અને થોડુંક સત્યહતું.

વિદ્વાન્ પક્ષકારો જો કોઈ પ્રખ્યાત ગ્રંથકારની સામે લખાણ કરે તો ઘણી વખતે જે માનને તેઓ લાયક ન હોય, તેવું, પણ ક્ષ-ણિક, માન તેમને મળે છે. નિબંધ લખવાની મારી ધારણા સફલ થવાની જેટલી આશા મેં રાખી હતી, તેના કરતાં પણ ઘણે દરજ્જે સારી ફતેહ થઈ. આથી હું ધારવા લાગ્યો કે "હું મોટો ને ચતુર માણસ થઇશ" એવું મારા પિતાએ જે ભવિષ્ય વર્ત્યું હતું તે ખરૂંછે. તરૂણ પુરૂષોના મુરબ્બી (Patron) કહેવડાવતા એક પાદરીએ મારા તરફ જે પ્રીતિ દેખાડી તે પ્રીતિએ મને વધારે સ્વાભિમાની કર્યો. મારા પિતાએ મને ધર્મ સંબંધી કેલવણી આપેલી હતી, તેથી હાલના મારા પાદરી મુરબ્બીની સાથે જેમ જેમ હું વધારે સંબંધમાં આવતો ગયો,

તેમ તેમ મને સારા જગો અપાવવાને તે કબૂલ થયો. હજુ હુ ધમ સંબંધી કાંઈપણ કામ કરતો નહોતો; એટલામાં ચાર હજાર રૂપીઆનું વર્ષાસન આપવાનું તેના હાથમાં આવ્યું, અને તે તેણે મારી ખાતર કેટલાક મહિના સૂધી કોઈને પણ આપ્યા વગર રહેવા દીધું.

આ સંધિમાં તેણે એક દિવસ મને કહ્યું કે આવતે રવિવારે લોકસમાકુલ સમાજ મળનારી છે, તેમાં વાંચવા સારૂ "દયા" વિષેનો ઉપદેશ તું લખી લાવજે. પરંતુ જેઓ મુલતવી રાખવાની કુટેવના દાસ થઈ ગયા હશે તેમના શિવાય કોઈના પણ માનવામાં આવશે નહિ કે મેં એ ઉપદેશ લખવાનું કામ નીમેલા રવિવાર પહેલાંના શનિવારની સાંજ સૂધી મુલતવીરાખવાની મૂર્ખાઈ કરી. ભાગજોગે શનિવારે મારા કેટલાક મિત્રો મારે ત્યાં વાળુ કરવાને આવ્યા, તેથી તેમની સાથે ગપાટા મારવામાં ઘણી રાત સૂધી હું જાગ્યો. "હું લખાણની ઝડપમાં માન ધરાવનારો જુવાન ગ્રંથકાર છું" એવી મગરૂરી રાખીને મેં મારા મન સાથે વિચાર કર્યો કે, કશી ચિંતા નથી; ધારેલો નિબંધ એક કલાકમાં લખીને તૈયાર કરી દઈશ. પણ અપશોચ ! જ્યારે મારા સોબતીઓ મારે ત્યાંથી ગયા ત્યારે રાત્રિ ઘણી ગઈ હતી તેથી તરતજ હું સૂઈ ગયો, અને એવો નિરાંતે ઊંઘ્યો કે બીજે દિવસે પેલા પાદરીના ચાકરે આવી ખૂબ બૂમો પાડી ત્યારે જાગ્યો. આ વખતે મને જે ભય લાગ્યો તે અવર્ણનીય છે. પથારીમાંથી ઊઠીને મેં ઘડિઆળ સામું જોયું તો નવ વાગ્યા હતા. હવે માત્ર એક કલાકજ બાકી હતો, કારણ કે દસવાગ્યે તો માગેલો નિબંધ આપવાનો હતો. તરતજ હું લખવાને બેઠો પણ મારૂં મન તથા શરીર કંપવા લાગ્યાં અને મારા વિચાર એવા તો ગભરાટમાં પડી ગયા કે હું ગમે તેવો બુદ્ધિવાન હતો તથાપિ પા કલાકે પણ પહેલું વાક્ય લખી ના રહ્યો. પાદરીના ચાકરને મેં ચાળીશ મિનિટ રોક્યો, તેટલા વખતમાં બે પાનાં લખ્યાં, અને તેની સારી નકલ કરી ઓરડીમાં આમ તેમ ફરવા મંડ્યો; પણ વળી પાછું મન ચળ્યું એટલે એ બે પાંનાએ ફાડી નાંખ્યાં. પછી આખરે જ્યારે પેલા ચાકરે કહ્યું કે મારાથી હવે વધારેવાર ખોટી થવાય તેમ નથી, ત્યારે મેં માંદગીનું બ્હાનું કાઢી મારા કમનસિબ વિષે પાદ

રી ઉપર ચીઠી લખી આપી તેને પાછો કાઢ્યો. ખરેખર એ વખતે હું માંદોજ હતો. મારૂં માથું જોરથી દુખતું હતું, અને આખો દિવસ હું મારી મૂર્ખાઈપર વિચાર કરતો ઓરડામાં પડી રહ્યો હતો. પરિણામ શું થશે તે મેં અગાઉથીજ ધારેલું હતું. બીજે દિવસે સવારે પેલું ચારહજાર રૂપિઆનું વર્ષાસન બીજા માણસને મળ્યું, અને તેજ વખતથી મારા ભાગ્યોદયનું મીડું વળ્યું. આથી મારા પિતાએ મને અનહદ ઠપકો દીધો તેથી, અને ના ઉમેદથી, કદાચ હું સુધર્યો હોત. પણ એક અણચિંતવ્યું સારૂં ભાગ્ય (જેને મેં સારૂં ભાગ્ય ધાર્યું હતું તે) મારો નાશકર્તા થઈ પડ્યું.

પાઠશાળાનો મારો એક મિત્ર મારા પિતાની દુકાને એક પુસ્તક ખરીદવા આવ્યો. એનો બાપ ચીન દેશમાં એલચી તરીકે જવાનો હતો, તેથી મેં ચીનદેશ જવાનો મારો આગ્રહ અને ઉત્સાહ તેને બતાવ્યો. તેણે કહ્યું કે "તમારા વિષે હું મારા પિતાને કહીશ અને તે તમને પોતાની સાથે તેડી જશે." કબૂલત પ્રમાણે તેણે મારા વિષે પોતાના પિતાને ભલામણ કરી, અને હું વિદ્વાન્ તથા બુદ્ધિવાન્ છું એ વાત તેને સમજાવતાં, વનસ્પતિ વિદ્યા સંબંધી તાજાં ચિત્ર જે મેં ઘણીજ સંભાળથી અને સ્વચ્છતાથી ચિતરેલાં હતાં તે તેને બતાવ્યાં. આથી તેના બાપે મને પોતાની સાથે તેડી જવાનું કબૂલ કર્યું. પરંતુ એ મહાયાત્રાએ જવાને મારા પિતાએ ના પાડી, અને જે ધંધાની તાલીમ મને આપી હતી તે છોડી દઈ બીજે જતાં જોઈ તે ગુસ્સે થયા. પણ મેં કહ્યું કે એ ધંધો મારી બુદ્ધિને અનુસરતો નથી, તેમજ હું એ ધંધામાં જ્યાંસૂધી દાખલ થયો નથી ત્યાંસૂધી તેને છોડી દેવામાં કાંઈ નાનમ ગણતો નથી. "બુદ્ધિ" એ શબ્દથી હમેશની માફક મારા પિતાના મનપર ઘણી અસર થયેલી જોઇને હું મોટેથી બોલ્યો કે "મારા અનુભવથી હું કહુંછું કે ઉપદેશ લખવાની વેઠ મારી બુદ્ધિને ક્ષીણ કરશે. મારી બુદ્ધિને સતેજ કરવાનો ઉપાય માત્ર એટલોજ છે કે મારે પરદેશની જૂદા જૂદા પ્રકારની રીતભાતો જોવી." મારા આવા બોલવાથી "હું મોટો ગ્રંથકાર થઇશ" એ મારા પિતાના ભવિષ્યના પૂર્વાર્ધે તેમની આશાઓ તાજી કરી, અને મારા આ-

આ પછી મારી મુસાફરીનો હેવાલ મોટા પુસ્તકના આકારમાં તેમને લખી આપવો એ સરતથી તેમણે મને ચીન જવાની રજા આપી.

એ પ્રમાણે સવારથી તે સાંજ સૂધીનો વખત મુસાફરીની વાતો કરવામાં, મોટી મોટી આશાઓ બાંધવામાં, અને યુક્તિઓ રચવામાં કાઢી નાંખ્યો. મારા પિતાની વખતસર ચેતવણી છતાં પણ મારે જવાની સઘળી તૈયારી મેં છેલ્લા અઠવાડિઆ સૂધી મુલતવી રાખી, અને પાછળથી ઉતાવળ અને ગભરાટ કરવા લાગ્યો. કાગળો, ચોપડીઓ, રંગની પેટી વગેરે સઘળું મારી ઓરડીમાં હજી રખડતું પડ્યું હતું. મારી પાસે જૂદી જૂદી બાબત લખવાની બાર નાની અને પરચૂરણ હકીકત લખવાની એક મોટી એમ તેર સ્મરણપોથીઓ હતી, તે પણ રીતસર તૈયાર કરી નહોતી. છેલ્લે દિવસે હું મારી પરચૂરણ સ્મરણપોથીમાં જૂદાં જૂદાં ખાનાં પાડી લાલ શાહીથી આંકવા બેઠો. પણ શાહી પાણી જેવી હતી, કાગળ ઘણા પાતળા હતા, અને પાનાં જલદી ફેરવવાં પડતાં હતાં, તેને કોરાં કરવાને શાહી ચૂસનારો કાગળ (મસીશોષક) છેક નકામા જેવો હતો. તેથી વારંવાર ઘણા ડાઘા પડતા હતા. અધુરામાં પૂરૂં મારૂં મન દરજીમાં હતું. કારણ કે તેને શીવવા આપેલો મારો ડગલો તે જલદી તૈયાર કરી આપશે નહિ એવો મને ભય હતો. વળી વાયદા કરનાર મોચી પણ મારાં બૂટ જલદી નહિ આપે એવી ફિકર રહેતી હતી. એમની જંખનાને લીધે બારણું જરા ખખડે કે હું ઉઠી ઊભા થતો અને ડગલો આવ્યો કે બૂટ એમ પૂછતો. એ પ્રમાણે ઉકળેશ કરવાની ગરબડમાં ત્રણવાર લાલ શાહી ઢોળી નાંખી, અને બે વખત કાળી શાહીનો ખડિયો ઊંધો વાળ્યો, તથા વખતે વખત એમને (દરજીને તથા મોચીને) ઘણીજ ગાળો ભાંડી. એલચીના ખટલાને જઈ મળવા સારૂ ડાગગાડીમાં બેથી પોર્ટ્સમાઉથ જવાનો મને હુકમ મળ્યો હતો. પણ હું તો ઉપર પ્રમાણે વિચારમાં અને આંકવામાં રોકાયો હતો તેથી ડાગગાડીનો વખત થયાની ફામ મને ના રહી. એટલામાં ગાડીવાને હાક મારી કે અગિયાર વાગી ગયા અને ગાડી તમને મૂકીને ચાલી ગઈ. આ વખતે મારા ગરીબ બાપને ઘણું ખોટું લાગ્યું, અને તે પોતાને તથા

મને ઠપકો દેતા દેતા ઓરડામાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યા. મેં તેમને કહ્યું કે એલચી સાહેબે મને કહ્યું હતું કે "ડાગગાડી પોર્ટ્સમાઉથ પહોંચશે તેજ દિવસે અમે ત્યાંથી ઉપડવાના નથી. કારણ કે ઘણાં કારણોને લીધે એક દિવસ ત્યાં અમારે રોકાવું પડશે." વળી જે દિવસે એ પોર્ટ્સમાઉથ પહોંચશે તે દિવસે કદાપિ પવન સારો નહિ હોય, અને તેમના ખટલાનાં કેટલાંક માણસો મારા કરતાં પણ વધારે અનિયમિત હશે. આ દલીલોથી, અને સામાના મનમાં ઠસાવવાના યુક્તિથી મેં મારા પિતાનો ભય દૂર કર્યો. અને અમે નિશ્ચય કર્યો કે આજ હવે જવાય તેમ નથી માટે "કાલ"જ નીકળવું.

— ⁂ —

प्रकरण २ जुं

કોઈપણ મોટી ખોડની અસગવડતા અતિશય પીડાકારક છે.

પોર્ટ્સમાઉથ બંદરની વીશીમાં આવતાં વારજ મને ખબર મળી કે **લાયન** અને **હડસન** નામે વહાણો ચીનદેશ જનારા એલચીઓને લેઈને થોડાજ કલાકપર ઉપડી ગયાં. આથી નાઉમેદ થઈ હું એક પણ શબ્દ બોલી શક્યો નહિ. મને ગભરાટમાં પડેલો તથા હાલ્લો બનેલો જોઈને વીશીનો એક દયાળુ કિંકર મારી પાસે આવ્યો, અને મારી સ્થિતિ વિષે પૂછપરછ કરવા મંડ્યો. મેં તેને સર્વ હકીકત કહી તે સાંભળીને તે બોલ્યો કે, તમે ગભરાશો નહિ: જેકોલ નામની એક બોટ સદરહુ એલચીનો કેટલોક સામાન લેઈને થોડીવાર પછી અત્રેથી નિકળવાની છે; અને જે ગૃહસ્થ એની સાથે જનાર છે તે આ પાસેના મહોલ્લામાંની એક વીશીમાં જમીને દશ મિનિટ થયાંજ બંદર ઉપર ગયો છે; માટે તમે તાકીદે ત્યાં જઈ પહોંચશો તો એનો મેલાપ તમને થશે. આ ખુશ ખબર સાંભળીને હું ઘણીજ ઉતાવળથી બંદર ઉપર ગયો, પણ કમનસિબે તે બોટ પણ ઉપડી ગઈ હતી. હું ગભરાટમાં પડ્યો કે હવે શું કરવું! પછી ત્યાં એક બીજી બોટ તૈયાર હતી તેના માલીકને મોં માગ્યા પૈસા આપીને જેકોલ બે-

ગી કરી દેવાની સરતે હું તેમાં બેઠો. એ બોટવાળાએ એવા સપાટાથી હંકારવા માંડયું કે એક ઠેકાણે જેકોલ લંગરે નાંખવાની તૈયારીમાં હતી તે વખતે મને ત્યાં પહોંચાડ્યો. પછી હું જેકોલમાં બેઠો; અને જે ગભરાટથી હું બહાવરો બન્યો હતો તે ગભરાટ જરા શાન્ત પડ્યો તથા મારામાં બોલવાની શક્તિ આવી,કે તરતજ મેં મોટે સાદે કહ્યું કે "જાણે હું ગઈ કાલનો આ બોટપર હોઉં તેમ અત્રે સહીસલામત છું." પછી મારી મૂર્ખાઈ વિષે મને વિચિત્ર વિચાર થવા લાગ્યા,અને તે વખતથી મેં નક્કી કર્યું કે "હવે કદી મોડા થવું નહિ."

શાન્ત થયા પછી જ્યારે હું વિચાર કરવા લાગ્યો ત્યારે "લાયનમાં મારાથી જવાયું નહિ" તેને માટે મને દિલગીરી થઈ; કારણ કે મારો મિત્ર તથા રક્ષક એમાં હતા. વળી એલમીના જે વિદ્વાન્ અને ચતુર માણસો સાથે મારે ઓળખાણ થઈ હતી અને જેઓ મારાપર મમતા રાખતા હતા તે સર્વ પણ તેમાં હતા. તેમના સહવાસ અને વાતચિતથી આ લાંબી મુસાફરીમાં હું જે લાભ મેળવત તે સઘળા મેં મારી બેફિકરાઈથી ખોયા. આગળ ચાલતાં એક નહેરમાં થઈને જતાં અમારી બોટ લાયન તથા હડસનથી છેક છૂટી પડી ગઈ. આખરે સુમાત્રાના કિનારાપર એક વળીને કડકે જડેલું પાટીયું અમે (મેં અને મારા સાથીઓએ) જોયું. એ પાટીયું મારા મિત્રે ચોડયું હતું અને તેમાં લખ્યું હતું કે, ફલાણે દહાડે લાયન તથા હડસન આ કિનારે થઈને ગયાં હતાં. પાછળથી જ્યારે અમે એલમીના ભેગા થાય ત્યારે મારા મિત્રે મને કહ્યું કે નહેરની પેલી બાજુના ઉપસાગરમાં લાગટ પાંચ દિવસ સૂધી અમે તમારી વાટ જોઈ હતી; પણ કોઈ આવ્યું નહિ ત્યારે પછી ત્યાંથી ઉપડી ગયા હતા અને સુમાત્રાને કિનારે જે પાટીયું ચોડયું હતું તે પણ મેંજ ચોડયું હતું; એવી મતલબથી કે તમે પણ તે રસ્તેથી તમારી બોટ હંકારી આવીને અમને મળો.

આ લખિત પાટીયું જોઈ મારો આનંદ જાગૃત થયો. પવન પણ અનુકૂળ હોય એમ લાગ્યું. પણ અપશોચ! બન્કની સામુદ્રધુની વટાવતાં અમારી બોટને એવું તો નુકશાન લાગ્યું કે તેને સાજ કરા-

વવાને અને નવો ખોરાક લેવાને અમારે બંદર તરફ પાછા ફરવાની જરૂર પડી. આથી પ્રથમના વહાણમાં જનારને અમે બધા સાથીઓ નસીબદાર ગણવા લાગ્યા; તેમાં વળી હું તો દિવસમાં વીશવાર એમ કહેતો હતો. તે સાથે હું એમ પણ બોલતો કે "જો હું વખતસર સ્પીટહેડ પહોંચ્યો હોત તો મારે પણ એજ (એલચીનાં) વહાણમાં જવાનું હતું." આ છેલ્લા બોલ મારા સોબતીઓએ સાંભળ્યા ત્યારે કેટલાકને મારી દયા આવી અને કેટલાકે મને ઠપકો દીધો; પણ ઘણાનો મત એવોજ થયો કે મારી ભૂલને માટે મને એવીજ શિક્ષા થવી જોઇએ. આખરે ઉત્તરદ્વીપમાં અમે એલચીનાં વહાણને મળ્યા. અમારા મિત્રોને અમને ફરીથી મળવાની બિલકુલ આશા નહોતી અને તેથી જેકોલ (અમારા મછવા)ની ખોટ પૂરી પાડવાને તેમણે બતેવિયામાંથી એક ફ્રેન્ચ વહાણ ખરીદ કીધું હતું. પછી તેમણે મને લાયનમાં બેસાડ્યો, અને તેથી સફરના પ્રથમ ભાગમાં જે વિદ્વાનોથી વિયોગ પડ્યો હતો તે વિદ્વાનો સાથે વાતચિત કરવાની તક મળી તેથી મને ઘણો સંતોષ થયો. જે જે સ્થળ એમણે જોયાં હતાં પણ મારાથી જોવાયાં નહોતાં તે વિષે જ્યારે એમણે મારી સાથે વાત કરી ત્યારે મારા મનમાં નવીજ દિલગીરી પેદા થઈ.

મારા મિત્રોએ મને કહ્યું કે "પાઈન એપલ્સ"* કરીને એક ફળ થાય છે તે તરવાર સાફ કરવાને ઘણું કામ આવે છે, અને અમે પણ અમારી તરવારો એનાથી સાફ કરી હતી. આ સાંભળીને મને ઘણી દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ; પણ થોડી જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરનારી આવી ચીજો કરતાં, પ્રખ્યાત "યુપાસ્ટ્રી"‡ વિષે હું કાંઈ પણ જ્ઞાન મેળવી શક્યો નહિ એથી મને ઘણો શોક થયો, અને લાગ્યું કે જો હું બતેવિયામાં હોત તો ત્યાં બાગના માળી પાસેથી એને માટે ચોકસ ખબર કાઢી શકત.

હું કબૂલ કરૂંછું કે મને આટલો પશ્ચાત્તાપ થયો તે મુખ્યત્વે કરીને કુદરતને વધારે ચહાવાને લીધે નહોતો, પણ મેં લખવા ધારેલા

---

*Pine-apples=અનનાસ. ‡Upas-tree એક જાતનું ઝેરી ઝાડ.

પુસ્તકમાં એ પુપાસ્ત્રીના વિષે હું ઘણું સારૂં લખી શકત, એ વાત મને વારેઘડીએ યાદ આવતી હતી. પરંતુ હવે તો ચીનના વિશાળ દેશમાં જે જે ચીજ મળી આવે તે તે ચીજનું બ્યાન કરી મારા પુસ્તકને રમુજી, સાનદ, રસિક અને પ્રૌઢ બનાવવાનું ધારી મેં મારા મનને સંતોષ્યું. અક્કલવાન્ આદમી સાધારણ કે નકામી વસ્તુ અગર બનાવને નવાં નવાં રૂપ આપી ઉમદા સાર બતાવે છે, તો પછી જે વિશાળ દેશના લોકોની રીતભાત અને નિયમ નીતિ વિગેરે દુનિઆની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં જૂદાંજ છે તેનું બ્યાન કરવામાં શી બાકી રાખે! આવી સ્થિતિમાં અક્કલવાન્‌ના લખાણમાંથી તત્વજ્ઞાની વિચારો, નીતિ નિયમ, પ્રકૃતિ, વિવેક અને માનસશાસ્ત્રની શોધો, તથા કાયદા અને રાજનીતિના લાભ મેળવવાને લોકો કેટલા ઉત્સુક થાય!

જેવા ગ્રંથની લોકો મારા તરફથી આશા રાખે તેવોજ ગ્રંથ હું તેઓની નજર આગળ મૂકીશ એમ ધારીને હું ખુશી થયો. મારા અમૂલ્ય અને અદ્વિતીય પુસ્તકને માટે મારા મિત્રો મને મુબારકબાદી આપશે એમ ધારી હું મગરૂર થયો; અને મારા પિતા પોતાનું વર્તેલું ભવિષ્ય સફળ થયું એમ ધારી તથા પોતાના પુત્રની (મારી) કીર્તિ સાંભળી ઘણા ખુશી થશે એમ વિચારીને હું ફૂલાયો. આવા આવા તર્ક વિતર્ક કરતાં ચીનનું મકાઉ બંદર આવી પહોંચ્યું અને અમે સઘળા ત્યાં ઉતરી પડ્યા.

મુકામ કર્યા પછી પ્રસ્તાવનાનું ટાંચણ કરવાને અને પ્રકરણનાં મથાળાં ગોઠવવાને હું રાત્રે મોડો લખવા બેઠો;પણ થાકી ગયો હતો તેથી એ કામ પડતું મૂકી ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો.ઊંઘમાં મને સ્વપ્નું આવ્યું કે જાણે હું ચીનનાશાહાનશાહને "Chrononhotonthoeogos" (ક્રોનોન્હોટોન્થોલોગોસ) નો ઉચ્ચાર કરતાં શિખવુંછું. પણ એટલામાં વહાણું વાતાં ઘંટનો અવાજ થયો તેથી હું જાગી ઉઠ્યો.એ ઘંટ વગાડવાનું કારણ એ હતું કે પેકીન જનારા ઉતારૂઓને લેઈ જનાર વહાણ ઉપડવાની તૈયારીમાં હતું. તેથી ઝપાટાબંધ મારાં કપડાં સંભાળી લેઈને ઘંટ વાગતો બંધ થયા પહેલાં હું વહાણમાં જઈ બેઠો. આ વખતની મારી ત્વરા (ચાલાકી) ને માટે હું ફૂલાવા લાગ્યો; પણ અ-

મે વહાણમાંથી ઉતરીને અંદરના પ્રદેશમાં છ ગાઉ પણ નહિ ગયા હોઇએ એટલામાં તો મારે મારી એ ત્વરાને માટે પસ્તાવું પડયું. ચીનના મુલકમાં પ્રવેશ કરતાં મારા મનપર જેજે અસર થઈ તે સર્વ મારે નોંધી લેવી હતી. પણ અપશોચ! સ્મરણપોથી અને પેન્સિલ લેવાને મેં મારા ગજવામાં હાથ ઘાલ્યો તે ભૂંઠા પડવાનેજ; કારણ કે તે બંને વાનાં મકાઉ બંદર પરની મારી પથારીમાં હું ભૂલી આવ્યો હતો. ફકત એક સ્મરણપોથીજ ત્યાં ભૂલી આવ્યો નહોતો પણ તે સાથે બીજી દસ બાર ચીજો રહી ગઈ હતી.

અગર જો કે સ્મરણપોથીની ખોટ બીજા માણસોને ગમે તેટલી નકામી દેખાતી હશે પરંતુ મને તો તેથી ખરેખરો ગેરફાયદો હતો. હવે કાગળ વેચાતા લઈ બીજી સ્મરણપોથી બાંધવી જોઇએ. પણ આ કામ સહેલું હતું તેથી દરરોજ તે મુલતવી રાખીને ઉપયોગી ટાંચણ કાગળની કરચોપર લખવા લાગ્યો, અને કાલ સ્મરણપોથી બાંધી તેમાં એ ટાંચણ ઉતારી લેઇશ એમ ધારી તે કરચોને રાખી મૂકતો.

એમ કરતાં અમે પેકીનમાં આવી પહોંચ્યા. અમારો ઉતારો ત્યાંના એક ભભકાદાર રાજ્યમહેલમાં હતો; પણ અહીં અમે એવા સખત ચોકીપહેરામાં હતા કે અમારાથી મહેલના વંડાની બહાર જવાતું નહિ. કોઈ એમ કહેશે કે આ જગોએ સ્મરણપોથી બાંધી કાગળની જુદી જુદી કરચો પર કરેલું ટાંચણ તેમાં ઉતારી લેવાને તમને પુષ્કળ વખત મળ્યો હશે; તો એ વાત હું કબૂલ કરૂંછું. આ સ્થળે મને પુષ્કળ વખત હતો અને એ કામ કરવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો; પણ બંદાના મુલતવી રાખવાનો પાર આવે ત્યારે કની! હું એમ ધારતો હતો કે એ કામ માત્ર થોડા કલાકનું છે તેથી ગમે તે દિવસે કરી શકાશે. પછી તો ત્યાં સખત તાપ લાગવા માંડ્યો. ત્યાં રહ્યા પછીના પહેલા અઠવાડીઆમાં હું આખો દિવસ મારો કબજો અને પહેરણ કાઢી નાંખતો અને શરબત પીધા કરતો. વળી ચીનના પ્રતિનિધિઓની વિવેકભરી મુલાકાતોમાં અમારો ઘણો વખત જતો. તેઓ યંત્રની માફક એવી ઝડપથી બોલચાલ કરતા કે અમારા દુભાષીઆને પણ તેમનાં વિવેકી વાક્યોનો અર્થ અમને સમજાવતાં મુશ્કેલી

પડતી. બારીકીથી જોતાં એ વાક્યો સાંભળવા લાયકજ નહોતાં. અમે તેમને પંખો નાંખતા, ચાહ પીતા, ફળ તથા મોખા ખાતા અને સોપારી ચાવતા જોયા. મારો વિચાર એમની એ ચેષ્ટાઓ નોંધી લેવાનો થયો, પણ પછી એમ લાગ્યું કે યૂરોપથી આટલે વેગળે આવી એવી ચેષ્ટાઓપર ટીકા કરવી એ બિલકુલ નકામું છે; કારણકે એક સાધારણ ચિનાઈ વર્તમાનપત્ર પોતાની હમેશની ઢબમા એનો સારો ચિતાર આપી શકે. મેં એક બીજું અઠવાડીયું આ વ્યર્થ વિવેકમાં સાવધ રહેનારા અક્કલ વગરના માણસોની નિન્દા કરવામાં ગાળ્યું અને મારા પુસ્તકમાં એ બાબત એક છટાદાર પ્રકરણ લખવાની ટીપ કરી.

એક સવારમાં એવીજ ઢબછબના એક પ્રતિનિધિની મુલાકાતથી અમે અજાયબ થયા. તેને પ્રતિનિધિના હોદ્દાપર અને ચિનાઈ પોશાક પહેરી ફ્રેન્ચ ભાષામાં અમારી સાથે વાતો કરતો જોઈ અમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે અમને કહ્યું કે, પ્રથમ હું ફ્રેન્ચ જેસ્યુટ* હતો, અને પારિસના કેટલાએક પાદરીઓની સાથે અત્રે આવ્યો હતો. પણ અહીંના સત્તાવાળાઓએ અમારો મત ફેલાવવાની સખત મના કરી તેથી ઘણાખરા પાછા ગયા અને થોડાકે અત્રે રહી દેશ તેવો વેશ કર્યો. પછી અમારા સારા જ્ઞાનને લીધે રાજ્ય તરફથી અમને પ્રતિનિધિની જગાઓ મળી.” આ પ્રતિનિધિની સાથે જે વાત થઈ તે રસિક અને સાનંદ હતી. તે યૂરોપની નવાજૂની સાંભળવાને ઉત્કંઠિત હતો અને અમે ચીનની ખબર મેળવવાને આતુર હતા. મેં એની તરફ સારો પ્રેમ બતાવ્યો અને તેનો વિશ્વાસુ થવાને હું ભાગ્યશાળી નીવડ્યો. તે વારંવાર મારી મુલાકાતે આવતો અને થોડાક કલાક મારી ઓરડીમાં મારી સાથે વાતચિત કરવામાં ગાળતો.

અજાણ્યા માણસ સાથે ઘણો સહવાસ રાખનારના ઉપર ચીનના લોક વહેમે ભરાય છે, પણ અમારી મુલાકાતને માટે તેણે એ-

*jesuit=ગમે તે પ્રકારે રોમન ક્યાથોલિક ધર્મ ફેલાવવા સારૂ સ્થાપન થએલા પંથનો માણસ.

મને એવું સમજાવ્યું હતું કે, 'વિદ્યા સંબંધી બાત વિચાર કરવાને હું તેની પાસે જાઉંછું,' તેથી કોઇને કાંઇપણ વહેમ આવ્યો નહિ. તેમજ સરકારમાં એની પ્રમાણિકતા વિષે સારો અભિપ્રાય હતો. તે અને હું ચોપડીઓ વાંચી તથા વાતો કરી આનંદમાં કાળક્ષેપ કરતા. એણે કેટલીએક વાતો અને વર્ણનથી પેકીનનિવાસીઓની રીતભાત તથા ઘરસંસારી સ્થિતિ વિષે મને સારી બાતમી આપી. એવી બાતમી બીજા કોઇપણ પ્રકારે મને મળી શકત નહિ. એની વર્ણનશક્તિ ઘણી અજાયબ જેવી હતી, અને એની રીતભાત મને એવી તો નવાઈ જેવી લાગતી કે તેથી મને અત્યાનંદ થતો. મેં એને Chiasela Bruyere નું ઉપનામ આપ્યું, અને મેં રચવા ધારેલા પુસ્તકમાં એના વિષે સારૂં વર્ણન કરી એની વક્તૃત્વ શક્તિની પુષ્કળ પ્રશંસા કરવાનું નક્કી કર્યું. તેણે ચિનાઈ દાંભિક ગંભીરતાનો ત્યાગ કરી ફ્રેન્ચની ચપળતા અંગીકાર કરી. મારા વખાણથી તેની મગરૂરી તૃપ્ત થઈ અમે એની અક્કલ વિષેનો મારો મત વધારવાને એણે બનતી કોશીશ કરી.

આખરે અમને હુકમ મળ્યો કે તાતારના જેહોલ શહેરમાં જવાનો પાદશાહી પેગામ આવ્યો છે તે સ્વીકારવો. એ શહેરને "અત્યંત શાન્તિનું સ્થાન તથા અસંખ્ય વૃક્ષોનો બાગ" કહેતા હતા. આ નામ સાંભળીનેજ મેં વિચાર કર્યો કે એ જગા બુદ્ધિને પ્રદીપ્ત કરશે. મેં નિશ્ચય કર્યો કે મારા ભવિષ્યના પુસ્તકનું ઓછામાં ઓછું એક પ્રકરણ પણ એ ખુશનુમા જગાએ લખીશ. આવા વિચારથી હું તાતાર જવાને નીકળ્યો. મારા સન્મિત્ર પ્રતિનિધિએ અમારી સાથે આવવાની ઇચ્છા જણાવી. એને ત્યાં આવવાનું કારણ એ હતું કે ચીનનાં કેટલાંએક હસ્તલિખિત પુસ્તકો વિષે શહાનશાહને અરજ કરવી હતી. આથી મને ઘણી ખુશી થઈ. મારા મિત્ર વેન્ટેજે (પેલા પ્રતિનિધિનું એ નામ હતું) મુસાફરીની એવી તો સારી ગોઠવણ કરી હતી કે બનતા સૂધી આખી વાટ અમે સાથેજ રહ્યા. યૂરોપના મુસાફરોને આ દેશમાં મારા જેટલું સુખ નહિ મળ્યું હોય; કારણ કે લોકોની ઘરસંસારી તથા રાજ્યદરબારી રીતભાતનું યથાસ્થિત વર્ણન ખુશીથી કરી શકે એવો મારે મિત્ર હતો. કોઇપણ ચીજ કે પુરૂષનો

ઉપરચોટીઓ હેવાલ લખી પોતાની ચોકસી બતાવવા ખોટા દાખલા દલીલો આપનાર મુસાફરોની જે મશ્કરી થાય છે તે મશ્કરીનો મને ભય નહોતો.

જ્યારે અમે જેહોલ જઈ પહોંચ્યા ત્યારે પાદશાહને મળવાની ગરબડે, લખવાના મેજની તંગાસે, અને કદાચ મારી "મુલતવી રાખવાની કટેવે" મારા પુસ્તકનું પ્રથમ પ્રકરણ લખતાં, તથા મુસાફરી કરતી વખતે મારા મિત્રે જે ટીકા કરી હતી તે ઉતારી લેતાં મને અટકાવ્યો. એક દિવસે સવારમાં મેં મારી નોંધની તમામ ચીઠીઓ તથા કાગળીઆં ડગલાના ગજવામાંથી કાઢ્યાં; તેનો ઢગલો જોઈને હું તાજુબ થયો, અને બીજે દિવસે એ બધાંને ગોઠવી ગાંસડીમાં બાંધીશ એવા ઇરાદાથી, એક વાંસના કંડીઆમાં ભર્યાં. પછી બીજે દિવસે તો આપણાથી તેમાંનું કાંઈ થયું નહિ, કારણ કે પેકીનથી આવેલાં અંગ્રેજી નજરાણાં વગેરે પેટીઓમાંથી કાઢવાનાં હતાં.વળી એને બીજે દિવસે બાદશાહની મુલાકાત કરવાની હતી, અને તેને બીજે દિવસે તો એક જુદુંજ કામ કરવાનું મેં ધારી રાખ્યું હતું. ઈંગ્લંડના રાજાને ભેટ આપવા સારૂ ચીનના શહાનશાહે અમારા એલચીને એક પેટી આપીને કહ્યું કે સૌથી બારેમાં બારે ભેટ આજ હું તમારા રાજાને મોકલુંછું. એ પેટીમાં શહાનશાહના વડિલોની નાના આકારની છબીઓ હતી, અને એમાંની દરેક છબીની નીચે છબીવાળા પુરૂષની ચાલચલગત તથા તેની કારકીર્દીમાં બનેલી જાણવા જોગ બીનાનું વર્ણન કવિતામાં લખેલું હતું. એ છબીઓ જોઈને મારા મનમાં તુરંગ ઉઠ્યો કે ઈંગ્લાંડના રાજાઓની એવીજ છબીઓ ચીતરી શહાનશાહને ભેટ કરીએ તો તેથી તે ઘણોજ ખુશ ખુશ થઈ જશે. આ બાબત મેં મારા મિત્ર વેન્ટેજની સલાહ પૂછી ત્યારે તેણે મારા વિચારને ટેકો આપ્યો, અને કહ્યું કે એથી શહાનશાહ તમારા ઉપર ઘણા પ્રસન્ન થઈ સારી આબરૂ તથા ઉદાર બક્ષિસ આપશે, અને તેથી તમે ઘણા પ્રખ્યાત થશો. હું જે છબીઓ તૈયાર કરૂં તેના ઉપર ચીનાઈ વારનિશ કરી આપવાનું, તથા તૈયાર થયેથી તે શહાનશાહને ભેટ કરવાનું તેણે મને વચન આપ્યું. આખો શિયાળો

પેકીનમાં રહેવાનું થશે એમ ધારવામાં હતું; તેથી મેં વિચાર કર્યો કે તે વખતે એ છબીઓ તૈયાર કરવાની સારી અવકાશ મળશે. મારી ચીતરેલી છબીઓ બરાબર મળતી આવશે કે નહિ એ વિષે શંકા આણવાની કાંઈ જરૂર નહોતી; કારણ કે શહાનશાહ એવી ભૂલો કાઢી શકે તેમ નહોતું. વળી સારા ભાગ્યે હું લંડનથી નીકળ્યો તે વખતે ઇંગ્લાંડના સર્વ રાજાઓની ઇતિહાસ સહિતની છાપેલી છબીઓ સાથે લેતો આવ્યો હતો એટલે મારા કામમાં સુગમતા થાય તેમ હતું. ઘેરથી નીકળતી વખતે ઉતાવળથી સામાન બાંધવાની ગરબડમાં, સરખા કદના પંચાંગને બદલે એ છબીઓનો ગડી વાળેલો કાગળ પેટીમાં નાખી દીધો હતો. મારી બેફિકરાઇને લીધે મારા જન્મારામાં ઘણા સારા બનાવ બન્યા છે; પરંતુ એજ બેફિકરાઇએ મારા સુભાગ્યનો હમેશનો લાભ ચૂકાવ્યો છે.

આ વખતે મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે તાલેવંત થવાની આવી સારી તક આળસુ થઇને હવે હું નહિ ગુમાવું. તરતજ હું તે કામ લેઈ બેઠો અને એવી ત્વરા અને સહેલાઇથી મેં કવિતા કરી કે તેથી મારો મિત્ર આશ્ચર્ય પામ્યો. અમે ઉતર્યા હતા તે મહેલના બહારના ભાગમાં એક ગેલરી હતી, તેની એક બાજુએ એકાન્તસ્થળ હતું. ત્યાં જઇને હું મારૂં કામ કરતો તેથી મહેલની અંદર થતી ગરબડની મને હરકત પડતી નહોતી. એ ગેલરીની પાસે અમારા તોપખાનાના માણસો કવાયત કરતા તે શિવાયનો બાકીનો બધો વખત ત્યાં શાન્તિ રહેતી. મોડી રાત સૂધી હું ત્યાં લખવાને બેસતો. એક સુંદર અજવાળી રાત્રે ઈલીઝાબેથ રાણી વિષે કવિતાની થોડીક લીટીઓ ગોઠવતો ગોઠવતો હું ગેલરીમાં ફરવા લાગ્યો, અને છેલ્લી બે લીટીઓ મારી મરજી પ્રમાણે બનાવી શક્યો નહિ, તેથી મહેલની વચ્ચોવચ એક કૃત્રિમ ખડક હતો તેના ઉપર હું બેઠો અને હાથપર માથુ મૂકીને gloryનો અનુપ્રાસ મળે તેવો જોઇતો શબ્દ ખોળી કાઢવાનો વિચાર કરતો કરતો ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો. એવામાં એકદમ એક ભયંકર ગર્જના થઈ તેથી હું જાગ્યો અને બેશુદ્ધ થઈ ઊંધે મ્હોડે જમીનપર પડી ગયો.

જ્યારે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે જોયું તો થોડાક યુરોપીઅનો

અને કેટલાક ચીનાઓથી મહેલ ભરાઈ ગયો હતો. એ સઘળા તુરતના ઉઠેલા હોય એમ લાગતું હતું; અને તેમની પાસે ફાનસો અને મસાલો હતી. એ બધા માણસો ગભરાટ ભર્યા પૂછતા હતા કે 'શું થયું શું થયું?' મેં જોયું તો ત્યાં જમીનપર લાકડાના થાંભલાના કડકા, સાદડીઓ, અને છાપરડો પડેલાં હતાં તમા ગેલરીના જે ભાગમાં હું ફરતો હતો તે અને મારૂં એકાન્તસ્થળ નાશ પામ્યાં હતાં. વળી દારૂની ગંધ પણ આવતી હતી. મને યાદ આવ્યું કે મારી બંદૂક ભરવાને દારૂની એક કોથળી એક સિપાઈ પાસેથી આજ સવારે મેં માગી લીધી હતી, પણ તેનો ઉપયોગ કરવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું; તેથી આખો દિવસ તે મારા એકાંતસ્થળના ટેબલ ઉપર ઉઘાડી પડી રહી હતી અને તેની પાસે બંદૂક પણ મૂકેલી હતી. જ્યારે હું ગેલરીમાં ફરવા ગયો ત્યારે ટેબલ ઉપરનો દીવો મેં બળતો રાખ્યો હતો, અને હું ધારૂંછું કે એ દીવામાંથી બળતો મોગરો ખરીને પેલી થેલી ઉપર પડ્યો હશે, તેથી તેમાંનો દારૂ સળગી ઊડ્યો અને નહિ ધારેલો અકસ્માત બન્યો. આ બનાવથી મારી સાથેના એલચીના માણસોને ગભરાટ ઉત્પન્ન થયો એટલુંજ નહિ, પણ એ શી રીતે બન્યું તે સમજી ન શકે એવા પાસેના ચીનાઓ પણ ગભરાયા.

મારી સાથેના બધા માણસો મને કઠોર વચનો કહી ઠપકો દેવા મંડ્યા, તેથી ગભરાટને લીધે મેં તૈયાર કરેલી ઇંગ્લાંડના સર્વ રાજાઓની છબીઓ અને કવિતા નાશ પામ્યાં તે સંભારવાનું પણ હું ભૂલી ગયો. તેમાંનો કકડોએ બચ્યો નહોતો, તેથી એ કામ કરવામાં મેં ગાળેલો વખત તથા લીધેલી મહેનત સર્વ પાણીમાં ગયાં. આ કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક તો એ હતું કે મારો એક શબ્દ પણ કોઇ સાંભળતું નહોતું. મારી બેફિકરાઇને લીધે બધા મારા ઉપર ગુસ્સે થયા હતા, અને આ બનાવનું પરિણામ માઠું થશે એમ ધારતા હતા. તેમને એમ લાગ્યું કે નાખુશ થઇને જતા રહેલા ચીનાઓ સઘળી હકિકત શહેરના પ્રતિનિધિઓને જરૂર જાહેર કરશે, અને એ પ્રતિનિધિઓ શહાનશાહને જણાવશે.

આ બાબતમાં મેં મારા મિત્રની સલાહ પૂછી, ત્યારે તેણે અ-

મારો ભય ઓછો કરવાને બદલે ઉલટો વધાર્યો. તેણે કહ્યું કે એ બાબત શહેરમાં રજનું ગજ થઈ બહુ વાતો ફેલાઈ છે, અને ચીનાઓ જે સ્વાભાવિક રીતે બીકણ અને પરદેશી તરફ વહેમ રાખનારા છે, તેઓ, આ કૃત્ય તેમને હેરાન કરવાને માટે નહોતું, પણ એ તો અકસ્માતજ બન્યુંછે, એમ નહિ માને. એકાન્તસ્થળનો કોઈ ભાગ ઉડેલો તે વાગવાથી એક છોકરૂં ઘાયલ થયું છે; અને બંદૂકના છેડાનો ભાગ ઊડી પાસેના મહોલ્લામાં પડ્યો હશે તે કોઇએ ત્યાંથી લઈ જઇને પ્રતિનિધિને આપ્યો છે, તથા કહ્યું છે કે આ કામ ખોટા ઇરાદાથીજ કરેલું છે. વળી તેણે કહ્યું કે લોકોને મ્હોડે કાંઈ ઢાંકણું દેવાય તેમ નથી, તેથી તેમના ઘોંઘાટને લીધે આ અકસ્માતનું પરિણામ ભૂંડું થશે. આ વિચારને મજબૂતી આપે એવી એક છાની વાત તેણે મને કહી. તે એ કે થોડા દિવસપર બંદૂકો વિગેરે લડાઇનાં હથિઆરની ભેટ કોઇના તરફથી આવી હતી, તે તપાસતાં છરાના ગોળા ભરવાની પિતળની તોપ જોઇને શહાનશાહે કહ્યું કે,—અગર જો કે નાશ કરવાનાં આ હથિયાર બનાવવાની ચતુરાઈ હું વખાણુંછું; તોપણ જે એનો ઉપયોગ કરેછે તેમને મારે નિંદવા જોઇએ. પોતાના ધર્મનાં તત્વો સાથે લડાઈ સંબંધી સાહિત્યમાં આવો સુધારો કરેછે તે સ્વીકારી શકાય નહિ.

મારી બેફિકરાઇથી થયેલા અકસ્માતની બાબતમાં જે સત્યછે તે શહાનશાને જણાવવાનું, અને લોકોના ખોટા વહેમથી તથા પ્રતિનિધિઓએ ધારેલી ખોટી સૂચનાઓથી જે અસર થાય તે અટકાવવાનું મારા મિત્રે મને વચન આપ્યું. પણ મારે એમજ ધારવું જોઇએ કે તેના સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા; અથવા તો એને અમારા કામમાં વચ્ચે નહિ પડવાનો સખ્ત હુકમ થયો હોય, કે અમારી સાથે દોસ્તી રાખવાથી ભવિષ્યના અપમાનમાં એનેપણ ભાગ લેવો પડે એમ તેણે ધાર્યું હોય; ગમે તેમ હોય, પણ ઉપલી વાતચિત વખતે અમે મળ્યા તે અમારી છેલ્લી મુલાકાત હતી; ત્યાર પછી તે મને મળ્યો નથી.

प्रकरण ३ जुं.

"માણસ પોતાના સતત અપરાધને પોતાનું દુર્ભાગ્ય ધારેછે."

થોડા દિવસમાં અમારા એલચીના કાફલાને પેકીન પાછા જવાનો હુકમ મળ્યો. ત્યાં અમારે રહેવાનો મહેલ શિયાળામાં જોઇતા સરસામાનથી ભરપૂર હતો. પેકીન આવ્યા પછી એલચી સાહેબ પોતાના ખાતાના માણસોની ગોઠવણ કરવામાં હતા, તેટલામાં શહાનશાહ તરફથી એવો હુકમ મળ્યો કે "બનતી ઉતાવળથી તમારે ચીન દેશ છોડી જતા રહેવું." અને તે પછીના સોમવારે બીજો હુકમ મળ્યો કે "આવતા બુધવારે તમારે પેકીન છોડી જવું." આ તાબડતોબ હુકમનાં જૂદાં જૂદાં કારણ ગણાતાં હતાં, અને તેમાં મારાથી થયેલો અકસ્માત પણ ગણાતો હતો. એવી નજીવી વાતનું પરિણામ આવું સખ્ત નિવડે, એ અગર જો કે ગમે તેટલું અશક્ય હતું તોપણ મારા સોબતીઓ તો એજ કારણ ગણતા હતા, અને તેથી તેઓ સઘળા મારા તરફ ધિક્કારથી જોવા લાગ્યા.

આથી મારે ઘણુંજ ખમવું પડ્યું. હમેશાં મેં અનુભવ્યું છે કે, થઈ ગયેલી બેદરકારીનો પશ્ચાત્તાપ મારી મૂળ ખોડને ઓછી કરવાને બદલે ઉલટી વધારે છે. થઈ ગયેલા અકસ્માતના શોકને લીધે પેકીનથી કન્તાન સૂધીની મારી આખી મુસાફરીમાં શું થયું અને શું જોયું તે અવલોકવાનું અગર નોંધી લેવાનું હું તદન વીસરી ગયો. જ્યારે અમે કન્તાન આવી પહોંચ્યા ત્યારે ઇંગ્લાંડના મારા કેટલાએક મિત્રોના કામકાજમાં મારો વખત રોકાયો. આખો શિયાળો પેકીનમાં ગાળવો છે એમ ધારી મેં એ કામકાજ મુલતવી રાખ્યાં હતાં. મારી સઘળી ચીજો તૈયાર થઈ નહોતી તેટલામાં સર્વ જણ વહાણપર ગયા, તેથી મારે કેટલીક ચીજો તથા રમકડાં ટોપલીમાં બાંધવાં પડ્યાં, થોડી ઘણી નોંધ લીધેલાં કાગળીઆં જોહાલમાં મેં જે કુંડીઆમાં નાખ્યાં હતાં તેને તેજ કુંડીઆમાં રહેવા દીધાં હતાં. હું એમ ધારતો હતો કે ઘેર પાછા વળતાં મુસાફરીમાં મને વખત મળશે ત્યારે તેઓને બરોબર ગોઠવીશ, અને સઘળી ચીઠીઓને મારી મોટી સ્મરણપોથીમાં ઉતારી લઇશ.

મુસાફરીની શરૂઆતમાં સમુદ્રની માંદગીને લીધે હું ઘણો હેરાન થયો. વચમાં હું સારો થયો; પરંતુ તેવારે દરિઆમાં કાંઈ પણ તોફાન ન હોવાને લીધે હવા સ્વચ્છ અને સુખકારક હતી, તેથી હું માછલાં મારવામાં ગુંથાયો; અને એવાં એવાં ઘણાં નજીવાં કારણોને લીધે મુદ્દાનું કામ મુલતવી રાખવું પડ્યું. વહાણની અંદર પુષ્કળ ખાવાપીવાનું અને ગાવા બજાવવાનું ચાલતું હતું, તથા એટલીબધી વાર ગંજીફો રમવામાં રોકાવું પડતું કે મારા ધારેલા પુસ્તકની ગોઠવણ કરવાને ઘણીવાર હું લેઈ બેઠો, પણ વિષયવાર પ્રકરણ પાડી તેમનાં મથાળાં નક્કી કરવા સરખું પણ કરી ન શક્યો. ક્વચિતજ કાગળીઆં બહાર કાઢી પાછાં મૂકવા કરતાં વધારે કર્યું હશે.

એક દિવસે જ્યારે આખી પાદશાહી કેબીન મારા સ્વાધીનમાં હતી, ત્યારે મેં મારૂં કામ શરૂ કર્યું, પણ તેટલામાં એક ખલાસી મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે તમે ચીનથી આણેલો કુંડીયો દરિઆમાં ઘસડાઈ ગયો. એ કુંડીઆમાં મારા મિત્રોએ મંગાવેલાં કેટલાંએક રમકડાં તથા બીજી ચીજો હતી. તરજ હું કેબીન (વહાણની ઓરડી) ની બારીએ જોવા ગયો તો રંગબેરંગી પેટીઓ, મારી પિત્રાઈ બેન લ્યુસીનો પંખો, અને બીજા નાના પિત્રાઈ ભાઈઓ માટે આણેલી જૂદી જૂદી ચીજો એ સર્વ મારાથી ઘણે દૂર દરિઆમાં મેં તરતાં દીઠાં. મને પહેલેથીજ કહેવામાં આવ્યું હતું કે તમે ભય ભરેલ ઠેકાણે કુંડીઓ મૂકોછો, તે દરિઆમાં ઘસડાઈ જશે. તેથી કદાચ મેં તેને કોઈ સારી જગોએ મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ દુર્ભાગ્યે તેમ કરવાનું મેં મુલતવી રાખ્યું હતું.

આ બનાવને લીધે મારૂં મન એટલું બધું તો ખાટું થઈ ગયું કે હું બિલકુલ લખી શક્યો નહિ. નક્કી હું કહુંછું કે જો આ હરકત ન આવી પડી હોત તો ઘણી મુદતથી ધારી રાખેલું કામ મેં આજ પૂરૂં કર્યું હોત. મારા વિચાર અમલમાં લાવવાને બીજી શી શી હરકતો નડી તે બારીક રીતે વર્ણવવાને મારી મરજી નથી, અને ખરૂં પૂછો તો હું તે કહી શકતોજ નથી. જ્યારે હું ઈંગ્લાંડ આવ્યો ત્યારે પણ તે કાગળો એજ અવસ્થામાં હતા. ઘેર આવ્યા પછી બીજેજ દિવસે આ કાગળોના ગોઠવણ કરવાનો મેં મનથી નિશ્ચય કર્યો હતો,

પણ મુબારકબાદી આપવાને આવતા મારા મિત્રોની મુલાકાતને લીધે પહેલા અઠવાડીઆમાં મારે તે મુલતવી રાખવું પડ્યું. બીજા અઠવાડીઆમાં મારે સખ્યાબંધ કામો કરવાનાં હતાં. ચીનથી તરતજ આવેલાની સાથે વાતચીત કરવાને ઉત્સુક થએલા મારા લાગતા વળગતાઓ મને ચાહ પીવાને અને જમવાને આમંત્રણ કરવા લાગ્યા. આ માયાળુ આમંત્રણોની ના પાડીને એક ભાડુતી ગ્રંથકારની માફક ઘરમાં એકલા ગોંધાઈ રહેવું એ મારાથી બને તેમ નહોતું. મારા પિતા હમેશાં મને પહેલો ફરમો લખવાને માટે તાકીદ કરતા, કારણ કે તેમને માલુમ પડ્યું હતું કે એલચીના કાફલા સાથે ગએલા માણસોમાંથી એક જણે તેમની મુસાફરીનો હેવાલ બહાર પાડવાનો ઇરાદો કર્યો હતો. વળી તે (મારા પિતા) બુકસેલર હતા અને તેમને ગ્રંથકારો સાથે સારો પરિચય હતો તેથી પરિણામ શું થશે તે તેમણે વર્ત્યું હતું. અમે સર્વ ઘેર આવ્યા પછી એક પખવાડીઆમાં વર્તમાનપત્રોમાં નીચેની જાહેર ખબર છપાઈ—"ચીનના શહેનશાહને ત્યાં ગયેલા અંગ્રેજી એલચીનું વર્ણન થોડા દિવસમાં છપાઈ બહાર પડશે. એમાં એલચીયાતના જૂદા જુદા ફેરફારનું, તથા ચીનાઓના દેશાચાલ અને રીતભાતનું બ્યાન કરવામાં આવશે. તેમજ તે દેશનું અને તેનાં શહેર અને ગામડાં વગેરેનું વર્ણન પણ દાખલ કરવામાં આવશે."

આ જાહેર ખબર વાંચીને મારા પિતા જેટલા ફિક્કા પડ્યા, અને જેટલા ગુસ્સે થયા તેટલા કોઈ દિવસ થયેલા મેં જોયા નહોતા. નાસ્તો કરતી વખતે હું તેમની સામો બેઠો હતો ત્યારે તેમણે નીચે પ્રમાણે મને કહ્યું:—

"બેસિલ, પરિણામ શું થશે તે મેં તને પહેલેથીજ કહ્યું હતું પણ તેં મારૂં બોલવું ધ્યાનમાંજ ન લીધું! આજ પ્રમાણે તેં મારી અત્યાર સૂધી ચાકરી કરીછે, અને એવીજ રીતે તારી આખી જીંદગીમાં કામ કરવાનું 'કાલ સુધી મુલતવી રાખ્યા કરીશ'. ખરેખર, તારે પ્રખ્યાત થવાના ચાર પાંચ પ્રસંગ આવી ગયા, પણ આજ પ્રમાણે દરેક તક તેં ખોઈછે. મેં તારે માટે જે મહેનત લીધીછે, અગર તું જે કાંઈ

તારે વાસ્તે કરી શકે, તેનું સાર્થક શું ? તારી તીવ્રબુદ્ધિ અને કેલવણી કોઈ પણ પ્રકારે કામનાં નથી. જોને, તારી સાથે ઈટનમાં ભણેલો જોન્સન કેવો પ્રખ્યાત થયો છે ! સખ્ત મહેનતથી પોતાના ધંધામાં દૃઢતાથી મંડી રહેવાને લીધે તે દીપતો જાય છે. જેવી રીતે એણે કવિતા ઉતારવામાં તને ગોથું ખવરાવી દીધું હતું, તેવીજ રીતે દરેક બાબતમાં તે તને હડાવી દેશે."

મેં કહ્યું. "ખરૂં પૂછો તો ફક્ત નકલે નકલ ઉતારવામાંજ એ ફાવ્યો હતો. દરેક જણે કહ્યું હતું કે મારી કવિતા તેના કરતાં ઘણે દરજ્જે સારી હતી, પણ કમનશીબે મેં તે વખતસર તૈયાર કરી નહોતી." મારા પિતાએ કહ્યું "હું પણ તેનેજ માટે ફરિયાદ કરૂં છું તો. મને ખાતરી હતી કે તું એવા જવાબ દેઇશ." મેં કહ્યું "આ જાહેર ખબરમાં જે મુસાફરી બહાર પાડવાનું જણાવ્યું છે તેના કરતાં હું ઘણીજ સારી લખીશ; કારણ કે સાધનો મેળવવાની મને પુષ્કળ તક મળી હતી. હું ખાત્રીથી કહુંછું કે જે સાધન મેં મેળવ્યાં છે તે સાધન આ જાહેર ખબર કાઢનારે નહિ મેળવ્યાં હોય. મારી બુદ્ધિ વિષે કાંઈ ન બોલતાં એટલુંજ કહુંછું કે, આનની સર્વ હકીકત મને મારા મિત્ર વેન્ટેજ તરફથી વળીછે." મારા પિતાએ તાણીને કહ્યું કે "તારા મિત્ર, હકીકત, બુદ્ધિ અને સાધનો, એ શું દેવતા મૂકવાનાં છે ? તારૂં પુસ્તક બહાર પડયું નથી, અને કોઈ દિવસ તે પૂરૂં થવાનુંએ નથી; અને કદાપિ થશે તો તે એટલું મોડું થશે કે તેને પિષ્ટપેષણ સમજીને કોઈ વાંચશે પણ નહિ. પછી તું તારાં બધાં સાધનો દેવતામાં નાંખજે. પ્રખ્યાત થવાને અને એકદમ મોટો ગ્રંથકાર થઈ પડવાને આ સારો સમય છે. આ સમય જો તું ચૂક્યો તો તે વિષે હું તને કદી માફ કરવાનો નથી."

મેં મારા પિતાને વચન આપ્યું કે "હું મારૂં પુસ્તક કાલે શરૂ કરીશ." વળી એમને શાન્ત પાડવાને કહ્યું કે "ઉતાવળથી બહાર પાડેલું પુસ્તક નમાલુ હશે અને તે લોકોની જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાને બદલે ઉલટી વધારશે. પણ મારૂં પુસ્તક પાછળથી ઘણા દબદબાથી બહાર પડશે; તેથી દરેક વિદ્વાન્ અને રસિક માણસો તેની માગણી

કરશે." આ આશાઓથી શાન્ત થઇને મારા પિતાએ પોતાની ખુશી બતાવી, અને મારૂં પુસ્તક હું બીજેજ દહાડે શરૂ કરીશ એવો મારાપર વિશ્વાસ રાખ્યો. હું ઘણો ચિન્તાતુર હતો. મારાં સાધનો તૈયાર કરવાને મેં મારી કેનવાસની કોથળી લઇ તેની અંદર જોયું. પરંતુ અપશોચ! તેમાંના સઘળા કાગળો ધૂળધાણી થઈ ગયા હતા. મુસાફરી વખતે બેમાલુમ રીતે દરિઆનું પાણી તેમાં ભરાઈ ગયું હશે, તેથી ઘણાખરા અમૂલ્ય કાગળોમાંથી એક અક્ષર પણ વંચાય તેમ નહોતું. પેન્સિલથી લખેલા શબ્દો તો તદન ભુંસાઈ ગયા હતા; કરોચલીઓ પડી ગએલા કાગળો મેં બરાબર કાળજીથી ઉકેલી જોયા, પણ તેમાંનો એકે શબ્દ વંચાતો નહોતો. જે શાહીથી લખેલા હતા તે પણ હું ઘણીજ મુશ્કેલીથી ભાગ્યા તુટ્યા વાંચી શક્યો. કારણકે તે પણ ઘણા ચેરાઈ ગયા હતા. વળી માથાકુટ કરીને કોઈ કોઈ શબ્દ બંધ બેસાડું ત્યારે તેના અર્થને માટે પંચાત પડતી. કારણ કે મેં મારી યાદદાસ્ત ઉપર એટલો બધો ભરોસો રાખ્યો હતો કે મારી નોંધ પૂર્ણ રીતે લખી લીધી નહોતી. જે વિચારો માટે હું એમ ધારતો હતો કે તે મારા મનમાંથી કોઈ દિવસ ખસશે નહિ, તેજ વિચારો હું તદન ભૂલી ગયો, અને મારૂં પોતાનું કરેલું ટાંચણ હું સમજી શક્યો નહિ. અત્યારે મને યાદ છે કે મેં નાચેના શબ્દો સમજવાને બરોબર બે કલાક ગાળ્યા હતા. "હોય—અલ્લા હોય,—હોયા—હોયા—હોય—ઉપોડી હોય." આખરે મને સાંભરી આવ્યું કે ચીનના ખારવાઓ વહાણને ખેંચતી વખતે આ શબ્દો બોલી બૂમ મારેછે. પરંતુ આવું યાદ રાખવા લાયક નહોતું તેને માટે આટલો બધો વખત ગાળ્યો તેથી હું ખૂબ ચીડાયો. બીજે દિવસે આ નીચેની નોટ વાંચીને હું બહુજ તાજુબ થયો. "ચી:દી; ૩૦ ફુ. ઊ.—૨૪ ફુ. પો.—૧૨૦૦ મા. લાં. પ્રતિનિધિ—ચી. દંતકથા—૨૦૦૦—૧૪૪ વિ. પે." પોણા કલાક સુધી ગડમથલ કરી ત્યારે તેનો ખુલાસો મને નીચે પ્રમાણે માલમ પડ્યો. "ચીનની દીવાલ ૩૦ ફુટ ઊંચી, ૨૪ ફુટ પહોળી, ૧૨૦૦ માઇલ લાંબી, અને એક પ્રતિનિધિએ કહ્યું કે ચીનાઈ દંતકથા પ્રમાણે ૨૦૦૦ વર્ષપર એટલે વિક્રમ સંવત પહેલાં ૧૪૪ વર્ષે બંધાઇ હતી."

એક બીજી ચબરખીપર નીચેના શબ્દો હતા. "ઉવીગ્યુ–કેન-ચોન—ક્યુએબુકાઉક-ગચમ્ફ્રા—કેમ્છોહલેન્ગ-ક્વિનશેન્ગ્લીન—કેલેઘેટે વગેરે. આ સર્વ જે ગામડાં અને શહેરમાં થઇને અમે ગયા હતા તેનાં અગર જે જગો જોઈ હતી તેનાં નામ હતાં. પણ તેમને જૂદાં જૂદાં શી રીતે ઓળખવાં તેની આપણને ખબરજ નહોતી! કારણ કે તે વિષેની સઘળી ખબર મારા મગજમાંથી ઊડી ગઈ હતી અને તે વિષે વધારે ખબરના કાગળો કાંઈ નીકળે તેમ નહોતું.

ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિએ (વેન્ટેજે) જે નોંધ કરાવરાવી હતી તે નોંધમાંથી કાંઈપણ તારણ કાઢવાની સઘળી આશા થોડાઘણા દિવસ સુધી વ્યર્થ મહેનત કરીને છોડી દેવી પડી. જેને માટે મેં મારી સ્મરણ શક્તિ પર આટલો બધો ભરોસો રાખ્યો હતો તે કોઈ કોઈ જુજ બાબતમાં યાદ નહિ આવવાથી સઘળું નકામું થઈ પડતું. મારા પુસ્તકનાં સાધનો ઘણાંજ થોડાં થઈ ગયાં. તોપણ મારા લખાણની પદ્ધતિ, અને મારા પુસ્તકમાં જે નીતિના અને રાજ્ય દરબારી વિષયો નાખવાનો મેં ઠરાવ કર્યો હતો તે વિષયો, મારા વર્ણનનાં સાધનોની ગરજ સારશે એમ ધારીને મેં મન વાળ્યું. હવે બીજી ત્રીજી ભાંજગડો છોડી દેઈ લખવામાંજ ચિત્ત પરોવવું, એવા ઇરાદાથી મેં લન્ડન છોડવાનું નક્કી કર્યું; કારણ કે લન્ડનમાં મારે આળસુ થવાનો ઘણો સંભવ હતો. આમ નિશ્ચય કરીને ઇંગ્લાંડના એક એકાન્ત વાસમાં રહેતા મારા "લોવે" નામના કાકા પાસે જવાને હું નિકળ્યો. એ ખેતીનું કામ કરતા હતા, અને સાદા, વિચારવંત તથા માયાળુ માણસ હતા. વારંવાર એ મને મળવાને માટે બોલાવતા હતા, તેથી મેં ધાર્યું કે નિ:શંક હું તેમને મનગમતો થઈ પડીશ. મારા નિકળવાના એક અઠવાડિયા પહેલાં એક કાગળ લખીને મારે એમને જણાવવું હતું કે હું આવતે અઠવાડીયે તમારી પાસે આવીશ. પણ તેમ કરવાનું મેં મુલતવી રાખ્યું, અને આખરે ધાર્યું કે હવે કાગળ લખવો એ નકામું છે, કારણ કે હું અને કાગળ બંને સાથેજ પહોંચીશું.

મારા કાકાને કાગળ લખવાનું વીસરી જવાથી મારે તરતજ પસ્તાવું પડ્યું. કારણ કે જ્યારે હું તેમને ત્યાં ગયો ત્યારે જેમ મેં

ધાર્યું હતું તેમ ખુશી થવાને બદલે આખું ઘર ગભરાટમાં પડ્યું. એમ બન્યું કે તે વખતે તેમને ઘેર પરોણા આવેલા હતા, અને રાતનો વખત હતો તેથી સઘળાં ગોદડાં તેમની પથારીમાં રોકાયાં હતાં. જ્યારે હું મારા જોડા કાઢતો હતો ત્યારે મને જોઇને, દુઃખ અને ઠપકાથી મિશ્રિત અવાજે મારી કાકી બોલ્યાં કે "આવ્યો તો ખરો, પણ હવે બીજાં ગોદડાં માટે કેમ કરીશું? પહેલેથી એક કાગળનો કટકો એ લખ્યા વગર અહીં આવવાને એનો પગ કેમ ઉપડ્યો હશે! ખરેખર એ અત્રેથી હજાર ગાઉ વેગળો હત તો હું ખુશી થાત." આ શબ્દ-બાણ મારા હૃદયમાં લાગવાથી હું ઘણો દિલગીર થયો. મારા કાકાએ મારી સલામ સ્વીકારી અને રીતસર મારો સત્કાર કર્યો; પણ તેમના ચ્હેરા ઉપરથી મેં તરતજ જાણ્યું કે એ મારા આવવાથી બિલકુલ ખુશી નહોતા. પરંતુ તે શુદ્ધ મનના માણસ હતા, તેથી તરતજ તેમણે મને કહ્યું કે "અગર જો કે દુનિઆમાં તું કેમ ચાલે છે તથા વખતોવખત તું શું કરેછે તે મને લખી જણાવવાને તેં ઇટનની સ્કુલમાં જતી વખતે વચન આપ્યું હતું, છતાં તે વખતથી તે અત્યાર સૂધીમાં તેં મને બિલકુલ પત્ર લખ્યો નથી, તેથી મને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું છે." મારો બચાવ કરવાને કાંઈ પણ સાધન નહોતું, તો પણ મેં બ્હાનું કાઢ્યું કે "હમેશ મેં મુલતવી રાખ્યા કીધું તેથી વર્ષનાં વર્ષ વીતી ગયાં, અને આખરે મને કાગળ લખતાં શરમ આવી. ખરૂં કારણ તો આજ છે, કાંઈ પ્રીતિના અભાવને લીધે હું નહોતો લખતો એમ નહિ."

જ્યારે હું બોલતો હતો ત્યારે મારા કાકા બેઠા બેઠા બીડી પીતા હતા. ગોઠવી ગોઠવીને જે કહેવાનું હતું તે કહી રહ્યા પછી હું ચૂપ રહ્યો; કારણ કે પાસે બેઠેલાં માણસોના ચ્હેરાપરથી જણાતું હતું કે મારા બોલવાથી તેઓનાપર કાંઈ પણ અસર થઈ નથી. મારી કાકીએ ડોકું ઊંચું કરીને કહ્યું કે "જે કાકો કાગળ લખવાને માટે હમેશ કહ્યા કરતો હતો અને જે હમેશ મિત્ર તરીકેજ વર્તતો હતો, તેનાપર બસિલ સરખા વિદ્વાને કાગળ લખવાની તસ્દી પણ ના લીધી, એ જોઈ હું આશ્ચર્ય પામુંછું."

મારા કાકાએ કહ્યું કે "એ વિષે કાંઈ બોલશોજ નહિ. વારેઘડીએ એ વાત સંભારવી મને પસંદ નથી. હું એ છોકરાને ચ્હાતો હતો અને જે કાંઈ હું એને માટે કરી શકું તે મેં કર્યું છે. જ્યાં સૂધી હું જીવતો રહીશ ત્યાં સૂધી કોઈ પણ દિવસે હવે એને મારાપર કાગળ લખવાને કહીશ નહિ. કારણ કે હવે મને જણાયું કે એ મારે માટે બિલકુલ દરકાર રાખતો નથી; તેમ મારે પણ એની કાંઈ દરકાર નથી. લ્યુસી (એ મારા કાકાની છોકરી હતી) તારૂં માથુ ઊંચુ કર; જાણે મરવા પડી હોય એમ કરીશ નહિ.',

ત્યાં જેટલાં હાજર હતાં તેમાંથી ફક્ત લ્યુસીનેજ મારી દયા આવતી હતી. જ્યારે એના બાપના ઉપર પ્રમાણે કહેવાપરથી મેં એના સામું જોયું ત્યારે તે મને સૌન્દર્યથી ભરપૂર માલમ પડી. હું હમેશાં એને સારી છોકરી ધારતો હતો; પરંતુ આજસૂધી મને સ્વપ્નું પણ નહોતું આવ્યું કે તે આટલી ખૂબસુરત હશે. મારા કાકાને મેં અપમાન આપ્યું તેથી હું ઘણોજ દિલગીર થયો. મને માલુમ પડ્યું કે તે ખરેખર નાખુશજ હતા અને મારા તરફની પ્રીતિ કરતાં તેમના સ્વાભિમાને તેમના મનપર વધારે અમલ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું કે "મિત્ર મેળવવા કરતાં મિત્ર ખોવા એ વધારે સહેલું છે. યાદ રાખજે કે ફક્ત એક કાગળ લખવાને માટે મિત્ર ખોવા એ ખરેખરી મૂર્ખાઈ છે. હું આજ કાલ કરતાં સાત વર્ષથી કાગળ માટે પળશી કરૂંછું પણ તે બધું પાણીમાં ગયું. ચીન ગયો તે પહેલાં કટકો કાગળ પણ તેં મને ના લખ્યો; અને જો તારી કાકી દૈવયોગથી લન્ડનમાં તને ના મળી હોત તો હું એ વાત જાણત પણ નહિ. એણે તને છોકરાં માટે રમકડાં લાવવાને કહ્યું હતું તે પણ ઘણા દિવસ થઈ ગયાથી તું ભૂલી ગયો. વળી જ્યારે તું પાછો આવ્યો ત્યારે પણ કાંઈ લખ્યું નહિ." એટલામાં મારી કાકી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યાં કે "અરે આજ રાત્રે અહિં આવવાની ચેતવણી આપવાને એક કડકો કાગળ પણ એણે નાજ લખ્યો ને! એણે તો જાણ્યું હશે કે ત્યાં બધી સામગ્રી તૈયારજ હશે." મારા કાકાએ કહ્યું કે "તે વિષે પૂછો તો આપણે ત્યાં કાંઈ ચીનની રકાબીઓ મળવાની નથી. અહિં તો અનાજનો સૂકો

રોટલો મળશે. એ રોટલો મારા મનથી તો પરદેશી સર્વ મિષ્ટખોરાકને આંટે તેવા છે, અને તે તેની આગળ હાજર છે, તેમાંથી એની મરજી પડે તેટલો ખાય. એક ઓળખીતા તરીકે હું એને અત્રે જોવાને ઘણો ખુશી થઇશ, પણ એક વહાલા તરીકે નહિ. હશે, એ વાત હવે સંભારવાજ નહિ, કારણ કે થયું તે ના થયું થવાનું નથી, અને ગયો વખત પાછો આવવાનો નથી. દેવતાપર પાણી છાંટો એટલે તે ઓલાશે. એટલામાંજ સમજી લેવું. લ્યુસી, મારી કાનટોપી લાવ." મને સાંભરેછે કે ઉપલી વાતચીત થયા પછી લ્યુસીએ એકવાર નિસાસો નાખ્યો, અને મેં પણ ઘણીવાર એમ કીધું. મને એવી આશા હતી કે આજની રાત વિશ્રામ લીધા પછી તેમનું (મારા કાકાનું) મન મારા તરફ સારૂં થશે. સવારમાં હું ઉઠ્યો કે તરતજ રાત્રે જે છોકરાં ઊંઘી ગયાં હતાં તે મને વિંટલાઈ વળ્યાં. એકે કહ્યું "એસિલભાઈ, ચીનથી મારે માટે ટમ્બ્લર (પ્યાલો) લાવવાને તમે વચન આપ્યું હતુ તે લાવ્યા કે." બીજાએ પૂછ્યું કે "ભાઈ, મારી હોડી ક્યાં છે?" ત્રીજાએ કહ્યું "મારી મંગાવેલી પેટી લાવોને!" મારી કાકીએ પૂછ્યું કે "લ્યુસીએ તમને પંખો લાવવાને માટે કહ્યું હતુ તે લાવ્યાછો કે!"

એ બધાં બોલી રહ્યાં એટલે મારા કાકાએ કહ્યું કે "હું ખાત્રીથી કહુંછું કે જેણે સાત વર્ષ સૂધી કાગળ સરખોએ ના લખ્યો તે પરદેશથી મંગાવેલી એવી ચીજો વિષે કાંઈ મનમાં પણ નહિ લાવ્યો હોય." આ પ્રમાણે થવાથી જો કે હું શરમાઈ અને ચીડાઈ ગયો, તોપણ મેં હિંમત આણીને કહ્યું કે "મારા મિત્રોની કોઈપણ ચીજ લાવવાને હું ભૂલી ગયો નહોતો; પણ કમનશીબે જે ટોપલીની અંદર તે સઘળી મૂકી હતી તે ટોપલી દરિઆમાં ઘસડાઈ ગઈ." મારા કાકાએ કહ્યું કે "છિઃ!" મારી કાકી બોલ્યાં કે "તેમને ટોપલીમાં કેમ બાંધી! તમારાં લૂગડાંની પેટીમાં મૂકી હોત તો તે સહીસલામત આવી શકત."

આખરે મારે કબૂલ કરવું પડ્યું કે "અમે પેકિન છોડ્યું ત્યાં સૂધી તે ચીજો લેવાનું મેં મુલતવી રાખ્યું હતું, તેથી કન્તાનમાંથી તે સઘળી લીધી, અને તે પહેલાં પેટીઓ તો વહાણપર ચડાવી

દીધી હતી." મુલતવી રાખવાના દુષ્ટ દુર્ગુણ! આ વખતે મારે કેટલું ખમવું પડ્યું!! લ્યુસી મારે માટે બ્હાનાં કાઢવા મંડી, અને તેથી મારે વધારે શરમાવાનું થયું. તેણે પોતાનાં માબાપને કહ્યું કે "મારા પંખા માટે કહેતાં હો, તો તે તદન નકામોજ થઈ પડત. કારણ કે તે એકાદ અડવાડીયું મારી પાસે રહેત એટલે ભાંગી જાત, તેથી પેસિલ ના લાવ્યા તેમાંજ હું ખુશીછું." છોકરાંઓ તેઓની ચીજો ખોવાઈ તેથી બૂમરાણ કરવા મંડયાં; પણ લ્યુસીએ યુક્તિથી તેઓને શાન્ત કર્યાં, અને તેમને મારી સાથે સારી માયામાં નાખ્યાં. પરંતુ મારા કાકાનો મારા વિષે સારો વિચાર કરાવવો એ તદન અશક્ય હતું. તે લ્યુસીને એટલુંજ કહેતો કે "એના વિષેના સારા વિચાર મારા મનમાંથી જતા રહ્યા. એ કોઈ દિવસ કાંઈ સારૂં કામ કરવાનોજ નથી. જે કામ કરવું જોઈયે તે નાનપણથીજ એણે મુલતવી રાખ્યા કીધું છે. એ કાંઈ પણ સારૂં કામ નહિ કરી શકે, તેમ કાંઈ સારી પદ્વિએ પણ ચડશે નહિ.'' મારી કાકી મારાપર મમતા રાખતી નહોતી, કારણ કે તેને માલૂમ પડ્યું હતું કે લ્યુસી મને વ્હાલી હતી; અને "પોતે જે ધંધાને માટે કેલવાએલો હતો તે ધંધો છોડી દીધો તેવા આદમીને મારી છોકરી ન પરણે" એમ તે ઇચ્છતી હતી. મારી તીવ્રબુદ્ધિ અને મારા વિદ્યા સબંધી ગુણો મારા કાકા કાકીને મન નકામાં હતાં. કારણ કે એક, સારો ખેડુત હતો, અને બીજી સારી રીતે ઘર ચલાવી શકે તેવી સ્ત્રી હતી. ગ્રન્થકાર થઇને મેં શું પેદા કર્યું એમ તેઓ મને પૂછતાં; અને જ્યારે મારે "કાંઇ નહિ' એમ કહેવું પડતું ત્યારે તેઓ મશ્કરીમાં હસતાં. આથી મારૂં સ્વાભિમાન સતેજ થયું. મેં કહ્યું કે થોડા દિવસમાં હું મારી ચીનની મુસાફરીનું પુસ્તક બહાર પાડનાર છું, તેમાંથી મને ઓછામાં ઓછા ૯૦૦૦ રૂપિઆ મળશે. આ સાંભળીને મારી કાકી મારા તરફ આશ્ચર્યથી જોવા મંડ્યાં. મેં કહ્યું તે ખરૂંજ છે. એ વાત તેમના મનમાં ઠસાવવાને વળી હું બોલ્યો કે "મારી સાથે મુસાફરી કરનારામાંથી એક જણે એવું પુસ્તક છપાવ્યુંછે તેને ૧૦૦૦૦ રૂપિઆ મળ્યા, અને એના કરતાં મારૂં પુસ્તક ઘણુંજ ઉત્તમ થશે. મારી કાકીએ કહ્યું કે "જ્યારે

તને પૈસા મળે ત્યારે તે અમને બતાવજે એટલે અમે તને ખરો માનીશું, અને ત્યાર પછીજ લ્યુસી માટે કાંઈ પણ વિચાર તારે કરવા." મારા કાકાએ કહ્યું કે "કદી એ સારો થવાનો નથી અને લ્યુસી એને મળનાર પણ નથી."

જે વખત મારે મારૂં પુસ્તક લખવામાં ગાળવો જોઇએ. તે વખત મેં મારા કાકાની મહેરબાની મેળવવાના ફોકટ પ્રયત્નમાં ગાળ્યો. વિપરીત બુદ્ધિથી યુક્ત થએલા પ્યારે મારૂં મન રોક્યું. મોહપાશમાં પડેલો મનુષ્ય ગ્રન્થ શું લખી શકે ? હું હમેશ કરતાં વધારે આળસુ બન્યો, કારણ કે કોઈ પણ જાતનો શ્રમ મારા કાકાના વિચાર ફેરવી શકશે નહિ એમ મેં ધાર્યું, અને એમની મહેરબાની શિવાય લ્યુસીને પરણવાની આશા રાખું એ ધુમાડીના બાચકા ભરવા જેવું હતું.

જ્યારે હું મારા કાકાને ત્યાં હતો ત્યારે મારા પિતા મારા ઉપર ઘણા કાગળ લખતા, અને તેમાં પૂછતા કે "તેં કેટલું તૈયાર કર્યુંછે!" તેમજ ઘણી જલદીથી તૈયાર કરવાનું કહેતા, કારણ કે એક બીજો પ્રખ્યાત માણસ ચીનની મુસાફરી બહાર પડવાનો ઇરાદો રાખતો હતો, અને તેમ થાય તો મારા ગ્રંથનો કોઈ ભાવ પણ ન પૂછે. પરંતુ મારી મૂર્ખાઈ માટે હું કાંઈ પણ કરી શકું તેમ નહોતું. જેઓ કુટેવમાં ઘસડાયા જાયછે તેઓ કુટેવનું પ્રાબલ્ય કેટલું છે તે જાણતા નથી. મેં મારૂં પુસ્તક તૈયાર કરવાનું હમેશ મુલતવી રાખ્યા કીધું અને નિસાસો નાખ્યા કર્યો. આખરે પ્રાણઘાતક ખબર એવી આવી કે "સર જ્યોર્જ સ્ટોન્ટને ચીનની એલચીયાતનો હેવાલ બે ભાગમાં બહાર પાડ્યો છે." હવે મારી આશાઓનો અંત આવી રહ્યો. નિરાશામાં હું મારા કાકાને ઘેરથી નીકળી લંડન આવ્યો. મારા પિતાને મળતાં હું બીન્યો, પણ તેમણે મને યોગ્ય ઠપકાથી છાવરી દીધો. મારી ફતેહમંદીની સઘળી આશાઓ તેમના મનમાંથી નાબુદ થઈ હતી. તેમને હવે માલૂમ પડ્યું કે હું મારી બુદ્ધિ કોઈ પણ દિવસ મારા અગર કુટુંબના સુખને માટે કામે નહિ લગાડું. તેમના ચેહેરા પર જાદુકની દિલગિરીએ વાસ કર્યો, અને કોઈપણ કામ કરવાને મને ઉશ્કેરવાનું તેમણે બંધ કર્યું. આવે વખતે મેં પણ "મને લ્યુસી

નહિ મળે" એમ શોચના કરતાં મારો વખત આળસમાં કાઢવા માં-ડ્યો. હમેશાં હું દુનિયામાં આગળ પડવાની નવી નવી યુક્તિઓ ખોળી કાઢતો, પણ તેઓને કામે લગાડવાને આવતી કાલ સૂધી મુલતવી રાખતો.

प्रकरण ४ थुं.

કુટેવ તજવાને કરેલો સંકલ્પ ઘણોજ દૃઢ હોવો જોઈએ.

એવી અવસ્થામાં બે વર્ષ વીતી ગયાં, એટલામાં મારા પિતા ગુજરી ગયા. એમના મૃત્યુથી મારા મનમાં જે શોક અને આત્મ-ધિક્કારની સંયુક્ત વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ તે અવર્ણનીય છે. મને ખબર હતી કે કોઈ દિવસ પણ મેં એમનું ભવિષ્ય-ધારવું-પાર પાડ્યું નથી, અને નિસાસાએ એમના સઘળા આનંદનો નાશ કર્યો હતો. આથી મારૂં મન ઘણુંજ પીડિત થયું. મારા પિતાનો ઠામ સાચવવાની મારે જરૂર પડી તેથી મારી મૂઢતામાંથી હું જાગૃત થયો.

મારા પિતાએ મરતા પહેલાં વિલ (વસિયતનામું) કર્યું હતું તે-માંની એક કલમથી મારા મનપર ઘણી અસર થઈ; કારણ કે એ કલમ મારાપરના એમના પ્યારને લીધેજ એમણે દાખલ કરેલી હતી. તે કલમ એવી હતી કે —"મારો પુત્ર એસિલ જ્યારે નાનો છોકરો હતો અને ઈટનની સ્કુલમાં ભણતો હતો ત્યારે મેં એની આખી છબી પડાવેલી છે, તે મારા ભાઈ લૉવેને આપુંછું; મારે કહેવાનું તો એવું છે કે મારી ભત્રિજી લ્યુસિને હું તે આપુંછું, પણ એમ કહેતાં મને ધાસ્તી રહેછે કે રખેને કોઇને અપમાન લાગે."

એ છબી તથા વિલના શબ્દોની નકલ મેં મારા કાકા લૉવે તર-ફ મોકલી, તેની સાથે અત્યન્ત શોકમાં લખેલો એક પત્ર પણ મો-કલ્યો. મારો કાકો જે દૃઢ પણ માયાળુ સ્વભાવનો હતો તેણે મારા પત્રનો નીચે પ્રમાણે ઉત્તર મોકલ્યો.

"પ્યારા ભત્રિજા એસિલ, —તમારા પિતાના મર્ણના સમાચા-રથી સ્વાભાવિક રીતેજ જેટલું મને લાગે છે તેટલું બલ્કે તેથી પણ વધારે તમને લાગતું હશેજ. મારા ભાઈ (જેણે જીવતાં કોઈ દિવસ

મને અપમાન પહોંચાડયું નથી તે મરતાં કદી પહોંચાડેજ નહિ) તરફથી મળેલી છબી હું લ્યુસિને આપીશ. તમારા સંબંધી પૂછો તો આ વખત ઠપકાનો નથી; કારણ તેમ કરવું ઘણું ઘાતકી થાય. માટે પાછલી સઘળી બાબતોને કોરાણે રાખી મારે કહેવું જોઈએ કે, લ્યુસિને છબી આપવાનું કારણ મારા ભાઇની યાદગીરી તેની પાસે રાખવા શિવાય બીજું કાંઈ સમજતા નહિ. મારા વિચાર પ્રથમના જેવા દૃઢ છે, અને તે પ્રમાણે મારી છોકરીની ફરજ છે કે મારી સલાહ પ્રમાણે તેણે ચાલવુંજ જોઇએ; કારણ કે મને ખાત્રી થઇછે કે મુલતવીરાખનાર (આ કાંઈ તમારાપર કહેતો નથી) કોઈ પણ માણસ એને સુખી કરી શકશે નહિ; તે ફક્ત એટલાજ માટે કે એનો સ્વભાવ ઘણો નરમ છે તેથી એ કોઇને ઠપકો દેઈ શકશે નહિ, તેમજ ઘરનું કામકાજ પણ કરી શકશે નહિ. કંઈ પણ ભેદબુદ્ધિ રાખ્યા શિવાય મારા મનમાં જે હતું તે લખી દીધું છે. અને જો કે હું અદેખો નથી, પણ કદાપિને તેવો હોઉં તો પણ મારાજ ભત્રિજા તરફ અને તે વળી આવા શોકને સમયે હું શી રીતે અદેખાઈ કરૂં? ગુસ્સો પણ મેં મારા મનમાંથી કાઢી નાંખ્યો છે. સાત વર્ષ સૂધી તે મારાપર કાગળ નહોતો લખ્યો તેને માટે કોઈ પણ દિવસ તને માફ નહિ કરૂં એમ મેં કહ્યું હતું, તોપણ હવે હું તને મારા ખરા અંતઃકરણથી માફ કરૂંછું. માટે તે વિષેના સઘળા વિચાર તારા મનમાંથી કાઢી નાંખ, અને હવે હું આશા રાખુંછું કે આખી જીંદગી સૂધી આપણ બંને તનબદન મિત્રો રહીશું. ખરૂં કહું તો લ્યુસિ સંબંધી કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતા; કારણ કે મારા ધારવા પ્રમાણે નિકટ સંબંધીઓમાં એવી ખટપટ રાખવી જોઈએ નહિ—પ્યારા ભત્રિજા! તને તન્દુરસ્ત અને સુખી જોવા ઇચ્છનારની એટલીજ ભલામણ છે કે હવે તું કોઈપણ ધંધે વળગજે. તારી કાકીના કહેવાથી ખબર મળી છે કે, મારા ભાઇની સંભાળ અને ઉદ્યોગને લીધે તારે માટે પાછળ સારી મૂડી રહેલી છે. તારી કાકીએ તને આશીર્વાદ કહ્યા છે. વખતે વખત તારા કાગળની ઇચ્છા રાખુંછું.

હું છું, તારો વહાલો કાકો, થૉમસ લોવે."

આ કાગળ સાથે મારી કાકીએ બીજો પોતાનો લખેલો કાગળ બીડ્યો હતો; તેમાં મારી શી અવસ્થા છે તથા મૂડી વિગેરે કેટલુંછે તે પૂછ્યું હતું. વળતીજ ટપાલે તેના ઉત્તરમાં મેં લખ્યું કે "મારા ધારવા કરતાં મારા પિતા વધારે મૂકી ગયા છે. એક પુસ્તક વેચનાર તરીકે તેમની શાખ સારી પડેલી છે; એમની દુકાનમાં માલ પુષ્કળ ભરેલો છે, અને બેંકમાં એમના નામે પુષ્કળ પૈસા પણ જમા છે; આ શિવાય ગ્રન્થકારોને પહેલથી પૈસા ધીર્યા છે તેથી તેમની પાસે પણ ઘણું લેણું નીકળેછે."

મારા કાકાનું વલણ પ્રીતિ અને ખુશમિજાજ રાખવા તરફ જેટલું હતું, તેટલુંજ બલ્કે તેથી પણ વધારે મારી કાકીનું વલણ પોતાના લાભ તરફ હતું. તેટલા માટે એના ધારવા કરતાં હું વધારે ધનવાન થયોછું એવું જ્યારે એણે જાણ્યું ત્યારે મારા તરફ એનું મન વધારે ખેંચાવા લાગ્યું. તેણે મને લખ્યું કે "તું તારા કામમાં બરોબર મંડ્યો રહે, અને તારા કાકાને સાબીત કરી આપ કે હવે તેં તારી મુલતવી રાખવાની ટેવ હમેશને માટે મુલતવી રાખી છે–તદન છોડી દીધી છે." એણે મને સહાય થવાને માટે વચન આપી કહ્યું કે "જો તું છ મહિના સૂધી ખંતથી તારા કામમાં મંડ્યો રહીશ અને વળગી પડેલી દુષ્ટ કુટેવને છોડી દઈશ તો હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરી લ્યુસિને તારી સાથે પરણાવવાની તારા કાકા પાસેથી કબુલાત લઈશ."

ઉપલા બખાણમાં રહેલો અર્થ એટલો બધો બળવાન હતો કે દુર્જય કુટેવને પણ તે જીતી શકે. હું દઢતાથી મારા કામ પાછળ મંડ્યો, અને નિયમિતપણાને માટે મારા પિતાની જે શાખ પડી હતી તે શાખને હું લાયક થયો. મને યાદ છે કે આ છ મહિનામાં જે કામ અગત્યનું અને કરવા જેવુંજ હોય તે મેં એક ઘડી પણ મુલતવી રાખ્યું નહોતું. મારી કાકી પ્રમાણિકપણાથી પોતાના વચનને વળગી રહી, અને પ્યારના આવેશથી મારામાં જે ફેરફાર થતો હતો તે ફેરફાર મારા કાકાને યાદ દેવડાવવાની એકે તક તેણે ખોઈ નહિ.

અજમાયશના છ માસ વીતી ગયા એટલે આશાથી ભરપૂર બની

હું મારા કાકાને ત્યાં ગયો. એક દિવસ મારા કાકાએ મારી સમક્ષ મારી કાકીને કહ્યું કે "પ્રિયા! તું જે ફરકારની વાત કરેછે તે ફેરફાર લાંબા વખત સૂધી ટકવાનો નથી. તું કહેછે તેમ તે પ્યારથી શરૂ થયો છે, અને હું કહુંછું કે તેનો પ્યારનીજ સાથે અંત આવશે. તું તેમ હું બંને જાણીએ છીએ કે પ્યાર એ ચાર દહાડાનું ચાંદરણુંછે; અને જો કે ધીમે ધીમે હેત વધેછે, પણ ઉછરતો પ્યાર દિવસે દિવસે શિથીલ થતો જાયછે. લ્યુસિ એવી મૂર્ખ નથી કે ફકત ચાર દિવસના પ્યાર માટે વીશ, ત્રીશ કે ચાળીશ વર્ષ સૂધી (એમાં કાંઈ આપણો ઉપાય નથી; ભલે સો વર્ષનો ઘરડો ડોસો થાય) પોતાની જીંદગી દુઃખમાં ગાળે." પછી મને કહ્યું કે "પ્રિય બેસિલ! ખોટું લગાડતો નહિ, હો; કારણકે જ્યાં મારી લ્યુસિનો સ્વાર્થ જોવાનો છે ત્યાં મારે પિતા તરીકેની ફરજ પૂરી પાડી સર્વ બતાવવુંજ જોઇએ." પછી લ્યુસિને કહ્યું કે "વહાલી લ્યુસિ! મારો વિચાર તો એજ છે કે બેસિલ તલભાર પણ બદલાયો નથી; તેથી હું તને કહુંછું કે જો તારે એને પરણવું હોય તો તે મારી મરજી શિવાય છે."

આથી લ્યુસિ ઘણી ફીકી પડી ગઈ, અને હું ઘણો ગુસ્સે થયો. મારા કાકાએ તો પ્રથમની માફક પોતાની ચલમ ફુંકવા માંડી, અને પ્યાર તથા ગુસ્સાથી ઉશ્કેરાઈ મેં જે જે છટાબંધ કહ્યું તે સઘળાનો ઉત્તર તમાકુનો દમ મારી એટલોજ દેતા કે "પ્રિય બેસિલ, જો લ્યુસિ તને પરણે તો તે મારી મરજી શિવાયજ."

લ્યુસિનો મારા તરફનો પ્યાર, અને તેના પિતાની તેના તરફ પુત્રી તરીકેની લાગણી, એ બેની વચ્ચે ઘણી ભાંજગડ ચાલતી, મારી કાકી મારી વગ ઘણા જુસ્સાથી કરતી. એક વાર મારા તરફ સારો મત જણાવ્યો એટલે તેજ મત ચાલુ રાખવો એ એની ફરજ છે એમ તે સમજતી. મતભેદને લીધે મારી કાકી અને કાકાને ઘરમાં ટાપટીપ થતી, અને કોઈવાર એવી તો લડાઈ સળગતી કે તેનાં પરિણામ સાંભળવાને માટે લ્યુસિ ધ્રુજતી.

એકવાર લાગ સાધીને એકાન્તમાં લ્યુસિએ મને કહ્યું કે "મારા પ્યારા બેસિલ! હવે આપણે જૂદાં પડવું જોઈએ. તમે જાણોછો કે

મારા પિતાની મરજી પ્રમાણે હું કોઈ દિવસ તમારી થવાની નથી, અને જો તેમની મરજી શિવાય હું તમારી સાથે લગ્ન કરૂં તોપણ કદી સુખી થવાની નથી. હું દુનિઆમાં જેમને મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક ચહાઉછું તેમના દુઃખનું કારણ થઈ પડવાની નથી— મારાં માતપિતા વચ્ચે હું અણબનાવ કરાવનાર નથી. દરરોજ એમની વચ્ચે જે ટાપટીપ વધતી જાયછે તે હવે હું સાંભળી શકતી નથી; માટે આપણે બંને જૂદાંજ પડીએ એટલે સર્વ સ્થળે પડશે."

એનો ઠરાવ ફેરવાવવાની મેં જે કોશિશ કરી તે સર્વ મિથ્યાજ; તોપણ તે ફરજ જાણી પોતાના વિચારને વળગી રહી તેને માટે મારાથી એને માન આપ્યા વગર રહેવાયું નહિ. આ અણીના વખતે તેણે જે શાંત મિજાજ,માયાળુ સ્વભાવ અને પિતૃભક્તિ વિગેરે ઉત્તમ ગુણો બતાવ્યા તેથી મારા મનમાં એને માટે અવર્ણનીય વહાલ ઉત્પન્ન થયું.

અગર જો કે મારા કાકાએ પોતાના વિચારમાં દ્રોણાચળની માફક અચળ રહેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, તોપણ ધીમે ધીમે તેમના મનમાં હતું તે મોઢે આવવા લાગ્યું. એક રાત્રે એમણે પોતાની ચલમ ભાંગી નાંખી અને બેવાર ચાપીઓ ફેંકી દીધો. લ્યુસિએ જ્યારે એ ચાપીઓ ઉપાડીને તેમને આપ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે "છોડી, તું મૂર્ખ છે. અને મને વધારે તો એ લાગેછે કે તું તાબુત જેવીછે. ખરેખર તું મને ઘણોજ દિલગીર કરેછે, કારણ કે હું જાણુંછું કે આ બેસિલ કોટિ પ્રકારે પણ સારો થવાનો નથી; પણ મારી મરજી શિવાય પરણવાને તને શી હરકત છે!"

આ ચેતવણીપરથી લ્યુસિએ સર્વ આનાકાની કાઢી નાંખી, અને થોડા દિવસ પછી અમારૂં બંનેનું લગ્ન થયું. ડહાપણ, સદ્‌ગુણ, ગર્વ, પ્યાર, વગેરે જે લાગણી મનુષ્ય જાતપર અમલ ચલાવી શકે તે લાગણીએ મને ઉશ્કેર્યો. મેં નિશ્ચય કર્યો કે આ ઘણી પ્રીતિપાત્ર સ્રીનું પાણીગ્રહણ કરવાને હું લાયકજ હતો એવું મારે ખૂબ મહેનત કરીને સાબીત કરી આપવું. એક વર્ષ પછી લ્યુસિએ કહ્યું કે "મારી પસંદગીને માટે મારે પસ્તાવાનું નથી." પોતે મારે લ્યાંઘણી સુખીછે

એમ પોતાના બાપને સમજાવવાની તેણે પૂરી કોશિશ કરી. અને તેના બાપે તેને સુખી જોઇને કહ્યું કે "મેં મારો વિચાર બદલ્યો છે." હું મારા મનમાં એકમતિયો થઈ મંડ્યો રહ્યો, અને 'હર્ક્યુલિસે પોતાની જોડ ખબરદારીથી ખોળી કાઢી" એવું મારા કાકાને મોઢેથી સાંભળીને મને જે હર્ષ થયો તે હું કદી ભૂલનાર નથી.

પરંતુ અપશોચ! 'પડી ટેવ તેતો ટળે કેમ ટાળી', 'કૂતરાની પૂછડી જમીનમાં દાટી મૂકો તો પણ વાંકીને વાંકી,' 'પ્રાણને પ્રકૃતિ સાથેજ જવાનાં.' તેમ જ્યારે મેં મારા લાભમાં ઉપર પ્રમાણે મારા કાકાનો મત ફેરવાવ્યો, મહેનત અને નિયમિતપણાને માટે મારી શાખ પાડી, ત્યારે એ શાખને બરોબર લાયક થવાના ઉપાયો મેં ઢુંડા નાંખવા માંડ્યા, અને પ્રથમની મારી "મુલતવી રાખવાની કટેવ" માં પાછો પડ્યો. મારા ગ્રાહકો અને આડતીઆઓ ફરિયાદ કરવા મંડ્યા કે "અમારા કાગળના જવાબ મળતા નથી અને અમે મંગાવેલાં પુસ્તકો આવતાં નથી." જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેમની ફરિયાદો વધતી ગઈ. તેમના કાગળોની તારીખ પ્રત્યક્ષ જોઇનેજ મારી ખાત્રી થતી કે તેઓ ખરા છે અને મેં ભૂલ કરી છે. મારા પિતાનો એક ઘરડો મિત્ર જે ઘણો તાલેવંત હતો તેને પુસ્તકોનો ઘણો શોખ હતો, અને ખરીદવા લાયક જે પુસ્તક હોય તે તે ખરીદતો. માર્ચ માસમાં એણે ઘણા પૌંડનાં (એક પૈંડના દશ રૂપીઆ) પુસ્તકો મંગાવ્યાં. પણ મારાથી તે મોકલાયાં નહિ ત્યારે મને યાદ દેવડાવવાને એપ્રિલ માસમાં નીચે પ્રમાણે કાગળ એણે લખ્યો.

"મહેરબાન સાહેબ—નીચેનાં પુસ્તકો મને મોકલવા ગયા માસમાં મેં તમને લખ્યું હતું.. .તે પુસ્તકો આજ સૂધી મને નહિ મળવાથી હું તદન નાઉમેદ થયોછું; માટે મહેરબાની કરી આ કાગળ દેખત તુરત તે વિદાય કરશો.

હું છું, આપનો તાબેદાર, જે. સી."

એ કાગળ પણ ખજાને પડવાથી મે મહિનામાં તેણે વળી ફરીથી લખ્યું કે—

"મહેરબાન સાહેબ—માર્ચ મહિનામાં મંગાવેલી ચોપડીઓ

હજુ સૂધી મને નથી મળી તેથી તાજુબ થયોછું. આટલી બધી ઢીલ થવાનું કારણ શું તે લખશો.

હું છું, આપનો તાબેદાર, જે સી."

ત્યારબાદ એક પખવાડીઆ પછી એ ગૃહસ્થે મંગાવેલાં પુસ્તકો તેને મોકલવા સારૂ હું બાંધતો હતો, તેવામાં નીચેનો જવાબ મળ્યો.—

"સાહેબજી—પુસ્તકો મોકલવા માટે મેં તમને આશરે ચારેક મહિનાથી લખેલું, પણ હજુ સૂધી તે આવ્યાં નહિ માટે મારે બીજી જગોએથી તે ખરીદવાની જરૂર પડીછે. આવું પગલું ભરતાં મને ઘણું સાલેછે, કારણ કે તમારા પિતા તરફ મારૂં મન ઘણું ખેંચાતું હતું. તેનાજ છોકરા સાથેનો મારો સંબંધ હું એકદમ છોડી ન દેઉં; પણ તમે મારી ધીરજને થકવી છે. ગયે વર્ષ પણ મારા બીજા આડોશી પાડોશીઓને મળ્યા પછીજ તમે મારા તરફ નવી છપાયલી ચોપડીઓ મોકલી હતી, અને ઘણીખરી વાર તો તમારી પાસેથી મગાવેલાં પુસ્તક નહિ આવવાથી મારે તે બીજાનાં માગી લાવવાં પડતાં. આ ઉપરથી આપ ચેતશો, અને જેવી વર્તણુક તાબેદાર સેવક સાથે ચલાવીછે તેવી હવે પછીથી કોઈ બીજા સાથે નહિ ચલાવશો.

તાબેદાર સેવક—જે. સી."

આ ઠપકાની અસર મારાપર બિલકુલ થઈ નહિ, કારણ કે જે વખતે આ કાગળ આવ્યો તે વખતે હું એક બીજીજ યોજનામાં ગુંથાયો હતો, અને તેના કરતાં પુસ્તક વેચનારનો ધંધો મને નીચો લાગતો હતો. રાજ્યકારભારીઓને એક નવો કર નાંખવાનું બતાવવાની શોધમાં હું મંડ્યો હતો, અને તેમાં પાર પડું તો હજારો રૂપિઆ મને મળે તેમ હતું. બીજા તીવ્રબુદ્ધિના માણસોની માફક હું પણ એમજ ધારતો હતો કે નિત્યના ગદ્ધાવૈતરાથી નહિ, પણ બુદ્ધિના પ્રભાવથીજ હું ધનવાન થવાનો છું. પ્રખ્યાત થવાના ધોરી રસ્તા મૂકી હું ગલીકુંચીયો ખોળતો હતો.

જે લોકો સારા દરજ્જાપર હતા તે સઘળા મને હિમ્મત આપતા કે મારા શોધી કાઢેલા કર ઘણા પસંદ પડશે. જેઓ મારા મુરબ્બી કહેવાતા તેઓની હજુરમાં હું હમેશ રહેતો, અને મારી દુકા-

નનું કામ, 'ક્યારે રવિવાર આવે અને હું ઘોડે બેશીને ફરવા જાઉં,' એવા વિચારવાળા એક જુવાનિયાને સોંપ્યું હતું. આવા શેઠ અને આવા ગુમાસ્તાથી દુકાનનું કામ કેવી રીતે ચાલી શકે તેનો વિચાર વાંચનારેજ કરી લેવો!

અગર જો કે લ્યુસિ મારી બુદ્ધિ માટે ઘણું માન ધરાવતી હતી અને મારાં આપેલાં વચનપર તેને પૂરો ભરોંસો હતો, તોપણ વારે વારે તે મને કહેતી કે કર શોધી કાઢવા પાછળ તમે આટલો બધો વખત ગાળોછો, પણ પાછળથી કારભારીઓ તમારી મહેનતનો બદલો નહિ આપે તો શું કરશો ? આ તેનું કહેવું હું સાંભળતો હતો, તથાપિ મારા ધારેલા કામમાં મંડ્યોજ રહેતો. ઉત્તર લખ્યા શિવાયના કાગળો એટલા બધા થઈ ગયા હતા કે તેમને પરોવી મૂકવાનો એક મોટો વાળો ભરાઈ ગયો હતો. ભાગજોગે જ્યારે જ્યારે હું મારા મેજનું ખાનું ઉઘાડતો ત્યારે ત્યારે હિસાબ ચઢી ગયેલો જોઈ હું નિશ્વાસ નાંખતો.થોડા વખતમાં મને કામ કરવાનો કંટાળો આવ્યો, અને મુલતવી રાખનારાઓ જે બહાનાં, છળ, અને અસત્યતાના વેહેલા અગર મોડા ગુલામ થાય છે તે પ્રમાણે હું પણ થવા મંડ્યો. મારૂં અંતઃકરણ ધીમે ધીમે કઠોર થવા માંડ્યું, મારૂં બોલવું હું બરોબર પાળીશ એ બિશેનું સ્વપ્નું પણ મને નહોતું આવતું, તોપણ જરાએ અચકાયા વગર હું સર્વને કહેતો કે આવતી કાલે હું તમારો હિસાબ કરીશ.

હું પુસ્તકો વેચનાર હતો એટલુંજ નહિ, પણ બીજાનાં પુસ્તકો છપાવતો પણ હતો. આથી કરીને ગરીબ અને તવંગર એ બંને વર્ગના ગ્રન્થકારો તરફથી ઠપકા આવતા હતા. તવંગર ગ્રન્થકારો ફરિયાદ કરતા કે ઢીલ થવાથી અમારી કીર્તિ ઓછી થાય છે, અને ગરીબ ગ્રન્થકારો એમ કહેતા કે તેમ થવાથી અમારો લાભ ઓછો થાય છે અને અમારી જીંદગી ભોગવવાની યુક્તિમાં વાંધો પડે છે. લોકો મને માયાળુ સ્વભાવનો તેમજ મુલતવી રાખનારો પણ કહેતા. હિસાબ નહિ કર્યાથી તેઓ જે ઠપકો દે તેમાંથી બચી જવાને હું વારંવાર મારા ગરીબ ગ્રન્થકારોને પૈસા ધીરતો.

મારા સદ્‌ગુણ અને દુર્ગુણનો તેઓ બમણો લાભ લેવા લાગ્યા. તીવ્રબુદ્ધિના માણસોને હું ઉત્તેજન આપતો તેથી ગરીબ ગ્રન્થકારોની મોટી યાદી મારી પાસે થઈ હતી. જેજે ગ્રન્થ મને સોંપવામાં આવતા તે તે ગ્રન્થની બરોબર તુલના કરવાનું હું મારા ન્યાયી વિચારપર રાખતો. એવા વિવિધ પ્રકારના ગ્રન્થો વાંચવાનું અગર છાપવા મોકલવાનું ભૂલી જવાથી મારે ઘણીવાર પૈસા આપવા પડતા. કોઈ ગરીબ ગ્રન્થકારને આશામાં ને આશામાં ઘણી મુદત રખડાવ્યા પછી પણ મારાથી તેને એવું કહેવાતું નહિ કે "તમારો ગ્રન્થ મેં ઉઘાડ્યો પણ નથી, પણે પડ્યોછે તે લઈ જાઓ." મારાથી તેઓને માનવૃત્તિથી જોયા વગર અગર કાંઈ બદલો આપ્યા વગર રહેવાતું નહોતું, અને મારી માનવૃત્તિને લીધે પાછળથી મારે ઘણા પૈસા ખરાબ કરવા પડ્યા.

મારા તાલેવંત ગ્રન્થકારોએ તુરત મને તજી દીધો, અને વિદ્વાન્ મંડળમાં મારી જે શાખ પડી હતી તેને ઘણી હાનિ પહોંચાડી. દરેક ગ્રન્થકાર એમજ ધારતો કે તેનો ગ્રન્થ અમુક દિવસે પ્રસિદ્ધ થવાપરજ યૂરોપની-અરે આખી દુનિઆની-ઉન્નતિ આધાર રાખતી હતી, પણ હુંતો એમજ ધારતો કે કર નાખવાની મારી નવી યુક્તિ સાથે સરખાવતાં તેઓના ગ્રન્થ કુંજર આગળ કીડી અને મેરૂ આગળ તૃણ સમાન છે. આટલાજ માટે મેં તેઓનાં કામ મુલતવી રાખ્યાં અને મારી નવી યુક્તિમાં મંડ્યો રહ્યો.

મને કહેવાને ગર્વ અને ખુશી ઉપજે છે કે મેં ખોળી કાઢેલા સઘળા કર પ્રસન્ન પડ્યા, અમલમાં આણાયા, અને તેથી સરકારને પુષ્કળ વસુલાત થઈ. પણ હવે મારે પશ્ચાત્તાપથી કહેવું પડેછે કે પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ કોઈ રીતે મારી મહેનતને માટે પૈસા સબંધી બદલો મને મળ્યો નહિ, પણ તેનું માન અને બદલો એક બંધો માણસ લેઈ ગયો. જો મેં મારો અસ્ત્રો ઘસી રાખવાનું* આગલે દિવસે

*એ લોકોમાં કેટલાક પોતાના હાથે હજામતના મ્હેરા કાઢેછે અને અસ્ત્રા વગેરે પોતાને હાથેજ ઘસીને તૈયાર કરેછે.

મુલતવી રાખ્યું ન હોત તો આમ બનત નહિ. મારી ટેવના આ એક નજીવા બનાવને મારી જીંદગીની એક મોટામાં મોટી નિરાશાનું મૂળ ગણવું પડેછે. મેં જે કર ખોળી કાઢ્યા હતા તે મારી પેહેલાં તેણે ખોળી કાઢ્યા છે એવું પેલો બંને માણસ કહેતો હતો; તેથી અમુક દિવસે અમને બંનેને સવારના બરોબર દશ વાગતાં મને આશ્રય આપનારને ત્યાં મળવાનું ઠરાવ્યું હતું. મારો સામાવાળીઓ નિયમસર ત્યાં હાજર થયો, પણ હું અસ્ત્રો ઘસવા રહ્યો તેથી ફક્ત અડધો કલાક મોડો ગયો. મારા જતા પહેલાં પેલાના હક ખરા ઠર્યા હતા અને મારા હક રદ કર્યા હતા, કારણકે મારા તરફની કાંઈ પણ સાબીતી આપવાને હું ત્યાં હાજર નહોતો. હું ઠરાવેલ ઠેકાણે ગયો કે તરતજ દ્વારપાળે મને અંદર જતાં અટકાવ્યો અને બારણું બંધ કર્યું. આવી રીતે કર સંબંધી મારી મોટી મોટી આશાઓનો અન્ત આવ્યો.

પછી હું ઘેર ગયો અને મારા શોકને રડવા માટે બારણાં બંધ કરી માળપરના એક ઓરડામાં બેઠો; પણ ઘણીવાર સૂધી હું એ સ્થિતિમાં રહી શક્યો નહિ. મારો ચાકર ઉપર આવી મને કહેવા લાગ્યો કે, કોઈ ગુસ્સે થયેલો ગ્રન્થકાર તમને નીચે બોલાવે છે, અને 'એમને જોયા વગર હું જવાનો નથી' એમ કહે છે. ગુસ્સે થયેલા સર્વ ગ્રન્થકારોમાં આ હમણાં આવેલો ગ્રન્થકાર ઘણોજ તામસી હતો. તે કાંઇક અક્કલ અને વિદ્વતાવાળો માણસ હતો, પણ ઘણો ઢોંગી અને ખારીલો હતો. તે ગરીબ હતો પણ તાલેવન્તની સાથે રહેતો હતો, અને તેનામાં અપમાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અને ગર્વ એ બંને સરખાં હતાં. મારે ત્યાં એ "થોમેટરગોસ" અગર "કૌતુક દર્શી" એ નામથી ઓળખાતો હતો, કારણ કે એવા નામનો ગ્રન્થ તેણે મારે ત્યાં મોકલ્યો હતો. અઠવાડિઆમાં બે ત્રણ વખત તેના કાગળ આવતા તેમાં પૂછતો કે મારૂં પુસ્તક ક્યારે બહાર પડવાનું છે? પરંતુ કમનશિબે આ કિમતી પુસ્તક મેં ક્યાં મૂક્યું હતું તે મને માલૂમ નહોતું. આવી બીનામાં એક ગ્રન્થકારને મળવું એ ખરેખર તોપના

ગોળા સામે ઉભા રહેવા જેવું હતું, તથાપિ કાંઈપણ બ્હાનું ગોઠવી કાઢ્યા વિના હું તો નીચે ઉતરી આવ્યો.

અગર જો તે ગુસ્સે થયેલો હતો તોપણ પોતાનો ગુસ્સો દબાવી રાખીને બોલ્યો કે "સાહેબજી, તમે મારૂં પુસ્તક છપાવવાનું દુરસ્ત ધારતા નથી માટે મહેરબાની કરીને મને તે પાછું આપો. એટલામાં હું વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો કે "માફ કરો મહેરબાન, આવતી વસંત ઋતુમાં તે બહાર પડશે. "તેણે કહ્યું" અરે! વસન્તઋતુ! વસંતઋતુની તો વાતજ કરશો નહિ. તમે પ્રથમ મને કહ્યું હતું કે નાતાલમાં બહાર પડશે; અને તે પછી કહ્યું હતું કે 'ઇસ્ટર'ના તેહેવાર પહેલાં બહાર પડશે. મારી સાથે તમારે આ પ્રમાણે વર્તવું છે કે?" મેં કહ્યું "માફ કરો મહેરબાન, તમારી સાથે તેમજ દુનિઆની સાથે હું ઘણોજ ખરાબ રીતે વર્ત્યોછું, પણ કામના ઘોટાળા શિવાય બીજું કાંઈ બ્હાનું નથી."

પેલો ગ્રન્થકાર બોલ્યો કે "બેસિલ સાહેબ, જરા સાંભળો. હું અત્રે નજીવાં બહાનાં સાંભળવા આવ્યો નથી. તમે મારી સાથે ખરાબ રીતે વર્ત્યાછો તે હું સારીપેઠે જાણુંછું અને દુનિઆ પણ જાણશે. મારા શત્રુઓના સર્વ મનસુબા હું સમજી ગયોછું, અને તર્કટી મંડળીઓ કોઈ પણ રીતે મારી સામે ફતેહ પામશે નહિ. "કૌતુકદર્શી" અંધારામાં પડ્યું રેહેવાનું નથી, પણ અજવાળામાં આવશેજ. ગમે તેટલી અદેખાઈ ચાલતી હશે તોપણ એને ન્યાય મળશેજ. સાહેબજી, મને મારૂં પુસ્તક આપો." મેં કહ્યું "મહેરબાન, હું તમને આવતી કાલે તમારૂં પુસ્તક મોકલાવીશ." તેણે કહ્યું મારી પાસે કાલ નહિ ચાલે. આખા વર્ષથી એમજ કહ્યા કરોછો કે કાલ થશે, કાલ થશે. મારૂં પુસ્તક હું આજેજ લઇશ. કૌતુકદર્શી લીધા શિવાય હું અહીંઆંથી એક તસુ પણ ખસવાનો નથી."

આવી રીતે હું સપડાયો ત્યારે મારે ખરેખરૂં કહેવું પડ્યું કે "હાલ મને એ પુસ્તક જડી શકે તેમ નથી, પણ હમણાંજ હું આખું ઘર ખોળુંછું." આ વખતે એ ગ્રન્થકારે મારા તરફ જે તિરસ્કાર બતાવ્યો તે અવર્ણનીય છે. હું તરતજ ઘરમાં ખોળવાને ગયો અને

એ પણ મારી પાછળ આવ્યો. પેટી પટારા વગેરે જ્યાં જ્યાં એનું પુસ્તક ખોળતો હતો ત્યાં ત્યાં તે મારી પાસે ઊભો રહ્યો હતો. જ્યારે કાંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે "મારી પાસે એની બીજી પ્રત નથી, અને એક બીજા પુસ્તક વેચનારે એના મને રૂ.૫૦૦૦) આપવાનું કહ્યું હતું, પણ મેં તો એથી બમણા રૂપિઆ મળે તોપણ તે આપવાની ના કહી હતી." જ્યારે ગ્રન્થકાર મારા ઘરમાંથી નીકળ્યો ત્યારે કહેતો ગયો કે "હવે પરિણામ શું થાય છે તે જોઈ લેજો."

ખુલ્લી રીતે જોતાં એ પુસ્તક ખોવાયુંજ હતું. એને મેં કયે ખજાને નાંખ્યું છે તે સંભારી કાઢવાને મેં જે મહેનત કરી તે વ્યર્થજ હતી. હું ફક્ત એટલુંજ સંભારી શક્યો કે એક અઠવાડીઆ સુધી તેને મેં મારા ડગલાના ગજવામાં રાખી મૂક્યું હતું. દરરોજ હું એમ ધારતો હતો કે આવતી કાલ એને ઠેકાણે મૂકીશ, અને એજ ડગલો પહેરીને હું કેટલીકવાર 'માઉન્ટ' નામના કાવાખાનામાં ગયો હતો. આટલી વાત મને યાદ આવી પણ તે કશાકામની નહોતી.

પછી પેલા ખીજવાયલા ગ્રન્થકારે તેના પુસ્તકની કીમત માટે રૂ. ૮૪૦૦) નો મારાપર સરકારમાં દાવો બાંધ્યો. લંડનના બધા પુસ્તક વેચનારા અને ગ્રંથકર્તાઓને આ વાત ઘણી ગમતી થઈ હતી, તેથી નીમેલ દિવસે કચેરીનો વખત થયા પહેલાં હજારો માણસ મારા મુકદ્દમાની હકીકત સાંભળવા આવ્યા હતા. *વાદીના લાગતા વળગતા તવંગર ગૃહસ્થો કચેરીમાં આવી પાટલીઓપર બેઠા, અને કેટલાક એના દુશ્મનો થોમેટરગ્રેસને નિંદવા તથા હસી કાઢવાની મને સલાહ આપવા લાગ્યા. મને ઘણી આશા હતી કે દાવો મારા લાભમાં ચૂકશે, કારણ કે વાદીનો વકીલ જે હતો તે ઈટનની શાળામાં મારી સાથે ભણનારો હતો. જે જોન્સને હું મહેનતુ ઢોર કહેતો હતો તેજ જોન્સ આ વકીલ હતો. આ મહેનતુ માણસ આટલે દરજ્જે શી રીતે ચઢ્યો, અને એણે સ્વભાવિક તીવ્રબુદ્ધિની ખોટ

* દાવો કરનાર વાદી કહેવાયછે અને જેના ઉપર દાવો કર્યો હોય તે પ્રતિવાદી કહેવાય છે.

ફક્ત મહેનતથીજ શી રીતે પૂરી પાડી તે હું કહી શકતો નથી. અગર જો કે આખરે દાવો મારી સામે ચૂક્યો અને મને નુકસાન થયું, તોપણ મારે કહેવું જોઇએ કે જોન્સે પોતાના અસીલનો બચાવ ઘણીજ સરસ રીતે કર્યો. મારે રૂ. ૫૦૦૦) અને દાવાનું ખર્ચ ભરવું પડયું. માત્ર એક કાગળની ચોપડી પેટીમાં મૂકવાનું મુલતવી રાખવા માટે ૫૦૦૦ રૂપિઆનો ધોકો! ગુનાના પ્રમાણમાં દંડ ઘણો હતો તેથી દરેક આદમીને મારી દયા આવી, પણ મારા ગયેલા રૂપિઆને માટે તેમની દયાથી કાંઈ દિલાસો મળ્યો નહિ.



प्रकरण ५ मुं

જ્યાં નિર્ણય અને દૃઢતાનું ઓછું છે ત્યાં તીવ્રબુદ્ધિ કાંઈ પણ ઉપયોગ નથી.

આ મુકર્દમો ઘણાંખરાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયો. મારા કાકા લૉવેએ તે વાંચ્યો અને મારા તરફના એના સારા વિચારપર હમેશને માટે પાણી ફરી વળ્યું. લ્યુસિ ઠપકાનો કે ફરિયાદનો એકે શબ્દ બોલી નહિ, પણ એક કોળીએ લાડુ ખાઈ તવંગર થવા જેવી ધારણાઓ દૂર કરવા અને એક મનથી મારા કામ પાછળ મંડવા મને સમજાવવાને તેની સઘળી શક્તિ વાપરવા લાગી. જો કે મને લાગેલી ખાધ ઘણી ભારે હતી તો પણ તે વાળી શકાય એવી હતી. પુષ્કળ ગાજો અને ઠપકાના વરસાદથી મારા મનપર જે અસર થાત તેના કરતાં મારી સ્ત્રીની મમતાથી મને વધારે અસર થઈ. પરંતુ અજીત કટેવની આગળ મમતા, પ્યાર, અને સારામાં સારા ઠરાવો શી ગણત્રીમાં! હું સરકાર વિરૂદ્ધ એક ચોપાનિયું લખતો હતો તે પૂરૂં થતાં સૂધી મારા ધંધામાં મન ઘાલવાનું મેં મુલતવી રાખ્યું. આ ચોપાનિયા માટે મારા મિત્રો તથા ટીકાકાર એમ કહેતા કે તે ઘણું પ્રિય થઈ પડશે, સામી ટોળીના સઘળા માણસો તમારી દુકાનના ગ્રાહક થશે, અને તેથી તમને ઘણા પૈસા મળશે. એ ચોપાનિયું ફતેહમંદ નીવડયું, શ્રેષ્ટ રીતે તેનાં વખાણ થયાં, તેમ તેના દુર્ગુણનાં ખાંકા

પણ ફૂંકાયાં. વર્તમાનપત્રોમાં જવાબ આવવા લાગ્યા અને વળી તેના રદીઆ મારે આપવા પડ્યા. વખત તો પવનની પેઠે વહી જવા લાગ્યો અને લોકો તરફથી જેમ જેમ મને માન મળતું ગયું તેમ તેમ પૈસા તરફથી હું ખરાબખસ્ત થતો ગયો. "દેવાળિયાની છાપ" મારે માથે પાડવાનો લાગ જોયા કરતી હતી. મારાં ચોપાનિયાં મેં એકદમ બંધ કર્યાં અને ભય તથા ગભરાટથી ઘણોજ મોડો મારા કામ પાછળ જોવા લાગ્યો. આ વખતે મેં પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો. **મુલતવી રાખવાની** ટેવને કાઢી નાંખવાને મેં ધમપછાડા કર્યા. મનના ગભરાટને લીધે મારાથી કંઈ પણ કામ સારૂં થઈ શકતું નહિ. જે જે કામ મારે કરવાનું આવતું તે બીજાં હજારો કરવાનાં કામની સાથે સરખાવતાં દમ વગરનું માલુમ પડતું. જે કાગળ હું લખતો અથવા જે હિસાબ હું નક્કી કરતો તેના જેવા બોજા ઘણા પડી રહ્યા હતા અને તે સઘળાનો જલદી નિકાલ કરવાની એક સરખી અગત્ય હતી. આખરે હું હિમત હારી ગયો, અને નિરાશાથી મેં મારૂં કામ છોડી દીધું. મારાપર "દેવાળિયા"નું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું, મારો સઘળો સરસામાન જપ્ત કરાયો, અને મને દીવાની કેદમાં લઈ જવામાં આવ્યો.

મારી સ્ત્રીના સંબંધીઓએ આ વખતે મને મદદ કરવાને સાફ ના પાડી. પણ તેના પિતાએ એને તથા એના છોકરાને પોતાને ત્યાં રાખવાની ખુશી દેખાડી; પણ એવી સરતથી કે તેણે મારાથી જુદાં પડવું અને બાકીની જીંદગી તેના પીયરમાંજ પૂરી કરવી. પરંતુ આ વિષે તેણે (લ્યુસીએ) ચોખ્ખી ના કહી. ના કહેતી વખતની તેની રીતભાત હું કોઈપણ દિવસ ભૂલવાનો નથી. તેનો ખરો સ્વભાવ વિપત્તિરૂપી કસોટીથી જણાયો. જેમ બીજી સ્ત્રિયો સુખનાજ સાથી હોય છે અને દુઃખની વખતે પોતાના પતિને—પોતાના માથાના મુકુટને—દૂર કરી, તજી દઈ—નિર્દયપણે નાસી જાયછે તેમ તેણે કર્યું નહિ. તે પૈસાની અને આબરૂની સગી નહોતી, પણ મારા દેહ, પ્રાણ તથા પ્યારની સગી હતી, સ્ત્રીજાતિનું સ્વાભાવિક અસિલપણું તથા કોમળતા તેનામાં હતાં, તોપણ ઘણાક પુરૂષોમાં પણ ભાગ્યેજ દેખાતી, એવી હિંમત અને ધીરજ તેનામાં હતી. તે મારી સાથે કેદખાનામાં આવી

અને ત્યાં હજાર પ્રકારે મમતા બતાવી મને ખુશી રાખતી. જે બં-ધીખાનાને મેં મારૂં જન્મ સુધીનું રહેઠાણ ગણ્યું હતું, તેમાં દોઢ વર્ષ સુધી અમારે રહેવું પડ્યું. એટલી મુદ્દતમાં કદી પણ તેણે બોલીને અથવા નિશાની કરીને એમ જણાવ્યું નથી કે આ સઘળા દુઃખનું કા-રણ હું (બેસિલ) છું. ઊલટી તેનાં જાતિય પ્રીતિનાં વાક્યોથી મારા મનમાં ઘોળાતા સર્વ વિચાર કાઢી નંખાવતી. આ બનાવ બન્યાને જો કે ઘણો વખત થઈ ગયો છે તો પણ તે યાદ લાવતી વખતે હર્ષશો-કનાં આંસુ પાડ્યાવગર મારાથી રહેવાતું નથી.

અરેરે! કેવા પ્રકારની સ્ત્રીને મેં દુઃખ દરિઆમાં ઝીકી દીધી હતી!! આ વખતે મેં એને જેવી ખુશખર્મીમાં તથા કરૂણાર્દ્ર જોઈ,તેવી અમારૂં લગ્ન થયું તે મહિનામાં પણ જોઈ નહોતી. તે મને તથા છોકરાને પોતાના પ્રાણ ગણતી. છોકરો તેને ઘણોજ વહાલો હતો. આ વખતે તે ચાર વર્ષનો થયો હતો, ચાલતો હતો, અને કાલું કાલું બો-લતો હતો. તેનું વિનોદી લાડ, વિચારશૂન્ય મોજીલાપણું, અને તેના "ગરીબ બાપા" માટે વખતે વખત તેના મોઢામાંથી નીકળતા દયા-જનક શબ્દો, એ અન્તઃકરણને ભેદી નાંખતાં હતાં. પરંતુ અપશોચ! એણે ભાગ્યેજ વર્તું હશે કે— × × ×

આ વખતે કંઈ પણ ભવિષ્ય ભાખ્યા વગર મારે મારી વાત ચલાવવી જોઇએ. મારી પાસે માગનારાઓમાં મિ નન નામે એક કાગળ બનાવનાર હતો. ઘણી વાર મારી સાથે સંબંધમાં આવ્યાને લીધે મારા તથા મારી સ્ત્રીના સ્વભાવથી તે વાકેફ હતો. તે મારી સ્ત્રીની પ્રશંસા કરતો અને મારી દયા ખાતો. તે બે પૈસાના જીવ વાળો હતો અને પોતાનાથી બને તેટલું સારૂં કામ કરવામાં ખુશી માનતો. કેદ ખાનામાં એક દિવસ સવારે લ્યુસિ ઘણા ખુશી ભર્યા ચહેરાથી મારી ઓરડીમાં ધસી આવી અને મને કહેવા લાગી કે, મારા પ્યા-રા, મિ. નન તમને જોવાની ઇચ્છાથી નાચે વાટ જોઈ રહ્યા છે. પણ કહેછે કે પ્રથમ મારે તમને ખુશ ખબર કહેવી અને પછી તમને મ-ળવું. એ ખુશ ખબર એ છે કે તમણે આપણા સઘળા માગનારા-

ઓને એકઠા કરી તેમના લેણા પૈસા ચૂકવી આપી તમને આજ છૂટા કર્યા છે.

આ હકીકત સાંભળી મારા શરીરમાં ઉપકાર અને આનંદ વ્યાપી રહ્યા. અમને કેદ ખાનામાંથી લઈ જવા સારૂ અમારો એ દયાળુ મિત્ર એક ગાડી લઈને ઉભો હતો. જ્યારે હું એનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો ત્યારે તેણે મને એકદમ બૂમો પાડી અટકાવ્યો, અને કહ્યું કે "તમે મારા બિલકુલ આભારી નથી. કારણ કે તમે જો કે એક નકામા આદમી હોત તોપણ તમારી સ્ત્રીની ખાતર હું તમારા તરફ આ પ્રમાણે વર્ત્યો હોત." પોતાની સ્ત્રી શિવાયની બીજી સઘળી સ્ત્રિયો કરતાં મારી સ્ત્રીને તે સારામાં સારી (રહેણીકરણીમાં) ગણતો હતો.

મને છોડવવાની ગોઠવણ તેણે શી રીતે કરી હતી, તથા બંધીખાનામાંથી છૂટ્યા પછી તરતજ મારૂં ગુજરાન ચલાવવા માટે થોડાક પૈસા પણ મારા માગનારાઓ પાસેથી શી રીતે કઢાવ્યા હતા, તેનો બધો હેવાલ તેણે મને કહેવા માંડ્યો. સૌથી ભારે રકમ જે તે મારી પાસે માગતો હતો તેનો ત્રીજો ભાગ તેણે છૂટ મૂકી હતી. મારે ઘેર તાળું વાસેલું હતું તેથી જમવા સારૂ બારોબાર તેને ઘેર અમને લઈ જવાનો તેણે આગ્રહ કર્યો. તેણે કહ્યું કે મારી સ્ત્રીએ ઘણો સારો ખોરાક તૈયાર કર્યોછે, અને બીજા કોઈ મિત્રો પણ આવનાર નથી. અમે તે કબુલ કર્યું. જે સાદો ખોરાક એને ત્યાં અમને મળ્યો તે ઘણોજ મન પ્રસન્ન થઈ પડ્યો.જેવી રૂચીથી એ ખોરાક મેં ખાધો તેવી રૂચીથી ફરીથી કોઈપણ દિવસ કશો ખોરાક મેં ખાધો નહોતો; અને જેવી પ્રીતિથી એ ખોરાક અમને પીરસેલો તેની પ્રીતિથી પીરસેલો ખોરાક કદિપણ અમને મળ્યો હોય એવું મને લાગતું નથી. આ ભોજનને માટે મને હમેશાં વિચાર આવતો. જે માણસોને ખાણાની જરૂર નથી હોતી તેવાઓને ઉમદા ભોજન આપનાર મોટા માણસના ભભકાની સાથે આ સાદા માણસની પરોણાગત સરખાવતો. નજીવાં ગણતાં તથા મહત્વનાં કામમાં પણ તે ઘણો ઉદાર હતો, પણ સાધારણ સ્થિતિના માણસોનાં ઉદાર કામ અંધારામાંજ પડ્યાં રહેછે.

પૈસાદાર મનુષ્યો પોતાની કીર્તિ થવા માટે જેવો ખર્ચ કરેછે તેવો ખર્ચ તેઓ કરતા નથી. તેઓ પોતાના જાતિભાઇઓના હિતને સારૂજ એમ વર્તેછે અને તેનો બદલો તેમનું અંતઃકરણજ આપેછે.

એક વખત હું મિ. નનની વખારમાં ફરતાં ફરતાં ઉપલા વિષયપર કંઈ લખવાનું વિચારતો હતો, અને એ કવિતારૂપે "પ્રશંસાની ઇચ્છા રાખનારનું પ્રશંસારૂપે ગાયન" એવા નામથી લખવું કે "હાલના મુકાબલા" એવા નામથી ગદ્યમાં લખવું એ વિષે મેં નિશ્ચય પણ નહોતો કર્યો, એટલામાં મારી સ્ત્રીએ મને મારા એ ધ્યાનમાંથી જાગૃત કર્યો, અને "ઇઝ્રકીલ ક્રોફ્ટ, ફિલાડેલ્ફિયાનો વેપારી" એવા નામવાળી એક બેગો તરફ આંગળી કરી કહ્યું કે "એ માણસ મારા મોસાળ તરફથી નિકટનો સગો થાયછે." આ સાંભળી મિ. નને કહ્યું કે ખરેખર જો એ તમારો સગો હોય તો એને માટે તમારે શરમાવું નહિ પડે પણ ઉલટું મગરૂર થવાનું છે. કારણ કે તે ફિલાડેલ્ફિયાનો એક મોટો માનવંતો વેપારી છે. લ્યુસિએ કહ્યું "૭ વર્ષપર જ્યારે એણે ઇંગ્લાંડ છોડ્યું ત્યારે તે એટલો બધો તાલેવંત નહોતો." મિ. નને કહ્યું કે "પણ હાલ એની પાસે ઘણો પૈસો છે." પછી હું બોલ્યો કે "૭ વર્ષમાં એણે એટલો બધો પૈસો મેળવ્યો છે?!" પ્યારી લ્યુસિ, મને માલૂમ નહોતું કે અમેરિકામાં તારે આવું ઓળખાણ હશે. હું ત્યાં જવાને ઘણોજ ઇન્તેજાર છું." લ્યુસિએ કહ્યું "શું મિત્રોથી એટલબધે દૂર?" મેં કહ્યું "કેદમાં જઈ આવ્યા પછી તેમને મોં બતાવતાં હું શરમાઉં છું. તેમજ દેવાળિયાને ભાઇબંધ હોતા નથી, તેથી સરસમાં સરસ રસ્તો એજ છે કે મારે દુનિઆના બીજા ભાગમાં જવું અને ત્યાં નવી શાખ પાડી નવેસરથી પૈસા પેદા કરવા." મિ. નને કહ્યું "આપણે ભૂલીજવું ના જોઇએ કે અહિંઆં તથા દુનિઆના બીજા ભાગમાં શાખ અને ધન એકજ સાધનથી મળેછે. વધારે કહુંછું તેથી માફ કરશો કે કોઇપણ માણસનામાં જે ટેવ દુનિઆના એક ભાગમાં હોય છે તે ટેવ બીજા ભાગમાં પણ રહેશે."

આ વખતે મને ચીનની મુસાફરી યાદ આવી, અને મિ. નને કહ્યું તે અક્ષરે અક્ષર ખરૂં લાગ્યું; પરંતુ અમેરિકા જવાનો મારો

વિચાર દૃઢ થઈ ચૂક્યો હતો. મારી ધારણામાં ફતેહમંદ થવાની મને ઘણી વકી લાગી, અને મારા મનમાં ખાત્રી થઈ હતી કે હવે પછી હું મારી કટેવમાં નહિ પડું, તેથી મારા વિચાર ફેરવી શકાય તેમ નહોતું. લ્યુસિએ મારી સાથે આવવાને હા કહી. મારી ખાસ ભલામણથી તેણે એક અઠવાડિયું તેનાં માતપિતા અને મિત્રો સાથે ગાળ્યું. એ લોકોએ પોતાથી બન્યું તેટલું સમજાવીને તેને કહ્યું કે બેસિલની ગેરહાજરીમાં અમારાથી બનશે તેટલી તારી તથા તારા છોકરાની સંભાળ રાખીશું. પણ તેણે તો મારી સાથે આવવાનોજ દૃઢ આગ્રહ બતાવ્યો. ચીન જતી વખતની માફક આ વખતે હું વહાણપર મોડો નહોતો ગયો, અને આખી સફરમાં મેં મારી એકે ચીજ ખોઈ નહોતી; કારણ કે ખોવાય તેટલો સામાન મારી પાસે નહોતો, અને જે હતો તેની સંભાળ મારી સ્ત્રીએ રાખી હતી.

એક હજાર રૂપિઆ જેટલી જૂજ રકમ સાથે હું ફિલાડેલ્ફિયા પહોંચ્યો, પણ અમેરિકામાં ઘણા માણસો જૂજ રકમથી મોટા પૈસાદાર થયા છે. મિ. કોફટ જે મારી સ્ત્રીનો કાંઈ સગો થતો હતો તેણે જ્યારે ઇંગ્લાંડ છોડ્યું ત્યારે એની પાસે મારા જેટલા પૈસા પણ નહોતા. મારા વહાણમાંના ઉતારૂઓમાંથી ઘણા પાસે મારાથી અર્ધીપણ રકમ નહોતી. કેટલાક તો તદ્દન ગરીબજ હતા. મારા વહાણમાં બાર્નો નામે એક આઇરિશ માણસ હતો. તે પોતાના સગા સહિત કાપણીને વખતે હમેશની માફક ઇંગ્લાંડ આવ્યો હતો. કારણ કે આયર્લાન્ડ કરતાં ઇંગ્લાંડમાં તેમને રોજ (દરરોજની મજુરી) ઘણો મળે છે. પણ ઇંગ્લાંડમાં તેણે સાંભળ્યું કે અમેરિકામાં એ કરતાં પણ વધારે રોજ મળે છે. તેથી પોતે તથા અઢાર અને વીશ વર્ષના પોતાના બે છોકરા સહિત ફિલાડેલ્ફિયા આવવાને માટે વહાણમાં બેઠો હતો. તે એક આનંદી જીવડો હતો. વહાણના તૂતક ઉપર તે એટલુંતો ગાતો, અને તેના દેશના તાબસૂર એવી સરસ રીતે મોઢેથી બજાવતો કે એ માણસની જીંદગી દુઃખથી ભરેલી છે એમ મેં કદી પણ નહોતું ધાર્યું.

જ્યારે અમે વહાણમાંથી ઉતરીને જતા હતા ત્યારે એને રડતો જોઈ મને ઘણી અજાયબી લાગી. એ સંબંધી કારણ પૂછતાં તેણે મને જણાવ્યું કે "હું મારે માટે રડતો નથી પણ મારા છોકરાઓ માટે રડું છું, કારણ કે તેઓને હડફમાં રાખ્યા છે, એટલે જ્યાં સૂધી એમના ભાડાના પૈસા આપવામાં નહિ આવે ત્યાં સૂધી એમને વહાણમાં રાખી મજુરી કરાવશે."ભાડાને માટે પોતાની પાસે કંઈપણ રાખ્યા શિવાય વહાણમાં બેસવાનો વિચાર તેણે શી રીતે કર્યો હશે એ વિષે મને આશ્ચર્ય લાગ્યું, તોપણ એવા ગરીબ માણસનું ભાડું વહાણના માલિકને ચૂકવી આપ્યા શિવાય મારાથી રહેવાયું નહિ. જેવા છોકરા છૂટ્યા તેવોજ તે ઘણી ઝડપથી ઘુંટણીએ પડ્યો, અને બે હાથ ઉંચા કરી પ્રથમ આઇરિશ ભાષામાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી, અને ત્યારબાદ જુસ્સાભેર ઇંગ્રેજીમાં નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. "એ (બેસિલ) અને એના માણસો કદી પણ તંગીમાં આવી પડે નહિ; એ મારાપર અમલ કરવાને ઘણાં વર્ષ જીવે; એ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં એને માન મળે અને ફતેહમંદ થાય અને હમેશને માટે એ કીર્તિમાં ને કીર્તિમાં રહે." મારા મગજમાં અંગ્રેજી પવન ભરાયલો હતો. ચુપકીથી ઉપકાર માનવો એ સારૂં છે એમ હું સમજતો હતો, તેથી એના છટાદાર બોલવાથી મને કંટાળો આવ્યો. હું તોછડાઇથી પાછો ફર્યો, અને જે હોડી અમને કિનારે લઈ જવાને ઉભી હતી તેમાં જઇને બેઠો. જ્યારે અમારી હોડી ચાલતી હતી ત્યારે મેં મારી સ્ત્રી તથા છોકરા સામું જોયું, અને તેઓના જોખમે હું ઉપકાર કરવાને લલચાયો એમ ધારી મેં પોતાનેજ ઠપકો દીધો.

મિ. ક્રોફ્ટે મારી સ્ત્રીના ધારવા કરતાં વધારે અને મારા ધારવા કરતાં ઓછો આદરસત્કાર કર્યો. તેના ચહેરાપરથી જણાતું હતું કે તે "પૂરો વાણિયો" છે. તેની રીતભાત નિયમસર હતી. તેની આંખ કહી આપતી હતી કે તે સાવધ છે. દરેક કામમાં તે ડહાપણ વાપરતો. પહેલાં અડધો કલાક અમારે જે વાતચિત થઈ તેમાં એણે સાબીત કરી આપ્યું કે પ્રમાણિક તથા નિરાભિમાનીની જે શાખ એણે મેળવી હતી તેને એ લાયકજ હતો. તેના વિચારો સ્પષ્ટ અને

ન્યાયી હતા અને પોતાના કામને તરતજ લાગુ પડે એવા વિષયમાં ગુંથાયલા હતા. તેના મન તરફ જોતાં તેનામાં કાંઈ સામાન્ય લોકહિતેચ્છા જણાતી નહોતી, પરંતુ પોતાના આડોશીપાડોશી તરફ પોતાની શી ફરજ છે તે ઊંડો ભાવાર્થ સમજ્યા વિના જાણતો હતો. કોઈપણ તરેહની મનની વૃત્તિને લીધે નહિ પરંતુ કોઇપણ કારણને લીધેજ પુન્યનાં અગર કાંઈ સારાં કામ કરવા તરફ એનું વલણ હોય એમ જણાતું હતું. મને એમ લાગ્યું કે મારે એને માન આપવું પણ કદી ચહાવો નહિ અને એ મને કદી માન પણ નહિ આપે તેમ કદી ચહાશે પણ નહિ. કારણ કે જે સદ્‌ગુણને માટે તેને મોટામાં મોટું માન મળતું હતું તેજ સદ્‌ગુણમાં આપણે છેક પછાડી પડ્યા હતા. તે સદ્‌ગુણ "નિયમિતપણા"નો હતો.

પણ મારે એની સાથે પ્રથમ જે વાત થઈ તે હું અત્રે બનતા સૂધી અક્ષરે અક્ષર કહીશ. અને તેમ કહેવાથી મારા વર્ણન કરવા કરતાં એની ચાલનો વિચાર વધારે સારો આવશે. મિ. નનનો ભલામણપત્ર મેં એને આપ્યો, અને કહ્યું કે સારા નશીબે મારી સ્ત્રીને તમારી સાથે કાંઈ સગપણ છે. તેણે મિ. નનનો કાગળ ઘણીજ ધીમાશથી વાંચ્યો. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું કોણ હતો અને શો ધંધો કરતો હતો તે વિષે એને બિલકુલ વિચારમાં રહેવા દેવો નહિ, તેથી મારી બીના મેં એને ટુંકામાં કહી. તેણે મારી વાત એક ચિત્તથી સાંભળી અને જ્યારે હું વાત પૂરી કરી રહ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે "અમેરિકામાં આવી તમે શું કરવાનો વિચાર રાખોછો તે હજુ સૂધી તમે મને કહ્યું નથી." મેં જવાબ આપ્યો કે હજુ એને માટે મેં કાંઈ પણ યોજના કરી નથી." તેણે કહ્યું કે "ભવિષ્યને માટે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર તમે ઇંગ્લાંડ નહિ છોડ્યું હોય. મને પૂછવાને રજા છે કે તમે કયે ધંધે વળગવાનું નક્કી કર્યું છે?" મેં જવાબ આપ્યો કે "મેં એ વિષે કાંઈ નક્કી કર્યું નથી અને વખત પ્રમાણે ચાલવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે." તેણે કહ્યું "વખત પ્રમાણે! મેહેરબાની કરીને મને વધારે ખુલાસાથી સમજાવશો, કારણ કે તમે શા વખત પ્રમાણે વર્તવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે તે હું બરોબર સમજી શકતો નથી."

તેની સમજણશક્તિ આવી મંદ જોઇને તેનાપર હું ચીડાયો. પણ સમજાવવાની ફરજ પડી ત્યારે મને માલૂમ પડ્યું કે એમ કહેવાની મારી મૂળ મતલબ શી છે તે હું પણ સમજી શકતો નથી. આથી મેં મારૂં કહેવું ફેરવી નાંખ્યું અને રડતે અવાજે કહ્યું કે આ દેશનો હું તદન બીનમાહિતગાર હોવાને લીધે કોઈ માહિતગાર પુરૂષની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાની મારી ઇચ્છા છે, અને આ દેશના તમે સારા માહિતગાર છો તેથી તમારીજ સલાહ પ્રમાણે ચાલવાની હું રજા લેઉંછું." ઘણીવાર સુધી વિચાર કરીને તેણે મને કહ્યું કે "સલાહ આપવી એ કામ ઘણું જોખમ ભરેલું છે. પણ તમારી સ્ત્રી મારી સગી છે અને સગાંને મદદ કરવી એ એકહું ફરજ સમજુંછું તેથી મારાથી બનશે તેટલી સલાહ હું આપીશ." મેં તરતજ નમન કર્યું અને તેની આ રીતભાતથી મારા શરીરમાં પરસેવો છુટ્યો હોય એમ લાગ્યું. તેણે કહ્યું કે "એકલી સલાહ નહિ પરન્તુ મદદ આપીશ. પણ તે વિચારનીજ." મેં કહ્યું કે "હું તમારો ઘણો આભારી થયોછું." તેણે કહ્યું કે બિલકુલ નહિ. તમે જરાએ આભારી થયા નથી કારણ કે મેં તમારા માટે કાંઈ પણ કર્યું નથી." આ કહેવું ખરૂં હતું માટે મારે શું કહેવું તે મને સુઝ્યું નહિ તેથી હું ચૂપ રહ્યો. વળી તેણે કહ્યું કે "હું ભવિષ્યમાં તમારે માટે જે કરી શકું તે જેવું મારાપર આધાર રાખે છે તેટલુંજ તમારાપર આધાર રાખે છે. હું તમને કોઈપણ તરેહની સલાહ આપું તે પહેલાં પ્રથમ મારે જાણવું જોઇએ કે તમારી પાસે કેટલી મુડી છે." હસતે મોંઢે મેં જવાબ દીધો કે મારી પાસે ઘણા જુજ પૈસા છે. થોડી આનાકાની પછી મેં મારી પાસે કેટલી રકમ હતી તે કહી.

માથું ધુણાવીને તેણે જવાબ દીધો કે "તમારે વળી સ્ત્રી અને છોકરાનું ગુજરાન ચલાવવાનું છે! કામ કરવાને તમારો છોકરો ઘણો નાનો અને સ્ત્રી ઘણી નાજુક છે. આ તમને અત્રે ભાર થઈ પડશે. અમેરિકામાં એમ નહિ ચાલે. એ લોકોને તમે શા માટે સાથે લાવ્યા? પણ હશે, થયું તે ન થયું થવાનું નથી. ગમે તેમ કરીને તેઓનું ગુજરાન ચલાવવું જોઇએ. તમે કહેશો કે "હું આ દેશનો

બીનમાહિતગારછું" ત્યારે મારે તમને જણાવવું જોઇએ કે અહીઆં પૈસા કોણ ભેગા કરી શકે છે અને શી રીતે ભેગા કરી શકે છે. જો ઊદ્યોગ કરે તો દાડિયા વિગેરે મહેનતુલોકો ઘણીજ ઝડપથી પૈસા એકઠા કરે છે, કારણ કે તેઓનો દર ઘણોજ ભારે છે અને હમેશાં કામ મળે છે. એજ કારણને લીધે શિલ્પકામ કરનારા, યંત્રકામ કરનારા, સુથાર, વહાણ બાંધનારા, લુહાર, સોની, દલવાડી, કડિયા વગેરે સહેલાઈથી તાલેવંત થઈ શકે છે. પણ આતો તમારા સંબંધમાં નકામાંજ છે. તમે તમારી અક્કલ વાપરી શકશો પણ હાથ નહિ વપરાય. હવે આ દેશમાં ફકત અક્કલ ગ્રન્થ વેચવામાં અગર બનાવવામાં ઘણીજ થોડી પેદાશ કરે છે. બીજે દેશથી આણીને વેચવાનાં પુસ્તકની ખપત વધારે છે, અને ફિલાડેલ્ફિયાના તેમજ ન્યુયોર્કના છાપનારાઓ ઉધરાણું કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પુસ્તક વેચનારને પૈસા એકઠા કરવાનું ઠેકાણું લંડનજ છે. તમે લંડનથીજ આવો છો અને કહોછો કે ત્યાં "હું દેવાળિયો હતો," માટે હું તમને ગ્રન્થ લખવાની અગર વેચવાની કાંઇએ સલાહ આપતો નથી. જમીન રાખીને વાવેતર કરવા માટે તો એમ છે કે જેઓ મહેનતુ અને અક્કલબાજ હોય છે તેઓજ આબાદ થઈ શકે છે. પણ તમારી પાસે તો જમીન સાફ કરાવવાને, ઘર બાંધવાને, અને જે મહેનત કરવાને તમે તન્દુરસ્ત નથી તે મહેનત કરવાને નોકર રાખવા માટે પૂરતા પૈસા નથી. વળી હું ધારૂંછું કે ખેતિવાડી વિષે તમે કાંઈ વધારે જાણતા નથી; અને બીજાઓપર દેખરેખ રાખવાના કામમાં એ મહાવરાની જરૂર છે. સર્વ તરફથી વિચાર કરતાં વેપાર શિવાય તમને ઠીક પડે એવો કોઇએ ધંધો નથી, અને કોઈ પ્રતિષ્ઠિત પેઢીની અંદર એક ગુમાસ્તા તરીકે નોકર રહ્યાવિના એ ખાતામાં તમે પેશી શકો એમ મને લાગતુ નથી, કારણ કે તમારી પાસે પૈસાએ નથી તેમ તમે શાખ પણ ખોઇ છે. તમે કહોછો કે "મારા દસ્કત સારા છે અને હિસાબ પણ ગણી શકુંછું," અને હું ધારૂંછું કે તમને નામું ઠામું પણ બરોબર આવડે છે. આ પ્રમાણે તમે ધીરજ, ઉદ્યોગ, અને પ્રમાણિકપણાથી આવી રીતે ચાલી શકશો, અને થોડા

વર્ષ પછી સારા પૈસાદાર થઇને મારા ભાગીયા થવા યોગ્ય થશો. આજ પ્રમાણે મેં પણ કર્યું હતું, અને આખરે આ અવસ્થાએ પહોંચ્યો છું. એટલું ખરૂં કે પ્રથમથી મારે સ્ત્રી તથા છોકરૂં કાંઈ નહોતું. વખત આવ્યે મારા શેઠની છોકરીસાથે મારૂં લગ્ન થયું. અને તેથી મને ઘણી સહાય મળી. એથી ઉલટું તમારી સ્ત્રી મારી સગી છે અને તમારી સ્થિતિના માણસે નહિ પરણવું તેના કરતાં તવંગર વેપારીના સગા સાથે પરણવું એ એકજ પગલું નીચું છે. મેં તમને કહ્યું છે કે હું સલાહ તેમ મદદ બંને આપીશ, તેથી એક પખવાડિયા સૂધી અમારે ત્યાં રહેજો. એટલા વખતમાં હું જોઈશ કે ગુમાસ્તાનું કામ કરવાને તમે લાયક છો કે નહિ. પછી જો મારે ને તમારે બનશે તો આપણે આગળ વાત કરીશું. મારે તમને જણાવવું જોઇએ કે હું કોઈ વાતનો કોલકરાર કરતો નથી અને વચન પણ આપતો નથી. પણ એક પખવાડિયા સૂધી તમને, તમારી સ્ત્રીને, તથા નાના છોકરાને મારે ત્યાં રહેવા દેઇશ, અને જો તેટલા સમાગમનો વખત નકામો ગાળવા જેવો થઈ પડશે તો એમાં દોષ તમારોજ છે અને ટોટો પણ તમનેજ છે. તેણે તરતજ પોતાનું ઘડિયાળ કાઢ્યું, અને કહ્યું કે હવે વધારેવાર વાત કરવાને હું રોકી શકાઊં તેમ નથી કારણ કે મારે કામ છે અને કામ કોઇને માટે રાહ જોતું નથી. તમારી ધર્મશાળાએ જાઓ, કેમકે તમારી સ્ત્રી તથા છોકરો એકલાં હશે. અમે બરોબર બે વાગતાં જમીએ છીએ."

અવર્ણનીય અસંતોષ અને નિરાશાથી હું મિ. કોફટને ઘેરથી નીકળ્યો. પણ જ્યારે હું ધર્મશાળામાં આવ્યો અને અમારે થએલી વાતચિતની યથાસ્થિત હકીકત મારી સ્ત્રીને કહી ત્યારે મિ. કોફટની વિનયવાળી અને મિત્રતા ભરેલી વર્તણુંક વિષે સાંભળી તે અચંબો પામી ખૂશી થઈ. એ માણસે કરેલો સત્કાર મારી સ્ત્રીના ધારવા કરતાં ઘણોજ વધારે હતો અને મારા ધારવા કરતાં ઘણો ઓછો હતો. આ વિષે તેણે મારી સાથે વિવાદ કર્યો. પણ તર્કની સામે વિવાદ મિથ્યા છે.

કોઈ પણ સાધનવડે અમેરિકામાં તવંગર થવાના મારા અનિ-

શ્ચિત તથા કલ્પિત વિચારો મિ. ક્રોફટના નજર ચૂકમાં ગયા હતા. એક વેપારીની પેઢીમાં ગુમાસ્તાની નોકરીએ રહેવું અને દુનિયાદારીની ખટપટમાં પડવું એ મને ચિન્તાકારક તથા દુઃખકર્તા થઈ પડ્યું હતું. લ્યુસિએ મને ઘણા પ્રકારે સમજાવી કહ્યું કે “ફિલાડેલ્ફિયામાં આવ્યા કે તરતજ નોકરી મળી, અને જો હવે તમે થોડાં વર્ષ સૂધી દ્રઢતાથી નોકરી કરશો તો અહીંના સૌથી મોટામાં મોટી પેઢીના ભાગિદાર થશો એ પૂર્ણ ભાગ્ય સમજવું.” લ્યુસિનું આ સઘળું કહેવું વ્યર્થ ગયું. તો પણ જરૂરિયાતથી મારે કબૂલ કરવું પડ્યું કે તેનો સગો ઘણો સારો હતો ખરેખર હું ભાગ્યશાળીજ હતો અને મિ. ક્રોફટનો ઘણો ઉપકૃત થયેલો હોઉં એમ મારે સમજવું પડ્યું. આ કહ્યા પછી દિલગીરી ભરેલા વિચાર કરતાં કરતાં મારી કોટડીની અંદર મેં આમતેમ ફર્યા કર્યું. એટલામાં લ્યુસિએ મને સંભારી આપ્યું કે “મિ. ક્રોફટ બરોબર બે વાગે જમે છે. તે ઘણા નિયમિત માણસ છે, અને ધર્મશાળાથી તેનું ઘર ઘણું દૂર છે માટે તમારે તમારાં તૈયાર કરેલાં કપડાં પહેરવાં જોઇએ.” એમ પોતે તૈયાર થઈ, છોકરાને પણ લુગડાં પહેરાવ્યાં અને મારૂં ઘડિયાળ લેઈને બતાવ્યું કે હવેતો એમાં દશ મિનિટજ ઓછી છે. અત્યાર સૂધીતો મેં ગમગીનીમાં ફર્યા કર્યું પણ પછી તરતજ બને તેટલી ઉતાવળ કરી લુગડાં પહેરવા મંડ્યો અને જેવો હું મારૂં રેશમી મોજું પગે ચઢાવતો હતો તેવુંજ તે ફાટ્યું, તેથી લ્યુસિ તેને તૂની રહી ત્યાં સૂધી મારે બેસી રહેવાની જરૂર પડી. તુનવાનું કામ ઘણું ધીમું અને કંટાળા ભરેલું છે. લ્યુસિ એ કામમાં ઘણી ચતુર હતી તોપણ મેં એમ ધાર્યું કે એ કદી પૂરૂં નહિ થાય.

આખરે મેં મોજાં અને જોડા પહેર્યા અને સર્વ ચાલી નીકળ્યાં. અમે નિકળ્યાં ત્યારે બરોબર સવાબે વાગ્યા હતા. બીજા માણસો અડધા પડધા જમી રહ્યા હશે ત્યારે અમે મિ. ક્રોફટને ત્યાં પહોંચ્યાં. ઘણા માણસો જમવા બેઠા હતા અને તે દરેકને અમારા આવવાથી હરકત પહોંચી. લ્યુસિ મિસિસ ક્રોફટને ઓળખતી નહોતી તેથી તે તેને ઓળખાવવાની હતી. એક બીજાને એવી રીતે માન આપતાં અને માફી માગતાં જગ્યાઓની અદલબદલ એવી તો થઈ

રહી હતી, ખુરશીઓ એવી તો ખડખડતી હતી, અને ચાકરો આમતેમ એવાતો દોડતા હતા કે અમારે બેસવાનો વખતજ નહિ આવે. એમ મેં ધાર્યું. આ ગડબડાટની અંદર મારો છોકરો કળેકળ ખાઈ રડવા લાગ્યો કારણ કે એક હબસી એને ખુરશીપર બેસાડતો હતો તેનાથી એ ઘણો બીન્યો હતો. એ ચાકરના એકદમ આવવાથી છોકરાને ઉત્પંન થએલો ગભરાટ તત્કાળ બેશી જાય નહિ. આખરે મિસિસ ક્રોફ્ટે તે હબસીને બહાર જવાનો હુકમ આપ્યો. તરતજ ગરબડાટ બંધ પડ્યો અને થોડા વખત સૂધી છોકરાનાં ડસકાં શિવાય બીજું કાંઈ પણ સાંભળવામાં આવતું નહોતું.

સર્વ પરોણાઓ ચૂપ હતા અને જમી રહ્યા હતા. દરેક જણ શૂન્યમૂન્ય બેશી રહ્યા તેથી મિસિસ ક્રોફ્ટને ખોટું લાગ્યું. મિ. ક્રોફ્ટ ઘણો ખિન્ન થયો, અને ઘરના ધણી તરીકે જરૂર કરતાં એક પણ શબ્દ વધારે બોલ્યો નહિ. આ શિવાય કોઇપણ જગોએ અને કોઈ વખતે જમવાનું મને કંટાળા ભરેલું થઈ પડ્યું નહોતું. લ્યુસિમાટે તેમજ મારા માટે મને ઘણું લાગતું હતું. તેની આંખો લાલ લાલ થઈ ગઈ અને વખતસર હું તૈયાર ન થયો તેને માટે સો વાર મેં પોતાનેજ ગાળો દીધી. આખરે રકાબીઓ વગેરે લઈ લેવામાં આવ્યું, પરંતુ જમ્યા પછી મુખવાસને માટે ફળફળાદિ લેવા સર્વ બેઠા ત્યારે અમને નોતરનાર પ્રથમના જેવોજ મારા તરફ શૂન્યમૂન્ય રહ્યો. મને ધાસ્તી લાગી કે તેના તરફથી મદદ અને સલાહ મળવાના સઘળા લાભ હવે હું ખોઇશ. 'સઘળા લાભ ખોવાની અણીપર છું' એમ મને લાગ્યું ત્યારે તેઓનું મહત્વ મને ઘણું ઘણું લાગવા માંડ્યું.

જમી રહ્યાપછી તરતજ હડસન નામે એક તરૂણ ગૃહસ્થ મંડળીમાં આવ્યો. તેનો દેખાવ તથા રીતભાત મનને આકર્ષે એવાં હતાં. તે નિષ્કપટી અને આબરૂદારનું ફરજંદ હતો. તેના વિનયની અસર તરતજ માલમ પડી, કારણ કે એના આવવાથી દરેક જણ શાન્ત થયા હતા. તેનો ચહેરો તેજસ્વી અને ચંચળતા ભરેલો હતો. અગર જો કે એના બોલવા ચાલવાથી પોતે ઊંચી શક્તિનો છે એમ સાબિત થતું નહોતું. તોપણ તેથી દરેક જણને ખૂશી ઉત્પંન થતી હતી. હું

એક અજાણ્યો આદમી છું એમ તેણે જાણ્યું કે તરતજ મારી સાથે થોડી વાત કરવા લાગ્યો. હું પાછો ખુશ મિજાજમાં આવ્યો, અને તેને ખુશી કરવાનો યત્ન કરવા મંડ્યો તથા તેમાં ફતેહ પામ્યો. ઇંગ્લાંડની અને મુખ્યત્વે કરીને લંડનની ખબરો જાણીને તે ખૂશી થયો, કારણ કે લંડન જોવાના તેને ઘણીજ ઇચ્છા હતી. સાંજરે જ્યારે એણે મારી રજા લીધી ત્યારે મારી સાથે ગાઢો પરિચય કરવાની એણે ઇચ્છા બતાવી. આ વિનયથી હું ઉપકૃત અને પ્રસંશાને પાત્ર થયો હોઊં એમ મને લાગ્યું. મને ખાત્રી થઈ હતી કે મારી સ્થિતિ અને બિનાથી તે બરોબર વાકેફ થએલો છે, કારણ કે મિસિસ ક્રોફ્ટે મારા સાંભળતાંજ સઘળી હકીકત તેને કહી હતી.

— ❧ —

प्रकरण ६ ठुं.

અનુચિત આશ્રયનાં વચનો તે મિથ્યા ભ્રમણાઓ છે.

આ પછીના અઠવાડિયામાં હમેશ હું તથા તરૂણ મિ. હડસન એક બીજાને મળતા. આથી અમારે પરસ્પર હેત વધ્યું. તેણે મને પોતાના પિતાને ઓળખાવ્યો. એ દેશાઈ જેવા હતો અને ઘણા પૈસા એકઠા કર્યાં પછી બાકીના દિવસ ગાળવાને ફિલાડેલ્ફિયામાં આવી રહ્યો હતો. યાન્ત અમેરિકનો કહે છે તે પ્રમાણે તે ઘણો મોજ શોખમાં અને ભભકાથી રહેતો. જેઓની બુદ્ધિ મોટા ઉત્સવમાં ભાગ લઈ શકે એવી હતી, અને જે આનંદ તથા ઠઠ્ઠા મશ્કરીમાં પોતે સ્વાભાવિક રીતે ઉતરતો હતો તેવા આનંદ અને ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરનારને મળવાને તે ઘણો ખૂશી થતો.

પહેલીજ મુલાકાતની વખતે મને માલૂમ પડ્યું કે દુનિઆમાં એ એક સારામાં સારો સોબતી છે એવું તેના પુત્રે તેને કહ્યું હતું. મેં પણ નિશ્ચય કર્યો કે મને જે ઉપનામ આપવામાં આવ્યું છે તે મારે ખરૂંજ પાડવું. મેં બે ત્રણ સારી વાતો કહી અને બે ત્રણ સારાં પદ ગાયાં. ત્યાં આવેલા સર્વ જણ મારા પ્રત્યે ખૂશ ખૂશ થઈ ગયા. ઘરડો હડસન ઘણોજ ખૂશી થયો. તેણે મને એને ત્યાં આવવાને આ-

મંતવ્રણ કર્યું અને તેનો દાખલો જોઈ દરેક જણે તેમ કર્યું. આ કૃતેહથી હું કાંઈ થોડો ફુલાયો નહોતો. આ વખતે મિ. ક્રોફ્ટ મારી સાથે હતો અને જે મંડળીની અંદર તેના ડાહપણ અને પૈસા છતાં પોતે કાંઈ પણ મહત્વનો આદમી નહોતો તે મંડળીની અંદર હું મારી અક્કલથી એકદમ પ્રખ્યાત થઈ પડ્યો એ જોઈ મને ઘણો આનંદ થયો.

જ્યારે અમે સાથે સાથે ઘેર જતા હતા ત્યારે તેણે મને ગંભીરતાથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું, "મિ. બેસિલ, આ સર્વ આમંત્રણ સ્વીકારવાની હું તમને સલાહ આપતો નથી, તેમજ તરૂણ હડસન સાથે ગાઢો સંબંધ બાંધવો એ પણ મને પસંદ નથી. મિ. હડસનને ત્યાં મળતી મંડળી જે લોકોએ પૈસા એકઠો કર્યો છે અને હવે ખરચવાની ઈચ્છા રાખે છે તેમને માટે છે. પણ જેઓને પૈસા કમાવાના છે તેમને તો મારા વિચાર પ્રમાણે નિરર્થક છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ભય ભરેલી છે." આ શાન્ત સલાહનો લાભ લેવાને માટે મારૂં મન સ્વસ્થ નહોતું, કારણ કે મેં ધાર્યું કે મારી ઊંચા પ્રકારની બુદ્ધિ અને નિપુણતાની અદેખાઈથી આ સલાહ તેણે આપેલી છે. લ્યુસિએ ઉત્તમ પ્રકારના અને માયાળુ દાખલા દલીલોથી આ સલાહને ટેકો આપ્યો. તેણે વિચારીને કહ્યું જે "જે લોકો તમને મિત્ર તરીકે પોતાને ઘેર બોલાવે છે તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલનારા છે માટે તેઓ કાંઈ લાભ કર્તા થઈ પડવાના નથી. એથી ઉલટું મિ. ક્રોફ્ટ પ્રથમ તમે મળ્યા ત્યારથીજ તમારી બરદાસ લેવાનું ધારે છે અને સારા થઈ પડવાનાં સાધન બતાવ્યાં છે. તેણે જે સલાહ તમને આપી છે તે તમારૂં સારૂં થાય એમ ધારીનેજ આપી છે. પૈસા પેદા કરવાનો જે સારામાં સારો હેતુ તે હેતુને તજી દઈ બીજા હેતુને લગાડેલી બુદ્ધિની અદેખાઈ કરવા કરતાં તેને તે ધિક્કારે એમ ધારવું એ વધારે યોગ્ય છે.

જ્યાં પતિ પત્નિ વચ્ચે ખરૂં હેત બંધાયલું હોય છે, તથા મુખ્યત્વે કરીને જ્યાં સ્ત્રી પોતાના પતિપર હુકમ બજાવવાની બિલકુલ ઈચ્છા રાખતી નથી ત્યાં સ્ત્રીના મોંમાંથી નીકળેલી વિચાર યુક્ત સલાહની ઘણીજ સારી અસર થાય છે. મારે પણ એમજ બન્યું. મેં

હ્યુસિને વચન આપ્યું કે આવતા પખવાડિયામાં હું કોઈનું પણ આમંત્રણ સ્વીકારીશ નહિ અને જે કામ મિ. ક્રોફ્ટ બતાવશે તે મન દેઈને કરીશ. દશ દિવસ સુધી મેં જેવી મહેનત કરી છે તેવી કોઈ પણ કરશે નહિ. અગર જો કે મિ. ક્રોફ્ટે કોઇને વખાણતો નહોતો તોપણ મારી મહેનતથી તેને સંતોષ થયો. અગિયારમે દહાડે સવારમાં એણે એક ભરતિયું તૈયાર કરવાને મને આપ્યું અને કમનસિબે મેં તે **મુલતવી રાખ્યું.** સાંજરે તરૂણ મિ. હડસન આવ્યો તે ઘણા આગ્રહથી મને બહાર લેઈ ગયો.

એની સાથે વાતચિત કરતાં અમેરિકાનાં દેડકાનું ગાયન* સાંભળવાની જીજ્ઞાસા બતાવી હતી. કારણ કે એ વિષે મેં મુસાફરીના અજાયબ[1] હેવાલોમાં વાંચ્યું હતું. મી. હડસને મને સમજાવ્યું અને

---

* ઘણાં દેડકાંનું એકત્ર થઇને બોલવું.

[1] હું કબુલ કરૂંછું કે જ્યારે અમેરિકામાં મેં પ્રથમ દેડકાંનું ગાયન સાંભળ્યું, ત્યારે ગવૈયાઓના રાગને પણ હઠાવી દે એવી તેમની શક્તિ જોઇને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. આ સંગીત ૧૮ મી એપ્રિલની રાત્રે એક બાગબગિચામાં ઘણી શાન્તતાથી ચાલતું હતું. એ બાગબગિચામાં આશરે દસ હજાર દેડકાં હતાં; અને હું ખાતરીથી કહુંછું કે તેમાંથી બેના પણ કંઠ મળતા નહોતા આવતા. જે પુરૂષ ત્યાંનો રહીશ હતો, અને જેણે મોજને માટેજ આ ગાયનનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેવા શોખીલા પુરૂષે મને કહ્યું "આ સંગીતમાં સર્વથી ઊંચામાં ઊંચો સ્વર ત્રણ દેડકાં ખેંચેછે. આ ત્રણ દેડકાં ઘણાં નાનાં અને સુંદર હોયછે. જે ઝાડમાં તેઓ રહેછે તેનાં મૂળ જેવો તેમનો રંગ હોયછે, અને તેઓનો અવાજ કાંઈક તમરાના અવાજને મળતો આવેછે. મધ્યમ સ્વર વળી બીજાં કેટલાંક દેડકાં ગાયછે અને તેમનો અવાજ કરવતને ઘસવાથી થતા અવાજને મળતો આવેછે. બીજાં ઘણાં દેડકાં કનિષ્ટ સ્વરથી ગાયછે. કેટલાંક દેડકાં માણસના પગ જેવડાં મોટાં હોયછે તેમને "બુલફ્રોગ્સ" કહેછે. તેઓ ઘણા ઘોઘરા સ્વરથી ગાયછે."

ઉવુલીયમ પ્રીસ્ટની યુનાઇટેડ સ્ટેઇટસની મુસાફરીમાંથી.

કહ્યું કે અહીંથી થોડાક માઇલ દૂર એક બાગબગિચું છે, ત્યાં દેડકાંનું ગાયન સાંભળવા જઇએ. આ ગાયન થોડાક વખત સુધી ચાલ્યું, અને અમે ઘેર આવ્યા ત્યારે ઘણુંજ મોડું થઇ ગયું હતું. થાક્યો પાક્યો હું તરતજ સુઇ ગયો, અને સવારે ઉઠ્યો ત્યારે સળેખમ થયેલું લાગ્યું. સળેખમ થવાનું કારણ એ હતું કે તે બાગબગિચામાં હું ઘણો વખત ઉભો રહ્યો હતો. મને જગાડવામાં આવ્યો ત્યાર પછી પણ થોડી વાર પછી સળેખમ મટી જશે, એમ ધારી એક કલાક સુધી પથારીમાં પડી રહ્યો. જ્યારે હું ઉઠ્યો અને કપડાં પહેર્યાં ત્યારે મને ભરતિયું યાદ આવ્યું, અને નાસ્તો કર્યા પછી પહેલું કામ એજ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ કમનશીબે મેં હોમરમાંની "દેડકાંને ઉંદરની લડાઇ" ના થોડીક લીટીયો જોવાને માટે તેને "મુલતવી રાખ્યું." મી. ક્રોફ્ટના ઘરમાં હોમર નહોતું અને તેથી એક બુકસેલર પાસે હું તે માગવા ગયો. તે એની પાસે પોપની ઇલીયડ અને ઓડીસી હતાં પણ "દેડકાં અને ઉંદરની લડાઇ" નહોતી. આની ખોળ કરવાને હું આખું શહેર ભટક્યો. આખરે મને તે મળ્યું અને ફતેહમંદીથી તે ગજવામાં ઘાલી ઘેર આવતો હતો, એટલામાં મેં મી. ક્રોફ્ટના બારણા અગાડી પાંચ છ મજુરોને બોજા સહીત જોયા.

મેં તેમને પૂછ્યું કે તમે ક્યાં જાઓછો. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે બેટસી વહાણને માટે માલ લઇને બંદરે(ડક્કો)જઇએછીએ, "એકદમ હું બોલી ઊઠ્યો ગજબ! થોડીવાર ઉભા રહો. સાહેત વાર તમે નહિ થોભી શકો! મેં ધાર્યું કે બેટસીતો કાલ ઉપડનાર છે. થોડી વાર સબુર ખમો." તેઓએ જવાબ આપ્યો કે "નહિ સાહેબ અમારાથી બીલકુલ ઢીલ થાય તેમ નથી; કારણકે કેપ્ટને કહ્યુંછે કે માલ લઇને બંદરપર તુરત આવજો."

હું તરતજ ઘરમાં દોડી ગયો, બેટસીનો કેપ્ટનજ ઘરમાં બૂમાટ કરી રહ્યો હતો. મી. ક્રોફ્ટ વખારની સીડીપર હાથમાં ખુલ્લા કાગળો લઇને ઉભા હતા, અને બે ત્રણ ગુમાસ્તાઓ મોંમાં પેનસીલ ઘાલી આમ તેમ દોડતા હતા. જેવો હું નજરે પડ્યો કે બે ત્રણ ગુમાસ્તા એકદમ બોલી ઉઠ્યા "મી. બેસિલ ભરતિયું ક્યાંછે.?" મી. ક્રોફ્ટે

વળી કહ્યું "મી. બેસિલ મહેરબાની કરી ભરતિયું અને એની નકલ આપો! તમને અમે ત્રણ જણને ખોળવા મોકલ્યા છે. આ વખતે તમે બહાર ગયા એ અજાયબ જેવું છે, અને તમે ક્યાં ગયા તે પણ કોઈને ન કહ્યું. અડધા કલાકથી આ બેટસીનો કેપ્ટન ભરતિયા માટે ખોટી થાય છે; કેમ સાહેબ હવે એ આપશો? વળી તેની નકલ પણ મને આપો કે હું આજની ટપાલમાં આપણા આડતિયાને બીડી દઉં."

હું ગભરાઈને બોલ્યો ભરતિયું! સાહેબ તે તો હું તદન ભૂલી ગયો. એમણે કહ્યું કે મને લાગે છે કે હવે તો તમને યાદ આવ્યું હશે. માફી માગવાનું, અવકાશ ના વખત સુધી બંધ રાખો ને મહેરબાની કરીને ભરતિયું આપો." મેં કહ્યું "મહેરબાન સાહેબ, હું હજારવાર માફી માગી કહુંછું કે હજુ સુધી મેં ભરતિયાં તૈયાર કર્યાં નથી." મી. ક્રોફટે કહ્યું કે "હજુ સુધી તૈયાર નથી કર્યાં? એવું બનવું અશક્ય છે." કેપ્ટન આકરા સોગન ખાઈ એકદમ બોલી ઉઠ્યો કે "હું તો ત્યારે જાઉં છું, હવે મારાથી એક ઘડી પણ રાહ જોવાય એમ નથી." મી. ક્રોફટે શાન્તતાથી કહ્યું, "જો તમારી મરજી હોય તો કેપ્ટન સાહેબ મારા મજુરોને માલસાથે પાછા મોકલો, સઘળો સામાન છોડી નાંખવો પડશે. મી. બેસિલ! મેં એમજ ધાર્યું હતું કે કાલ સવારે કહ્યા પ્રમાણે તમે ભરતિયાં તૈયાર કર્યાં હશેજ. અને એટલા માટે સામાન પણ સાંજરે બાંધવામાં આવ્યો. તમે નિયમસરજ વર્તશો એમ ધારવામાં મેં મોટી ભૂલ કરી છે. વેપારી માણસોએ "બતાવેલું કામ તૈયારજ હશે" એમ ધારવું નહીં. આવી ભૂલ હવે મારી જીંદગીમાં પણ હું નહિ કરૂં." મેં પશ્ચાત્તાપના શબ્દો એક પછી એક કાઢવા માંડ્યા. પણ એ તો ગુસ્સા અગર અધીરાઈની કાંઈ પણ લાગણી શિવાય, એ શબ્દોથી કાંઈ પણ પીગળ્યા વગર, જેવા મજુરો માલ લઈ આવ્યા કે તરતજ મારાથી છૂટા પડ્યા, અને સઘળો સામાન છોડી નંખાવી વખારમાં ઠેકાણે મૂકાવી દીધો. આથી ખરેખર મને ઘણું લાગ્યું. તરતજ મારી પાસે આવીને મને કહ્યું કે "હું ધારૂં છું કે કાલની રાત તમે મી. હડસનની સાથે ગાળી હશે." મેં કહ્યું

"હા સાહેબ, હું ખરેખર દિલગીર છું" તેમણે વચ્ચે જવાબ દીધો કે "આવી બાબતમાં દિલગીરી બતાવવાથી કાંઈ વળતું નથી. મને સાંભરે છે કે પ્રથમથી મેં તમને એની સાથે ગાઢો સંબંધ બાંધવાની સાવ ના પાડી હતી. કામગરા માણસોને મધ્યરાત્રે પણ હર્ષથી દારૂ ઢાંસવો એ કામનું નથી." મેં કહ્યું "સાહેબ દારૂ પીવાની વાત કરો છો, ત્યારે તો મને આપને ખાતરી કરવા દો કે અમે દારૂ નહોતા પીતા, હમે તો દેડકાંનું ગાયન સાંભળવા ગયા હતા." મી. ક્રોફ્ટે અત્યાર સુધી તો પોતાનો ગુસ્સો દબાવી રાખ્યો હતો, પણ આ સાંભળ્યું કે તરતજ તેણે પોતાની આંખ ફેરવી. એણે ધાર્યું કે હું એની મશ્કરી કરૂંછું. જ્યારે મેં એને ખાતરીથી કહ્યું કે હું મશ્કરી કરતો નથી પણ ખરેખરૂં કહુંછું ત્યારે એ ગુસ્સો કાઢી નાંખી ધિક્કારવૃત્તિ સાથે અજાયબ થયો. તેણે કહ્યું કે શું બાગબગિચાની અંદર સો પચાસ દેડકાંને કલબલ કરતાં સાંભળવાને કોઈ ભરતિયું રહેવા દે એ શું શક્ય છે? સાહેબ તમે વેપારને લાયક નથી." મને અડધો કચવાતો અને અડધો બળતો મૂકી તે વખાર તરફ વળી ગયો.

આ વખતથી મી. ક્રોફ્ટના સ્નેહની આશાઓનો અન્ત આવ્યો. મહેતલના બાકી રહેલા થોડા દિવસ સુધી તે મારી સાથે સભ્યતાથી વર્ત્યો, પણ તે સભ્યતા બેપરવાઈથી ભરપુર હતી. તોપણ તેણે મારી સ્ત્રી તથા છોકરા માટે એક સરતુ અને સગવડ ભરેલું ઘર ખોળી કાઢવા શ્રમ લીધો. જ્યાં સુધી હું ફીલેડેલ્ફિયામાં રહું, અગર જ્યાં સુધી મને સારી જગો મળે નહિ, ત્યાં સુધી એ ઘરનું ભાડું પોતાના સંબંધીને માટે આપવાનું એણે માથે લીધું. તે લ્યુસિ તરફથી ઘણોજ સંતોષ પામ્યો હતો, અને કહેતો કે "તે એક સારી ચાલની, સારા સ્વભાવની, ડાહી તરૂણ સ્ત્રીછે, અને એ મારી સગી છે એમ કહેવાને હું બીલકુલે શરમાતો નથી." છુટા પડતી વખતે તેણે કહ્યું કે "દુનિયાંમાં આગળ વધવાની કોઈ પણ સંભવિત યોજના પાછળ મંડવાની સલાહ ખુશીથી આપીશ, પણ ખરી ખાતરીથી કહુંછું કે વેપાર સંબંધી કામમાં તમે કદી ફતેહમંદ થવાના નથી."

મી. ક્રોફ્ટ મને બીલકુલ પસંદ નહોતો. કારણ કે તે હદ કરતાં

જાદે નિયમસર હતો. તે એક પોતાની મરજી મુજબ ચાલનારા યંત્ર જેવો હતો, પણ તે વખતે જો મારૂ મગજ મી. હડસનના વિચારોથી ભરેલું નહોત તો તેને તથા તેનો સ્નેહ તજવાને હું ઘણો દિલગીર થયો હોત; તેમજ તેણે લ્યુસિ તથા મારા પુત્ર તરફ જે મમતા બતાવી તેને માટે મેં એનો ઉપકાર માન્યો હોત. મી. હડસને મારે માટે ઘણીજ કાળજી બતાવી, મી. ક્રોફટના વેપારી પંજામાંથી હું ઉગર્યો તેને માટે મને મુબારકબાદી આપી, અને મારા મનમાં ઠસાવ્યું કે "તારા સરખો માણસ પોતાનીજ બુદ્ધિથી, અને મિત્રો તથા સારા લાગતા વળગતાની મદદથી, આ દુનિયાના અંદર ફતેહમંદ થયા વગર રહેજ નહિ."

હું હવે લગભગ આખો દિવસ તાલેવંત અને ખુશમિજાજવાળા લોકો સાથે એ મી. હડસનના પિતાને ત્યાંજ ગાળતો. આ સઘળા મારા મિત્રો હતા. એ મંડળીનો હું રંગ મચાવનાર હતો. દરેક જણ મને આમંત્રણ કરતા, અને હું દરેક આમંત્રણ સ્વીકારતો, કારણ કે મી. હડસનના કોઈ પણ સંબંધીને મારાથી માઠું લગાડી શકાતું નહિ, આવી રીતે દિવસના દિવસ, અઠવાડીઆં અને મહિના ગાળવા માંડ્યા, હું મી. હડસનના પિતાનો ખાસ આદમી થઈ પડ્યો, અને દરેક જણ મને કહેવા લાગ્યા કે એ તમારે માટે ધારશે તે કરશે, મેં લુશ્યાનાની પરહસ્તગત જમીનનો કેટલોક ભાગ લેઈને ફીલેડેલ્ફિયામાંના મારા મિત્રો પાસેથી એક ઉઘરાણું એકઠું કરીને ધંધે વળગવાની યુક્તિ ખોળી કાઢી હતી. ઉઘરાણામાં નામ ભરનારને ભરેલા પૈસા હપતે થઈને આપવાના હતા. પહેલે વર્ષે અમૂક રકમ, બીજે વર્ષે અમૂક રકમ, અને ત્રીજે વરસે અમૂક રકમ એમ કરી ભરણું પૂરૂં કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. અને એ રકમ વડે મને મળવાની જમીનમાં, આયર્લાન્ડ અને સ્કોટલાન્ડમાંથી આવતા વહાણમાં આવનાર માણસોને કામ કરવા રાખવાના હતા. ટીપ ભરનારાઓની એક મોટી યાદી થઈ તેમાં વૃદ્ધ હડસને સર્વને મથાળે પોતાનું નામ લખ્યું અને તેની સામે એક મોટી રકમ ભરી.

આવતી વસન્તઋતુ સુધી વહાણ આવવાનાં નહોતાં અને ત્યાં

સુધી કાંઈ પણ બની શકે એમ નહોતું તેથી મેં મારો વખત હમેશની માફક ખુશઅક્ષિમાં ગાળવા માંડ્યો. વસન્તઋતુ આવી પણ સરકારમાંથી જમીન સંબંધી કાંઈ પણ જવાબ આવ્યો નહિ. તેટલા માટે થોડી મુદતની રાહ જોવી પડી. વૃદ્ધ હડસને એ જમીન અપાવવાનું માથે લીધું હતું, પોતે હમેશાં આ યોજના માટે તથા પોતાની શક્તિ માટે એવી રીતે બોલતો કે તેનાપર વિશ્વાસ બેસેજ. તેની વાત પરથી સામો માણસ એમજ ધારે કે પેરૂની ખાણો એનીજ વાડીમાં છે, અને એની વગની સામે સરખાવતાં યુનાઇટેડ સ્ટેઇટસના પ્રેસિડેન્ટની વગ કાંઈજ માત્ર નથી. એક વર્ષ વીતી ગયા પછીજ મેં જાણ્યું કે એ એક પતરાજી ખોર અને ગપાટી છે. બીજા બાર મહિના વીત્યા ત્યારે મને માલૂમ પડ્યું કે એ માણસ જાતમાં મોટામાં મોટો એકલપેટો, જડ અને હઠીલો છે. પોતાને તથા પોતાના પરોણાઓને ખુશ કરવાને મને તે તેને ઘેરજ જમાડતો, પણ મારા સારા માટે અગર મારે માટે એને પાઇભાર પણ દરકાર નહોતી. જ્યાં સુધી મારી મરજી હોય ત્યાં સુધી તે પોતાની અલખતની ભોગવટાની, ગુણવૃદ્ધિની અને અથાક પાકની બડાઈ હાંકતો, પણ જ્યારે હું મારા વિષયપર બોલવા માંડતો કે તરતજ તે બગાસાં ખાવા માંડી, પલંગપર સુઈ જતો અને હવે ઉંઘી જાય છે એમ જણાવતો. જ્યારે જ્યારે એણે ભરેલી રકમ વિષે સંભારતો ત્યારે ત્યારે જરીક ચિરડાઇને કહેતો કે બેસિલ! એ વિષે આપણે કાલ વાત કરીશું!!

ટીપમાં જેઓએ નામ ભર્યાં હતાં તેમાંથી ચાર શિવાય કોઇએ કાંઇ આપ્યું નહિ. તેઓ હમેશાં એવું બાનુ કાઢતા કે "જ્યારે સરકાર તમને જમીન માટે ઉત્તર આપશે ત્યારે તમને ઉઘરાણું આપીશું." સરકાર હમેશાં એમજ કહેતી કે "જ્યારે પૈસા ભરશો ત્યારેજ જમીન આપવામાં આવશે." હું ખરેખર કંટાળી ગયો અને નાઉમેદ થયો. પણ મેં ધાર્યું કે મારૂં નશીબ ખંત રાખી મંડવાથી અને મારા મિત્રોને ખુશી કરવાથીજ ફળશે. આટલા માટે હમેશાં મારે એજ ખુશ મંડળીમાં હસ્તા, ગાતા અને પીતા દેખાવાની જરૂર પડતી, પણ અંદરથી તો મારૂં હૈયું બળી જતું હતું.

આનું પરિણામ શું થશે તે લ્યુસિએ પ્રથમથી મને જણાવ્યું હતું. વચન, ઢીલ અને નાઉમેદીના બીજા વર્ષના અન્તે તેણીએ મને સમજાવવા માંડયું કે "આ આળસુ મંડળીનો ત્યાગ કરો, અને મી. ક્રોફટના ભાઇની સાથેના ક્ષેત્રમાં વાવેતર કરવાનું કામ માથે લ્યો." મી. ક્રોફટ મારી સ્ત્રી માટે બહુ સારૂં મત ધરાવતો હતો; કારણ કે તેણીએ પોતાની સારી ચાલથી સર્વનું મન ખેંચી લીધું હતું. અને એટલા માટે તેણે મને આ કામ કરવાની ભલામણ કરી. પણ આ દરખાસ્ત મારે સ્વીકારવી કે નહિ તે માટે મેં એટલો બધો વખત વિચાર કીધો અને એટલી બધી આનાકાની કીધી કે એ દરખાસ્ત સ્વીકારવાનો વખત વહી ગયો.

મને હજુ સુધી એમ આશા હતી કે તરૂણ મી. હડસન મારી યોજના કામે લગાડવામાં મને મદદ કરશે. જમૈકા બેટમાં એના દાદા (માનો બાપ) તરફથી એને ઘણી જમીનનો વારસો મળ્યો હતો. આવતે વર્ષે એ ઉમર લાયક થવાનો હતો અને પછીથી તેનો કબજો પોતે સંભાળવાનો હતો. તેણે એમ કહ્યું હતું કે "એ જમીન વેચી દેઇશ, અને તેમાંથી ઉપજેલામાંના કેટલાક પૈસા નવી યોજનામાં કામે લગાડીશ." કારણ કે એમાં ફતેહમંદ થવાની જેવી સારી આશા હું રાખતો હતો તેવીજ એ રાખતો હતો. તે ઉત્સાહી અને ઉદાર સ્વભાવનો હતો. મેં એનું મન ઘણુંજ મેળવી લીધું હતું, અને મારે આ વખતે કહેવું પડે છે કે આ દુનિયામાં એકે ચીજ એવી નથી કે તે મારે માટે ન કરત. મારી પાસેથી એને કાંઈ લેવાની આશા નહોતી, પણ મને એમજ કહેતો કે "તું મારો હમેશનો મિત્ર થઇને રહે." તેને જંગલની રમતો ઘણીજ પ્રિય હતી; અને અગર જો કે હું લન્ડનનો વતની હતો તોપણ હું સારી રીતે તીર ફેંકી જાણતો હતો, અને બંદુક તાકી શકતો હતો; કારણ કે જ્યારે હું લ્યુસિને ત્યાં રહ્યો હતો ત્યારે એના ભાઇઓને ખુશી કરવાને માટે મારે શીકારી થવું પડયું હતું. આ નિપુણતાને માટે મિત્રપર મારી સત્તા ઘણીજ જબરી હતી. મોસમમાં હમે હમેશ શીકારને માટે જતા; પણ શિયાળામાં તો હમે ઘણાં બ્હાનાં કાઢી જવાનું બંધ રાખતા. તરૂણ હડસન બરફપર આ-

લવાના જોડા પહેરી તે પર ઝડપથી દોડવામાં ઘણો હોંશીયાર હતો અને જ્યારે તે મને શિખવતો અને તેમ કરતાં હું પડી જતો ત્યારે તેને ઘણી ગમત પડતી. વળી તે મને અમેરિકાની બરફપર ચાલવાની ગાડીની રમત પણ શિખવવાનો હતો. મારે કબુલ કરવું પડેછે કે જે શિયાળાના દિવસો મેં ઘણી ખુશીથી મારી સ્ત્રી સાથે સગડી પાસે ચેનમાં ગાળ્યા હોત તેમાંના ઘણાખરા દિવસો કરકડતી ટાઢાડમાં મારે એની ગાડીની રમતમાં ગાળવા પડ્યા.

ગરિબ બિચારી લ્યુસિએ આ ત્રણે વર્ષ દુઃખમાં અને દિલગીરીમાંજ ગાળ્યાં. કારણ કે ઘણું કરીને હમેશાં આખો દિવસ હું બહાર ગાળતો ત્યારે કલાકોના કલાકો ઘરમાં તે એકલીજ રહેતી હતી. અગર જો કે હું અડધી અડધી રાત્રિ મી. હડસનને ત્યાં વાળુ કરવામાં ગાળ્યા પછી ઘેર આવતો તોપણ તે બીલકુલ રીસે ન ભરાતાં ખુશ મિજાજી ચેહેરાથી મને મળતી. હું એને તદન તજી દઉંછું એમ ધારીને મારૂં મન ઘણું ખેદ પામતું. પણ આવો વખત થોડીજ વાર રહેશે એમ ધારીને હું મન વાળતો. કારણ કે મારો મિત્ર થોડી વખત પછી ઉમ્મર લાયક થવાનો હતો અને સઘળાં વચન પાળવાનો હતો, અને ત્યાર પછી બન્ને સુખ શાન્તિમાં સાથેજ રહીશું એમ હું ધારતો હતો. મેં લ્યુસિને કહ્યું કે "હાલમાં જે આળસમાં હું દહાડા કાહાડુંછું તે મને બીલકુલ પસંદ નથી. અગર જો કે ઉપરથી ખુશી રહેવાની મને જરૂર પડેછે તોપણ મારૂં મન હમેશાં બાળ્યાંજ કરે છે અને જે વખત હું મારા મિત્રોમાં ગાળુંછું તેજ વખત તારી પાસે ગાળવાને મારૂં મન બહુ તલસે છે."

મારી સ્ત્રીની દૃઢતા અને મહેનત શિવાય પોતે તથા મારો છોકરો મારાપર લગારે આધાર રાખ્યા શિવાય રહી શકે એ તદન અશક્ય હતું. મી. ક્રોફ્ટ સિવાય તે કોઈની પાસેથી પૈસા સંબંધી મદદ લેતી નહોતી. મી. ક્રોફ્ટ નિયમસર ઘરનું ભાડું ભર્યે જતો હતો. મી. ક્રોફ્ટે કેટલીક સ્રિયો સાથ લ્યુસિને ઓળખાણ કરાવ્યું હતું, તેમને શિવણ ભરતનું કામ પોતે શિખવતી હતી. આ કામમાં તે ઘણીજ હોંશીઆર હતી; તેથી આમાં એને ઘણા સારા પૈસા મળતા.

અમે ત્રણ વર્ષ અને ત્રણ મહિના ફીલિડેલ્ફિયામાં રહ્યાં તે મુદતમાં એણે મારી પાસે એક પાઈ પણ માગી નથી કે ખરચાવી નથી. પણ આના કરતાં આવા વખતમાં જે ખુશ મિજાજ મારા તરફ રાખતી તથા મને કોઈ દિવસ ઠપકો ન દેવાને કે સામા ન થવાને જે શાન્તતા રાખતો તેને માટે હું એને વધારે સાબાશી આપું છું. ઘણી સ્ત્રિયો જેઓ ઘરની ઘણી સારી વ્યવસ્થા રાખનારી કહેવાય છે, તેઓ જેટલો ઘરમાં બચાવ કરેછે તેનાથી દશગણો પોતાના પતિને ખેદ કરાવે છે. આવી પ્રકૃતિ લ્યુસિની નહોતી; અને એટલા માટે હું એનું માન અને પ્રતિષ્ઠા રાખતો એટલુંજ નહિ પણ હું એને ખૂબ ચ્હાતો. મને એમ આશા હતી કે આ બાબત સાબિત કરી આપવાનો અને કદી છુટા નહિ પડવાનો વખત ઘણો પાસે આવેછે. પરન્તુ અપશોચ ! મારા વિચાર કરતાં તેનો વિચાર વધારે ખરો હતો.

મારા મિત્ર હડસનને ઉમર લાયક થવાને હવે ફકત દોઢજ મહિનો બાકી હતો. એટલામાં કમનશીબે ફીલિડેલ્ફિયામાં ઇંગ્લાંડથી એક નાટક મંડળી આવી. જે બાબતમાં ગમત પડે તેવી દરેક બાબનો હડસન ઘણો ઉત્સુક હોવાથી આ મંડળીના પહેલેજ વખતે જવાની તેણે મને તાણ કરી. નાટકમાં કેટલીક સ્ત્રિયો હતી અને તેમાં મેરીયન નામની એક છોડી હતી. આ છોડી રૂપમાં તો સાધારણ હતી અને ભટકણ લોકની ટોળીને લાયક હતી; પણ તે મન હરણ કરી લે એવા રીતે નાચતી હતી અને તે રાત્રે દરેક પ્રવેશમાં તે ઘણું નાચી. હડસન ખૂબ ખુશી થઇને વારે વારે તાળીઓ પાડવા લાગ્યો. આથી હું તદન અધીરો થઈ ગયો. તે ઘણોજ ખુશ થઈ ગયો હતો, અને જેમ જેમ હું એની ખોડ કાઢતો તેમ તેમ એ એને ખૂબ વખાણતો. મને માલૂમ પડ્યું કે મી. હડસન એના મોહપાશમાં પડેછે તથા આગળપર સારૂં થવાનું નથી તેથી મેં ધાર્યું કે “તે અહીં આવીજ ન હોતતો બહુ સારૂ થાત”. ટુંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે આ છોડી માટે જેમ જેમ એનો મોહ વધતો ગયો તેમ તેમ મારી દોસ્તી ઘટવા લાગી, કારણ કે હું વારે વારે એની આંખ ઉઘાડવાને એની સામે તકરાર કરતો. મને માલૂમ પડ્યું કે આ છોડી ઘણી ચતુર છે, પો-

તાની સત્તા કેટલી છે તે જાણેછે, તથા પોતાના મોહ પાશમાં પડેલા આશકને ગમે તેમ સમજાવી પરણશે. હડસન જ્યારે જ્યારે ગુસ્સે થતો ત્યારે ઉછાંછળો અને તોછડો થતો; તેથી ક્રોધમાં આખરે મારી સાથે લડાઈ કરી, તે છોકરીને પોતાની સાથે જમેઇકામાં લેઈ ગયો અને જે દિવસે પોતે ઉમર લાયક થયો તેજ દિવસે તેની સાથે પરણ્યો, અને પોતાનો ગ્રાસ સંભાળવા લાગ્યો. સરકારી જમીન મળવા વિષેની સઘળી આશાઓનો હવે અન્ત આવ્યો.

લ્યુસિ જે મારા દુઃખના સમયની સાથી હતી તેણે કહ્યું "તમારા મિત્રની મૂર્ખાઈ બતાવવામાં તમારા લાભના ભોગમે પણ તમે તમારી ફરજ બજાવીછે; અને તમે તેની સાથે લડાઈ કરી તેથી હું ગુસ્સે ન થતાં ઉડતી ખુશી થઇછું. સઘળી બાબતો તરફ વિચાર કરીને તમે તમારી લાગણી બદલી નથી એ ઠીક કર્યુંછે."

મારી વાત તથા ચાલ ઉપર વિચાર કરીને મને દયા ઉપજેછે કે કેટલાક સારા ગુણો અને બુદ્ધિ છતાં ફક્ત એક દેખાતી નાની ખોડ (જે ખોડની કુટેવ થઈ ગઈછે) ને લીધે પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ કશામાં ફતેહમંદ થયો નહીં. લ્યુસિની સલાહથી નિશ્ચય કર્યું કે મી. ક્રોફ્ટને એક ચીઠી મોકલવી કે ફરીથી થોડા દિવસની મોહલત આપે. મેં આ ચીઠી બીજા દિવસ સુધી મોકલવાને મુલતવી રાખી. અને બીજે દિવસે સવારમાંજ નવી પરણેલી પોતાની એક છોડીને જોવાને માટે દુરના ભાગમાં જવાને તે ઉપડી ગયો.

હું આથી ઘણો ચિરડાઈ ગયો અને કોઈ પણ સારૂં કામ કરવાને બદલે આ ખરાબ વિચારો મનમાંથી કાઢી નાખવા શિકાર કરવા ગયો. મેં કેટલાક તુર્કિમરઘાને માર્યા. અને જ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે હમેશના રિવાજ મુજબ વૃદ્ધ હડસનને ત્યાં જઇને તે મેં સર્વ રસોઇઆને આપ્યા. રસોડામાં એક કુતરો હતો તેને હું ખવરાવવા લાગ્યો, અને રસોઈઓ તુર્કિમરઘાને સાફ કરવા લાગ્યો. તેવામાં એક મરઘાના અન્નાશયમાં કેટલાંક ચળકતાં લીલાં પાંદડાં તથા કેટલીક કુંપળો માલૂમ પડી. મને એમ શક ગયો કે આ પાંદડાં તથા કુંપળો "કેલ્મિઆ લેટીફોલીઆ" નામના ઝેરી છોડવાનાં હશે. મને બરોબર

આતરી થઈ નહોતી કારણ કે આંખ જતાં પહેલાં વનસ્પતિ સંબંધી મારૂં જે ભાગ્યુંતૂટ્યું જ્ઞાન હતું તે સર્વ જતું રહ્યું હતું. અવકાશની વેળાએ તપાસી જોવાને અને વનસ્પતિ વિદ્યામાં આપેલા વર્ણન સાથે મેળવવાને તે પાંદડાં હું ઘેર લઈ ગયો. મેં રસોઇઆને કહ્યું કે જ્યાં સુધી હું કાંઈ કહું કે કહેવડાવું નહિ ત્યાં સુધી એ મરઘાં કામમાં લઇશ નહિ. બીજે દિવસે ખબર આપવાનું અગર મળવાનું મેં એને વચન આપ્યું હતું. બીજે દિવસે પુસ્તકની અંદર એ વિશે જોવાને હું પુસ્તકશાળામાં ગયો. પણ ઇંગ્લાંડથી આવેલા નવા સમાચાર વાંચવામાં મારૂં મન રોકાયું. મેં કહ્યું "કાલજ તપાસીશ, રસોઇઓ મરઘાં આજ કામમાં લેશે નહિ. વૃદ્ધ હડસનને એક બે દિવસ રાખ્યા શિવાય મરઘાં પસંદજ નથી."

બીજે દિવસે હું તપાસ કરવાનું ભૂલી ગયો. સાંજરે મેં તે પાંદડાંને મેજપર પડેલાં જોયાં. મારા નાના છોકરાના હાથમાં ન આવે અને તે ખાઈ ન જાય એટલા માટે મેં તેમને વેગળાં મૂક્યાં "આજે" ન તપાસાયાં તેને માટે હું દિલગીર થયો. પણ પહેલાંની માફક જ બોલીને મેં મન વાળ્યું. "આવતી કાલે તપાસીશ. રસોઇઓ તે મને તૈયાર કરશે નહિ, બે ત્રણ દિવસ સુધી રાખી મૂક્યા પછીજ વૃદ્ધ હડસનને તે પસંદ પડેછે." બીજો દિવસ થયો પણ તે પત્તાં વેગળાં મૂક્યાં હતાં તેથી મને તે વિષે કાંઈ યાદ આવ્યું નહિ. તે દિવસે મારે તે નગરના કોટવાળને ત્યાં જમવાને વાસ્તે જવાનું આમંત્રણ આવ્યું હતું. ભોજન કરનાર ઘણા માણસો હતા; અને ભોજન પછી હમેશના શિરસ્તા મુજબ મને ગાવાને માટે કહ્યું. હું એક ગીત શરૂ કરતો હતો તેટલામાં એક પુરૂષ શ્વાસ ભર્યે વિવર્ણ મોઢે દોડતો દોડતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે "મી. હડસન અને મારી સાથે જમનારા બીજા ત્રણ ગૃહસ્થો ખાધા પછી એકદમ બેભાન થઈ ગયા છે અને તેમને જીવવાની આશા નથી." મારાં ગાત્ર તો તરતજ શિથિલ થઈ ગયાં અને હું બોલી ઉઠ્યો કે "અરે ઈશ્વર આને માટે હું જવાબદાર છું." હું આમ બોલ્યો કે તરતજ તે ઓરડામાં શાન્તતા પથરાઈ ગઈ; અને દરેક મનુષ્યે અચંબો અને ત્રાસથી મારા તરફ

જોવા માંડયું. હું મારી ખુરશીમાં મુર્છિત થઈને પડ્યો અને પાછળથી શું બન્યું તે હું જાણતો નથી. પણ જ્યારે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે મેં બે જણને મારી પાસે બેઠેલા ચોકી કરતા જોયા. ટેબલપર હજુ સુધી પ્યાલા અને શીશીઓ હતી; પણ સર્વ સમાજ વિખરાઈ ગયો હતો. અને મારી ચોકી કરનારના કહેવા પ્રમાણે કોટવાળ, મી. હડસનની મરણ સમયની સાક્ષી લેવાને ગયા હતા.

અકસ્માત ભયના બનાવોમાં જેમ અતિશયોક્તિ કરી વાત ચલાવવામાં આવેછે તેમ આ બનાવમાં પણ થયું. અગર જો કે મી. હડસન ઘણો માંદો હતો તોપણ તે મરે એવો નહોતો. એના ત્રણ અતિથિ થોડા કલાક પછી બરોબર શુદ્ધિમાં આવ્યા. મી. હડસને ઘણોજ આહાર કર્યો હતો તેથી બે દિવસ સુધી બરોબર શુદ્ધિમાં નહોતો. ત્રીજે દિવસે હમેશની માફક ભોજન સમયે મિત્ર મંડળમાં બેસવા લાયક થયો. અને આથી મારૂં મન અસહ્ય વેદનાથી મૂક્ત થયું. તપાસ કરતાં કોટવાળને માલૂમ પડ્યું કે હું તદન નિરપરાધી છું. રસોઈઆએ સાચે સાચું કહી દીધું, પક્ષિઓને તૈયાર કરતાં પેહેલાં મને પૂછી મંગાવ્યું નહીં તેને માટે પોતાનોજ દોષ કાઢ્યો. પણ પોતાને મૂક્ત કરવા એમ કહ્યું કે "પાંદડાં ઘેર લઈ જઈ તપાસ્યા પછી એમને એમ લાગ્યું હશે કે એથી કાંઈ હરકત થાય એમ નથી અને એટલા માટેજ એ મને કાંઈ કહેવા આવ્યા નહિ."

તરતજ મને છુટો કીધો અને હું ઘેર ગયો. મારી સ્ત્રી મને એકદમ વળગી પડી પણ એકે શબ્દ બોલી શકી નહિ. આ ભયંકર સમયમાં પોતાની દશા કેવી હતી તે એણે પોતાની અનહદ ખુશીપરથી વિચારી લેવા આ કમનશીબ અકસ્માત બન્યા પછી થોડા વખત સુધી ફીલિડેલફિયામાં આ વિષય સાધારણ વાતનો થઈ પડ્યો હતો. જુદા જુદા લોકો જુદી જુદી રીતે વાત કહેતા, અને એનાપરની ટિકા મારા હકમાં હજાર દરજ્જે નુકશાન કર્તા હતી. પક્ષિના ચારામાંથી જડેલાં પાંદડાં તપાસવાની મેં ઢીલ કરી તેને માટે કેટલાક મારો દોષ કાઢવા મંડ્યા. ખરૂં જોતાં આને માટે હું સખ્ત ઠપકાને લાયક હતો—કેટલાક એમ ધારવા લાગ્યા કે જે મિત્રોએ ઘણા વર્ષ સુધી

સરસ રીતે આદર સત્કાર કર્યો હતો તેવા મિત્રોના અને જાતિ બંધુઓના જીવનનો જેમાં આધાર રહેલો હોય તેવા વિષયમાં કોઈ પણ મનુષ્ય મંદ અને ભૂલણીઓ થાય એ તદન અશક્ય છે; અને બીજા કેટલાક દુર્જનો એમ કહેવા લાગ્યા કે અગર જો કે કોટવાળનો તેમજ મી. હડસનનો મારાપર અનુગ્રહ હતો, તોપણ જે બાબત જાહેરમાં મૂકવામાં આવી છે તેના કરતાં કાંઈ વધારે હશે. અને બાકીના બીજા ખુલ્લી રીતે એમ કહેવા લાગ્યા કે પાંદડાંનુંતો બ્હાનુંજ છે પણ ખરી વાત નથી, કારણ કે આવાં પત્તાંથી પક્ષિઓને કાંઈ ઝેર ચડે નહિ. આવું મહાપાપ કરવાનું શું કારણ હશે તે પણ લોકોએ જોડી કહાડયું હતું. સર્વ એમ કહેતા કે "એની ધારેલી સાહસિક ધારણાઓ પુરી પાડવાને માટે વૃદ્ધ હડસને એને ઘણો પૈસો વારસા તરીકે આપવાનું કબુલ કર્યું હતું, અને મેં તેથી એણે અધીરા થઈને આવું કર્યું છે." મારા સર્વ સંબંધીની રીતભાતનો અકસ્માત વિપર્યય જોઈને હું જેટલો અચંબો પામ્યો તેટલોજ મને ઉદ્વેગ થયો. મારા તરફની લોક પ્રીતિનો રૂપાન્તર થયો અને મારો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો. જેઓ અત્યાર સૂધી મારી સાથે આજ સુધિ ગાઢા સંબંધમાં રહ્યા હતા, જેઓએ મને અનુરંજન કર્યા હતો, મારી સ્તુતિ કરી હતી, અને મારી મિથ્યા પ્રશંસા કરી હતી, જેઓએ ઘણીવાર "હમે તમારા મિત્ર" છીએ એમ કબુલ કર્યું હતું તેઓ સઘળા કંઈ પણ સંભવવિના મને આ ઘોર મ્હા પાપનો કર્તા ધારશે એ મને ભાગ્યેજ સંભવિત લાગ્યું. ખરૂં જોતાં એમ હતું કે એ વિષય વિશે વિચાર કરવાની તસ્દી લેવાને તેઓ ખૂશી નહોતા, પણ જે મનુષ્યનાં ગીત અને વાર્તાઓથી તેઓ કંટાળી ગયા હતા તે મનુષ્યનો પરિચય બંધ કરવાનું બ્હાનુ મળ્યું તેથી ખૂશ હતા, તેમજ ટીપમાં પોતે જે રકમો ભરી હતી તે રકમોના ઉઘરાણી થયેલી જોવાને તેઓ ઇચ્છતા નહોતા.

દુનિયાં આવીજ છે! જેઓને આપણે આપણા તનબદન મિત્રો ગણીએ છીએ, જેઓને આપણા દિલાસો દેનાર સમજીએ છીએ, જેઓને આપણી સુખસંપત્તિ, ચડતી પડતીના સાથી ગણીએ છીએ, તેઓજ એકદમ આપણને તજી જતા રહેછે. દુનિ-

યાંમાં ઘણું કરીને બે તરેહના મિત્રો જોવામાં આવેછે. એક તો હ-મેશાં—સુખ યા દુઃખમાં – સંપતિ યા વિપત્તિમાં—સાથેજ રહેછે. બીજા કેટલાક હોયછે તે ફક્ત સુખનાજ સાથી હોયછે. આ પાછલી પંક્તિના પુરૂષો દુનિયાંમાં વધારે જોવામાં આવેછે, પરન્તુ પહેલી પંક્તિના તો ક્વચિતજ જોવામાં આવેછે અને વીરલાજ હોયછે. બીજી પંક્તિના પુરૂષો ફક્ત સ્વાર્થ સુધીજ સગાઈ રાખેછે; પણ પો-તાનો સ્વાર્થ સર્યો, કે પોતાના કામમાં ફતેહમંદ થયા, અગર કોઈ પણ તરેહનો લાભ પ્રાપ્ત થાય કે તરતજ "ગરજ સરી એટલે વૈદ્ય વેરી" એમ કરેછે. જ્યાં સુધી પોતાને ગરજ હોયછે ત્યાંજ સુધી બીજાની આ-જીજી કરેછે, વખાણ કરેછે, બે પૈસા ખરાબ કરેછે, અને હરેક વાતે મરજી ઉઠાવેછે. કેટલાક એવા પણ પડ્યાછે કે ઉપરથીજ મિ-ત્રતા બતાવી અંદરથી તેનુંજ ભૂંડુંજ કરવામાં મશગુલ રહેછે. આવા માનવીરૂપે રાક્ષસો ઉપરથી તો મિત્રાઈનાં વખાણ કરેછે. મિત્રતા ક-રવી જોઇએ તેને માટે મોટાં મોટાં ભાષણો કરેછે, અને મિત્રતા વિશે નિબંધો લખતાં પણ અચકાતા નથી, પરન્તુ તેઓ મનમાં તો એ-ટલાબધા મેલા હોયછે કે મિત્ર એ શું છે તેનો પોતે લખેછે તો પણ ખરો અર્થ સમજતા નથી. આવા અક્કલના નમુના પોતાની વિદ્યા, જ્ઞાન, પૈસોટકો વિગેરેનું ગમેતેટલું અભિમાન રાખેછે, પરન્તુ આખરે તેઓનું પોગળ જણાઈ આવેછે અને મિત્રતા કરવાને કે-ટલા પાત્રછે તે પણ બહાર પડેછે, અને ત્યારેજ આવા અક્કલના દુશ્મનોને માલૂમ ગડેછે કે 'મારી યુક્તિ આતો સમજી ગયો.' એક જણ સાથે મિત્રતા છતાં દગોફટકો રમી સંતોષ ન માનવાથી બીજા સાથે પણ રમવા જાયછે અને કેટલેક દરજ્જે તેમાં પણ ફાવેછે અને પોતાને જે લાભ લેવો હોયછે તે પણ લેછે. પણ પાપનો ઘડો પાછળથી ફુટેછે અને લોકોમાં તેમની દુષ્ટતાની ખબર પડેછે, બા-સડાં ખાયછે અને સર્વની ધિક્કારવૃત્તિનો ભોગ થઈ પડેછે. જેઓ એકવાર મિત્રતાનો ડોળ ઘાલી પાછળથી—પોતાનો સ્વાર્થ સર્યા પછી—દુશ્મન નિવડેછે તેઓનો ઇશ્વરને ત્યાં શો ન્યાય થશે તે જગતપ્રસિદ્ધ છે. જેનાપર મિત્ર જાણી પ્રથમથીજ વિશ્વાસ મૂક્યો તેજ જ્યારે પા-

છાતીથી વિશ્વાસઘાતી નિવડેછે ત્યારે ઈશ્વરે તેને માટે ઘોર નર્કજ સ-
રજી મૂકેલું કારણ કે—

विश्वासे प्रतिबद्धानां येनृ विश्वासघातिकाः
तेनरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

પ્રથમ પંક્તિના પુરૂષો અગર જો કે વીરલાજ જોવામાં આ-
વેછે તો પણ તેઓ ઘણા માનને પાત્રછે. જેઓ ખરા મિત્રછે, જેઓ
એ પોતાનું તન, મન તથા ધન ખરા મિત્રના સુખ માટે ઝીકાવી
દીધુંછે અને જેઓ એવા મિત્ર માટે હમેશાં દરકારજ રાખેછે તેવા-
ઓનું મન કેવું નિર્મળ તથા સ્વાર્થરહિત હોયછે તે તો ફક્ત અનુભ-
વીજ જાણેછે. જે સુખ તથા શાન્તિ આવો મનુષ્ય અનુભવેછે તેવું
સુખ તથા શાન્તિ બીજી પંક્તિનો પુરૂષ સ્વપ્નામાં પણ ભોગવતો નથી;
માટે મિત્ર કરવા તો હમેશાં ઘણી સાવચેતીથી તથા પરીક્ષા પછીજ
કરવા જે કોઈ મિત્રતાનો હક ધરાવવા આવે તે દરેકને પોતાનો હાથ
આપી તદબદન મિત્રતાઈ બાંધતાં પૂર્ણ વિચાર કરવો. જેઓને સારી
સદ્‌ગુણી સ્ત્રી મળીછે તેવાઓને આવા મિત્રોની ભાગ્યેજ જરૂર પડેછે
કારણ કે સારી સ્ત્રી એકલા મિત્ર તરીકેની ગરજ સારેછે એટલુંજ
એટલુંજ નહીં પરન્તુ જે કાંઈ મિત્ર આપી શકતો નથી તે પણ તે
આપી શકેછે. મારે પણ આમજ બન્યું હતું. લ્યુસિ મારા સુખના
વખતની તેમ દુઃખના વખતની ભાગિયણ હતી. બીજી સ્ત્રિયોની
માફક મને દુઃખને સમયે સાર એકલો મૂકી ન જતાં તે હમેશાં મારી
સાથેજ રહી એક તનબદન, ખરા, નિસ્સ્વાર્થી મિત્રની ગરજ સારતી.
અગર જોકે આ વખતે જેઓને હું મારામિત્રો ધારતો તેઓ સઘળા
મને તજી દેઈ, કચવાતો, પિડાતો, ભુખેમરતો તથા કંગાળ થતો
મૂકીને ચાલતા થયા તો પણ લ્યુસિ હિંમત હારી નહીં. તે પ્રથમથીજ
ધારતી હતી કે પાછળ તેઓ આવાજ નિવડવાના છે, માટે આ વ-
ખતે તેણે પોતાની સઘળી શક્તિ વાપરી મને હિંમત આપવા માંડી.
તથા કોઈ પણ તરેહની ચિન્તા ન કરવાને સમજાવવા મંડી. આગળ-
પર શું પગલું ભરવું તેનો આપણે આગળપર વિચાર કરીશું એમ

કહી મારૂં મન વળાવ્યું, તથા હવે પછીથી મિત્રો કેવા કરવા તેનો પણ સારો વિનંતી તરીકે બોધ આપ્યો. આ વખતે મને મારી સ્ત્રીનો ખરો ઉત્તમ સ્વભાવ માલૂમ પડ્યો. અને મારા મનથી નિશ્ચય કર્યો કે આ દુનિયાંની અંદર સ્વાર્થરહિત પુરૂષો ઘણાજ થોડા છે તેથી આ વિષયપર બહુ ચિન્તા ન કરતાં મારૂં સારૂં થાય તેવાં પગલાં ભરવાં કારણ કે—

कारणेनहिभविष्यन्तिमित्राणिरिवपस्तथा ।

प्रकरण ७ मुं.

ભાગ્યના બદલાવાથી વળગેલી ટેવો ક્વચિતજ બદલાય છે.

ફિલેડેલ્ફિઆમાં મારી સ્થિતિ એવી તો અપ્રસન્ન થઈ હતી અને મને એટલો બધો ના ઉદ્વેગ અને રોષ થયો હતો કે દેશ તજવાનો મેં નિશ્ચય કીધો. મારો ખરો મિત્ર મિ. ક્રોફ્ટ આ સઘળો વખત શહેરમાં નહોતો. મને ખાતરી છે કે જો એ ત્યાં હોત, તો તે મારા તરફ ન્યાયથી વર્ત્યો હોત, કારણ કે અગર જો કે તે મને ચહાતો નહોતો તથાપિ તે ન્યાયી અને એકદમ વિચાર બાંધી લે નહિ તેવો હતો, અને તેથી કરીને લોકોના દુરાગ્રહને એકદમ મળતો ન આવત. આ શિવાય એની ગેરહાજરીથી મારે નાખુશ થવાને બીજાં પણ કારણો હતાં; પૈસા શિવાય અમેરિકા મારાથી સગવડ ભરેલી રીતે છોડાય તેમ નહોતું; અને કોઈની પાસે પણ પૈસા માગી શકું અગર ઇચ્છા રાખું એવો માણસ ફક્ત તે એકજ હતો. મારે કાંઈ ઘણું દેવું નહોતું, અને આને માટે મારે મારી સ્ત્રીનો ઉપકાર માનવો જોઇએ, પણ અમારી પાસે જે પૈસા હતા તે માગતામાં આપ્યા એટલે મારી પાસે એકે પાઈ રહી નહિ, અને મુસાફરીને માટે જોઈતા પૈસા સારૂ મારે મારૂ ઘડિયાળ અને કેટલાંક રમકડાં વેચવાં પડ્યાં આ કામ મેં કોઈપણ દિવસ કર્યું નહોતું, હું નિક્ષેપ વ્યવસાયી (રકમપર પૈસા ધીરનાર) ને ત્યાં જતાં શરમાતો હતો કે રખેને કોઈ મારો મિત્ર મને મળે અને ઓળખે; આથી મેં એક

મોટી ચાદર ઓઢી અને મારૂં મોં ઢંકાય એવી રીતે ટોપી પહેરી.

હું તીર્થસ્થાન આગળ થઇને જતો હતો તેટલામાં કેટલાક ગૃહસ્થોનું એક ટોળું મળ્યું. હું તેમનાથી સંકોચાઇને સંતાતો ચાલ્યો ગયો, પણ તેમાંથી એક જણે ઉભા રહીને મારી પાછળ જોયું; અને અગર જો કે તે મને ન જોઈ શકે તેટલા માટે હું એક ગલીમાં પેઠો, તોપણ તે હું ન જાણું તેમ મારી પાછળ પાછળ આવ્યો. જેવો હું નિક્ષેપ વ્યવસાયીની દુકાનમાંથી બહાર નિકળ્યો તેવો મેં તેને મારા સામો ઉભેલો જોયો. હું એની થડોથડ થઇને થયો; અને તેજ વખતે આ ઉદ્ધતાઇને માટે મેં તેને ખુબ પ્રસાદી આપી હોત. મેં એ મોહોલ્લો વટાયો નહિ હતો એટલામાં એક છોકરાએ પાછળથી મને બોલાવ્યો. હું ઉભો રહ્યો, અને તે છોકરાએ મારા હાથમાં મારૂં ઘડિયાળ મૂક્યું અને કહ્યું કે "પેલા ગૃહસ્થે કહેવડાવ્યું છે કે આ તમારૂં ઘડિયાળ તથા રમકડાં તમે અત્રે ભૂલી ગયા હતા."

મેં પૂછ્યું "કીયો ગૃહસ્થ."

"સાહેબ એમને હું ઓળખતો નથી; પણ એમણે મને કહ્યું કે તું પ્રમાણિક છે તેથી આ કામ તને સોંપુછું,' એમ કહીને મને તમને ઘડિયાળ આપવાને મોકલ્યો. એમણે આસ્માની ડગલો પેહેર્યો છે અને તીર્થસ્થાન તરફ ગયા. હું આટલુંજ જાણુંછું."

જે કાગળે રમકડાં વીટ્યાં હતાં તે કાગળને ઉઘાડ્યો ત્યારે માંહી એક કાર્ડ હતું અને તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

"ઘણા ઉપકારની સાથે, બાર્નિની સલામ."

બાર્નિ! ગરિબ બાર્નિ? પેલો આઇરીશ! જેનું ભાડું મેં ત્રણ વર્ષપર અમેરિકા આવતાં ભર્યું હતું તે! શું આ ખરી વાતછે?

પેલા છોકરાએ મને જે રસ્તો બતાવ્યો હતો તે રસ્તે હું પાછળ દોડ્યો, અને જેવો તે એક સ્વચ્છ અને સુંદર મકાનમાં પેસતો હતો તેવો મેં એનો કોટ જોયો. થોડી વાર પછી એ હમણાં બાહાર આવશે એમ ધારીને હું ત્યાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. કારણ કે એ ઘર બાર્નિનું હશે એમ મારા સ્વપ્નામાં પણ ન આવે. સાથેના ઘરમાં એક ગાંધી રેહેતો હતો, અને તે જ્યારે એની બારીમાંથી બહાર જોતો હતો ત્યારે મેં એને પૂછ્યુ કે આ સાથેના ઘરમાં કોણ રહે છે, તે તમે જાણોછો?

"ઓ ગેડી નામનો એક આઇરિશ ગૃહસ્થ," એવો એણે જવાબ દીધો.

મેં પૂછ્યું કે એનું આખુ નામ શું છે?

તેણે કહ્યું કે આ રહ્યું મારી ઝોપડીની અંદર જુવો—બાર્નિ-ઓગ્રેડી. મેં મી. બાર્નીના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને દીવાનખાનામાં હું ગયો. ત્યાં એ, એના છોકરા અને એની સ્ત્રી સર્વ સલાહશાન્તિથી ચાહ પીવા બેઠાં હતાં. મને જોયો કે તરતજ એ તથા એના બંન્ને છોકરા મને માન આપવાને ઉઠ્યા, અને મને ખુરશીપર બેસારીને મી. બાર્નિએ કહ્યું કે "મારે ત્યાં આપ પધાર્યા તે મોટો ઉપકાર થયો; મને આશા નહોતી કે આપ મારાપર આટલા બધા કૃપાળુ થશો. તમારી ઉદારતા શિવાય જે ઘરની અંદર અમે પગ પણ મૂકવા સમર્થ ન થાત તે આ ઘરની અંદર સૌથી સારામાં સારી બેઠક આપની સેવામાં હાજર છે; અને તેમ ન થાય તો ઘણું મૂર્ખાઈ ભરેલું કહેવાય."

એના બે છોકરાઓએ મારો મેલો ડગલો કાઢી નાંખ્યો, અને મારી ટોપી પણ લેઈ લીધી, અને મારી દાડ ઉરાડી નાખવાને બનતો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેઓએ મારી આગતાસ્વાગતા એવી તો લાગણીથી કરી કે મારી આંખમાંથી હર્ષશોકાશ્રુ પડતાં ઘણીજ મુશ્કેલાઇથી અટકાવી શક્યો. આ તેઓને માલૂમ પડ્યું, તેથી બાર્નિ (હું એને બીજા કોઈ પણ નામે નહીં બોલાવું) એ એમ ધાર્યું કે 'બેસિલના પુરૂષની વાત કરવા કરતાં કોઈ પણ સામાન્ય વિષયપર વાત કરવી એ સારૂં છે.' અને પોતાના છોકરાઓને પૂછ્યું કે "તમે આજનું વર્તમાનપત્ર વાંચ્યું છે? અને તેમાં શી નવાજુની છે?

હું મારા મનને બરોબર દબાવી શક્યો અને બોલવાની શક્તિ બરોબર લાવી શક્યો કે તરતજ, તેઓ સારી સ્થિતિમાં હતા તેને માટે મેં મુબારકબાદી આપી; અને પૂછ્યું "આવી સારી સ્થિતિએ તમે શી રીતે પ્હોંચ્યા."

બાર્નીએ કહ્યું કે "અમેરિકા આવવાને માટે હું નિકળ્યો તે પહેલાં અગર ત્યારથી કાંઈપણ ભાગ્યસુચક બનાવ બન્યો હોય તો તે

એજ હતો કે તમારા જેવા સૂજ્ઞ પુરૂષ જે વહાણમાં હતા તેજ વહાણમાં હું અત્રે આવવાને બેઠો. જો તમે મને પ્રથમથીજ ઉંચકી લીધો (મદદ કરી) ન હોત તો હું હમેશને માટે ગરીબ સ્થિતિમાંજ રહ્યો હોત અને ઘણા વખત સૂધી બીજા લોકોના ધિક્કારનું કારણ થઈ પડ્યો હોત. પણ તમારી એ મદદ પછી સર્વ ઠીક થયું. ઈશ્વર તમારૂં ભલું કરે કે મારા બે છોકરા મારી પાસેથી લેઈ લેવામાં નહોતા આવ્યા. મારે માટે બંન્ને છોકરા મારી સાથે મહેનત કરવા લાગ્યા, અને મનથી કે તનથી કોઈપણ રીતે છૂટા પડ્યા શિવાય કામ કરતાજ ગયા. અમે જેટલા પૈસા કમાતા તેટલા પૈસા આ સુજ્ઞ સ્ત્રીને આપતા, અને પ્રથમ ઘણીજ કંજુસાઈથી ખર્ચ કરવા લાગ્યા. હમે પછીથી કોઈપણ તરેહનું વ્યસન કરવાના સોગન ખાધા. ડબ્લીનમાં એક કડીઆ પાસે હું મજૂરી કરતો હતો તેથી એ બાબત મને થોડી ઘણી માહિતી હતી; જેટલું હું જાણતો હતો તેટલાનો ઘણો સારો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો, અને કોઈપણ બાબતમાં મને હરકત પડતી નહીં, તેથી હું કામ કરવા લાગ્યો અને દિવસે દિવસે મને વધારે રોજ મળવા લાગ્યો. મારા બન્ને છોકરાઓનું પણ તેમજ બન્યું. એકજણ સુહારનું થોડુંક કામ જાણતો હતો અને બીજો સુથારના કામમાં કાંઇક માહિતગાર થયેલો હતો, એકજણને કારખાનામાં પુષ્કળ કામ મળતું અને બીજાને ગોદીમાં વહાણનું કામ મળતું. તેથી સવારમાં કે સાંજે, વહેલા કે મોડા અમે હમેશાં કામમાંને કામમાંજ રહેતા. આ પ્રમાણે અમે એક વર્ષ સુધી ચલાવ્યું અને વર્ષ આખરે માલૂમ પડ્યું કે આ પ્રમાણે મળેલા રોજને લીધે હમારી સ્થિતિ ઘણી સારી થઈ હતી. મારી સ્ત્રી કાંઈ ઘેર સુસ્તીમાં બેસી રહેતી નહોતી. જ્યારે તે નાની હતી ત્યારે રાંધવાનું સારૂં શિખી હતી અને તે તેને બરોબર યાદ હતું. આ વિષયપર તેણે પોતાની ચતુરાઈ બતાવી. સારી રોટલીઓ વિગેરે કરીને તે વેચવા લાગી. ઘરાકો પુષ્કળ રોટલીઓ માટે આવવા લાગ્યાં અને તેથી રોટલીની ખૂબ ખપત થઈ. જ્યારે હું મુખ્ય કડિયો(મીસ્ત્રી)થયો, અને મારા તાબામાં થોડાંક માણસો આવ્યાં ત્યારે મેં ઊધડ રાખીને ઘર બાંધવા માંડ્યાં. એમ એક પછી

એક ઘણાં જણનાં ઘર બાંધ્યાં ત્યારે મારે મારૂંજ ઘર બાંધવાનો વખત આવ્યો. મારા માણસોની મદદથી મેં મારૂં ઘર ચણ્યું. છોકરાઓ તેમના કામમાં પણ ઘણા પ્રવીણ થયા. અને ત્યારે તેઓ સારાં કપડાં પહેરતા તો કોઈપણ એમની ચેષ્ટા કે અદેખાઈ કરતું નહીં; કારણ કે તેઓને પોતાની મહેનતથી ઉપાર્જીત કરીને તેમને પહેર્યાં હતાં. તેથી ટુંકામાં એટલું કે હમે સારી સ્થિતિમાંથી વધારે સારી સ્થિતિમાં આવ્યા અને આખરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યા. અને જો અમને કોઈ પૂછે કે તમે દુનિયાંમાં આવી સારી સ્થિતિએ શી રીતે ચડી શક્યા ત્યારે મારા ખરા અન્તઃકરણથી એમજ કહેવાનું કે "અમે કોઈપણ દિવસ રાત્રે દારૂ પીને બીજે દિવસ નકામો ગાળ્યો નથી તેમજ જે કામ અમે આજ કરી શકીએ તે કાલ સુધી મુલતવી રાખ્યું નથી.

જ્યારે એણે આ ટિકા કરી ત્યારે મને માલૂમ છે કે મેં નિસાસો નાંખ્યો. મેં નિસાસો નાંખ્યો તેના ઉત્તરમાંજ જાણે પોતે કેહેતો હોય તેમ ભલા બાર્નીએ કહ્યું કે "પણ જેવો જન્મથીજ ગૃહસ્થ છે તેને માટે આ નથી; તેમજ જેણે કોઈ દિવસ કડિયાનું અગર સુથારનું કોઈ પણ દિવસ કામ કર્યું નથી તેવા આદમીએ અમેરિકામાં આવીને અમારા જેવું નથી કર્યું તેને માટે હું કાંઈ તેને અપમાન પહોંચાડતો નથી. સઘળી વાત જવા દઈને હું આપને સૂકોપાકો રોટલો વિગેરે જે કાંઈ હાજર હોય તે આપની સેવામાં રજુ કરૂંછું તેથી એ છૂટને માટે મને માફ કરશો. અને આજે હમે તમને ખાતા જોઈશું તેથી અમારે મન આ દિવસ ઘણાજ ઉત્સવનો થઈ પડશે. તેમજ આપની પાસે હું એટલું માગુંછું કે હું બીજી કોઈપણ રીતે આપની સેવા બજાવી શકું એમ હોય તો સુખેથી ફરમાવશો."

મને ખરી ખાતરી છે કે આ વખતે આ ઉદાર માણસ મારૂં ઘડિયાળ તથા મારાં રમકડાં પાછાં આણીઆપ્યાં હતાં તે ભૂલીજ ગયો હતો. પોતે મારાપર જે ઉપકાર કર્યો હતો તેને માટે મને આભાર માનવા ન દેતાં બાજું કોઈ પણ કામ હું તેને બતાવું એમ તે ઈચ્છતો હતો. જ્યારે એને માલૂમ પડ્યું કે હું અમેરિકામાંથી

જવાનો છું ત્યારે એણે મને તરતજ પૂછયું કે તમારે કીયા વહાણમાં જવાનું છે. ખરૂં જોતાં હું એને જણાવતાં બીન્યો કારણ કે મને ધાસ્તી હતી કે એ મારૂં ભાડું ભરવાનું માથે લેશે. તેથી મેં એ બાબત એને બરોબર જવાબ દીધો નહીં. પણ આ બાબત તેના મનમાં ઘોળાયાં કરતી હતી એમ મને પાછળથી ખબર પડી. હું કીયા વહાણમાં ઉપડવાનો છું તે તેણે કેપટનને પૂછીને નક્કી કર્યું હતું; અને જ્યારે હું વહાણ પર ગયો ત્યારે મેં એને તથા એના બે છોકરાઓને ત્યાં જોયા. તે મને વળાવાને આવ્યા હતા. અને ત્યાં ઘણીજ માયા દેખાડી. જ્યારે તે મારી રજા લેઇને ગયો ત્યારે મને ખબર પડી કે મારે નામે એ સ્ટેઇટ કેબીનમાં મને પસંદ પડે એવો સમુદ્રની સફરને લાયક કેટલોક ખોરાક મૂકી ગયો હતો.

પરોપકાર એ ઈશ્વરનો એક ખરેખરો આનંદદાતા દૂત છે. જ્યારે જ્યારે કોઈપણ માણસ કાંઈપણ તરેહનો ઉપકાર કરેછે ત્યારે ત્યારે એનું મન એવું તો પ્રફુલ્લિત રહેછે કે જાણે હજારો રૂપિયાનો લાભજ થયો હોયની. પરોપકાર એ શબ્દજ મનને આનંદ પમાડે છે તો પછી જેઓએ એનો ઉપયોગ કર્યો હોયછે તેને પ્રફુલ્લિત કરે એમાં કાંઈપણ નવાઈ નથી. સ્વાર્થ રહિત પરોપકાર જેટલો આનંદ આપેછે તેટલો સ્વાર્થી પરોપકાર આપતો નથી. અગર જો કે સ્વાર્થથી કરેલો પરોપકાર આ દુનિયાની અંદર ઘણું માન અપાવેછે, તથા પતિષ્ઠિત કરેછે તોપણ નિમ્સ્વાર્થી પરોપકારની તે તુલના કરી શકતો નથી. નિસ્સ્વાર્થથી કરેલા પરોપકારનો બદલો ફકત ઈશ્વરને ત્યાં મળેછે એટલુંજ નહીં પરન્તુ આ દુનિયામાં પણ લાભ મેળવેછે. મન સંતુષ્ટ થાયછે એટલુંજ નહીં પણ કોઈ દિવસ નાગો ભુખ્યો રહેતો નથી. પૈસાદારથીજ પરોપકાર થાય એ તદન ખોટું છે કારણકે પરોપકાર તન, મન યા ધનથી થઈ શકેછે. માણસ ગમે તેટલો નિર્ધન હોય તોપણ તેની પાસેથી તન તથા મન જતાં રહેતાં નથી. તેથી દરેક મનુષ્યમાં જો દયાનો અંશ હોય તો તેઓ પરોપકાર કરી શકે છે; અને તેમ કરવાથી થતો લાભ તો જેઓને પરોપકાર કરેલો છે તેઓજ જાણેછે. જ્યારે મેં આ બાનિને એના છોકરા હડફમાંથી

છોડવવા મદદ કરી ત્યારે અગર જો કે મારી પાસે ઘણા જુજ પૈસા હતા અને મારી સ્ત્રી તથા છોકરાની સ્થિતિ શી થશે તે વારે વારે યાદ આવતું હતું તોપણ મારા મને તેમ કરવા ઘણો ઉશ્કેર્યો અને તેમ થવાથી અંદર ઘણીજ શાન્તિ પસરી રહી. તેમજ જ્યારે મેં એને મદદ કરી ત્યારે મારા મનમાં એમ બીલકુલે નહોતું કે આજ સખસ પાસેથી મારે પણ મદદ લેવાનો વખત આવશે. આ વખતે મારા મનમાં મને ખરેખરૂં લાગ્યું તથા ઉપકારનો બદલો આવી સારી રીતે મળ્યો તેથી કેટલેક દરજ્જે મારૂં મન શાન્તિ પામ્યું. પણ તરતજ હું ખીન્ન થયો, કારણ કે આ વખતે મને યાદ આવ્યું કે જ્યારે આજ બાર્નિ ધુંટણીએ પડી આઈરિશ રીત પ્રમાણે મારો ઉપકાર માનતો હતો ત્યારે એકદમ મૂંઢો પાડી હું જતો રહ્યો હતો. તે વખતે મેં એમ નહોતુંજ ધાર્યું કે બાર્નિ અને એના બે છોકરાઓજ અમેરિકા છોડતી વખતે મને મળવાને આવશે.

અમે અમારો દરિયાનો ખોરાક ખૂટાડ્યો પણ નહોતો તેટલામાં અમે ઇંગ્લાંડના કિનારાપર આવી પહોચ્યા. અમે લિવરપુલ ઉતર્યા. અને ત્યારે હું એક ધર્મશાળાની કોટડીમાં મારી પાસે કેટલા પૈસા સિલિકછે તે, તથા તેનાથી લન્ડન પહોચાશે કે નહીં, તે તપાસવા બેઠો ત્યારે મને જે દિલગીરી થઈ તે હું વર્ણવી શકતો નથી. થોડાક પૈસા તથા કાંઇક રૂપીઆ જોઇને હું બોલ્યો કે શું દુનિયાંના અંદર મારી પાસે આટલુંજ છે? અને ત્રણ વર્ષ સૂધી મારી જન્મભૂમિમાંથી ગેરહાજરીનું શું આજ ફળ? શું મારી સઘળી આશા અને બુદ્ધિનો અન્ત આવોજ જોઇએ? મારા છોકરા તથા સ્ત્રીનું શું થશે! મારે એને ગમે તેમ કરીને સમજાવવું જોઇએ કે જ્યાં સૂધી મારી પાસે પૈસા આવે નહિ ત્યાં સૂધી દુનિયાંના સુખ અને જરૂરિયાતો માટે થોડાક દિવસ તું તારાં સગાંને ઘેર રહી આવ. કારણ કે પૈસા વગર આપણું કોઈ સગું થવાનું નથી. દુનિયામાં તો "પૈસો મારો પરમેશ્વર" છે. પૈસાદાર આદમી અગર જો કે અભણ હશે, મૂર્ખ હશે, ગાંડો હશે, કે હલકા સ્વભાવનો હશે તો પણ લોકો તેને વિદ્વાન્, ડાહ્યો, અને મોટા મનનો ગણશે, તેની મરજી ઉઠાવશે તથા વખાણ કરશે. પણ તેથી

ઉલટું, જો નિર્ધન આદમી ગમે તેવો બુદ્ધિશાળી, ભણેલો અને સર્વ-ગુણસંપન્ન હશે તોપણ લોકો તેને ધિક્કારશે, મશ્કરીઓ કરશે અ-ને દરેક વાતે હેરાન કરશે. પૈસાનો પ્રતાપજ એવો છે. "વસુવિના નર પશુ." માટે જ્યાંસુધી મારી પાસે પૈસો આવે નહિ ત્યાં સૂધીજ તારે તારા સગાં સ્નેહી સાથે રહેવું. કારણ મારી નિર્ધન અવસ્થાને લીધે તારા જેવી સુજ્ઞ સ્ત્રીને સર્વ લોકોના તિરસ્કાર, ધિક્કાર અગર દયાનું પાત્ર કરવી એ મને ઠીક લાગતું નથી; માટે તારે તો એમ-જ કરવું. ઘણા વખત સૂધી તેં મારી સાથે દુઃખ સહ્યુંછે તથા સા-રાની આશા રાખી તેં હમેશાં મારી મરજી બરોબર ઉઠાવીછે અને તેટલા માટેજ હવે તું ફરીથી દુઃખ જાણે નવેસરથી અનુભવે એ મને ઠીક લાગતું નથી. તેમજ જ્યારે તું મારી પાસેથી જશે ત્યારે તારી એમજ આપણા વહાલા છોકરાની ફિકર પણ મારે ઓછી થ-શે. માટે તારેતો જવુંજ. આવી રીતે એને કહેવાનો હું વિચાર કરવા-મો હતો તેવામાં વળી પાછળથી સર્વ હકિકત યાદ આવી અને હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને આંખમાંથી આંસુ ડબડબ હાથમાંના વર્તમાન પત્રપર પડવા મંડ્યાં. એટલામાં લ્યુસિ અને મારો છોકરો બંને અંદર આવવા લાગ્યાં; તેઓ મારાં આંસુ ન જોઈ શકે તેથી મેં ન્યુસપેપર ઉંચું કરીને મોં આડું ધર્યું અને શું વાંચુંછું તે જાણ્યા વગર નીચે-ની જાહેર ખબર વાંચી.—

" જો મી. સેસિલ અગર તેનો વારસ સેસિલસ્ટ્રીટ નંબર ૩૪ વાળા ઘરમાં મી. ગ્રેગરી વકિલને મળશે તો તે તેને કાંઈપણ લાભ-કારક થઈ પડશે." હું તરતજ એકદમ ઝબકી ઉઠ્યો, મારાં આંસુ ન્યુસપેપર પરથી તેમ આંખમાંથી લોહી નાંખ્યાં, અને ઘણીજ ખુ-શીથી વર્તમાન પત્ર લ્યુસિના હાથમાં મૂકી જાહેર ખબર બતાવી. હું તરતજ લન્ડન જતી ગાડીમાં ભાડું કરવા દોડી ગયો અને બીજે દિવસે સવારે ઉપડવાનું ઠરાવી આવ્યો. આ વખતે મેં બીલકુલ મુલતવી રાખ્યું નહોતું. અને જ્યારે હું લન્ડનમાં આવ્યો ત્યારે એક મિનિટ પણ ન ગુમાવતાં તરતજ મી. ગ્રેગરીને ત્યાં ગયો.

જ્યારે હું એમને મળ્યો ત્યારે તેમણે મને જણાવ્યું કે "તમારો

એક દૂરનો સગો ગુજરી ગયોછે, તે ઘણો કંજુસ હતો અને તેના એકઠા કરેલા સર્વ પૈસાનો વારસો તે તમને આપી ગયોછે કારણ કે એના સર્વ સગાંઓમાં ફક્ત તમેજ એને એક પાઈ સરખી પણ ખરચાવી નહોતી."

ઘણા માણસો પોતાના દુર્ભાગ્યને માટે ન્યાયથી ફરિયાદ કરે છે. પણ મારે કોઈ દિવસ તેમ બન્યું નથી; કારણ કે મારાપર જે વિપત્તિ વિગેરે આવી પડ્યાં તે ફક્ત મારી મૂર્ખાઇને લીધેજ. નશીબનો મારા તરફ અસાધારણ અનુગ્રહ હતો. મારા કોઇપણ ખાસ ગુણ વિના (અને કદાચ એમ કહું કે મુલતવી રાખવાની ટેવને લીધેજ મને ફાયદો થયો તો ચાલે,કારણ કે એવા એક તવંગર સગાને હું એ ટેવને લીધેજ નહોતો મળી શક્યો) નિર્ધનતાના અત્યન્ત દુ:ખમાંથી એક મોટા ધનવાનની સમૃદ્ધિનો ધણી થયો.

શહેરના એક સારા ભાગમાં મેં એક સુંદર ઘર રાખ્યું. અને જે સ્ત્રી વિપત્તિમાં ધીરજ આપી મારા દુ:ખની ભાગીયણ થઈ હતી તે સ્ત્રીની સાથે જે મોજશોખ અને સુખશાંતિ પૈસો આપી શકે તે સર્વ હું ભોગવવા લાગ્યો. મારી સ્ત્રી ને હું પૂર્ણ સુખ આપવા લાગ્યો. અને કોઈપણ બાબતે એનું મન ખાટું ન થાય એમ વર્તાવા લાગ્યો ફિલાડેલ્ફિયામાં હતો ત્યારે કલાકના કલાક જેમ એનાથી જુદા ગાળતો તેમ અત્રે કરતો નહોતો, પરંતુ તે વખતે હું એમ ધારતો હતો કે મી. હડસનની મદદથી થોડા વખત પછી એને સુખી કરીશ. એ બાબતમાં નિષ્ફળ થયો તેથી આ જગોએ હું એને બમણું હેત તથા દરકાર બતાવા લાગ્યો. અને કોઈ પણ તરેહથી એના સુખમાં હાનિ ન પહોંચે તેની સંભાળ રાખવા મંડ્યો. પ્યાર અને ઉપકારથી મારૂં મન હમેશાં ભર્પુરજ રહેતુ તેથી એક ટુંકારો સરખો પણ હું એને કરતો નહિ. ગરીબ સ્થિતિમાંથી એકદમ પૈસાદારની હરિફાઇ કરૂં એવી સ્થિતિમાં આવ્યાથી હું બીલકુલ ગર્વિષ્ટ બન્યો નહોતો ઘણા લોકો આવી વખતે મદમાં છકી જાયછે. તથા પોતે શું બોલે છે તથા શું કરેછે તેનું ભાન પણ રહેતુ નથી. દુનિયામાં પોતાના જેવું બીજુ કોઈ છેજ નહિ એમ તેઓ ધારેછે તથા પોતે સર્વના શેઠજ બન્યા

હોય એમ ધારી જમીન અદ્ધર ચાલેછે. પોતાના આડોશી પાડોશી, ચાકરનફર, સગાંવહાલાં વીગેરેની સાથે ઘણીજ તોછડાઈથી વર્તેછે. આવા મદમાં અન્ધ થએલા ઘણા જોવામાં આવેછે. પણ જેઓ ગરીબ સ્થિતિમાંથી એકદમ ઉંચે દરજ્જે ચઢેલા હોય છે તેઓના ભાગ વધારે હોયછે. કારણ કે શેરના વાસણમાં પાંચ શેર મવરાવવા જઇએ તો તે છલકાયજ. ગરીબ સ્થિતિમાં છતાં પણ પુરૂષો મોટા મનના ક્વચિતજ જોવામાં આવેછે. અને તેવા આદમિઓને તેનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી, જાણે જન્મથીજ પૈસાદાર ને મોટા હોય તેમ તેઓ વર્તેછે, તથા પોતાના મનની મોટાઈ બતાવેછે. ઈશ્વરે મારામાં આ ગુણની કાંઈક બક્ષિશ મૂકી હતી. કારણ કે ગરીબ પુરૂષો એકદમ તવંગર થતાં જે જે દોષના સેવક થઈ પડેછે તે તે દોષથી હું મૂક્તજ હતો. હું કોઈપણ રીતે દુરાચારી કે ઉડાઉ થયો નહોતો. હું આ વખતે મારા દુઃખના મદદગાર મી. નનને ભૂલી ગયો નહોતો. મેં તેમનું જેટલું દેવું હતું તે સઘળું દેવું ચૂકતે ચૂકતું આપી દીધું, અને માયા તથા ઉપકાર બતાવવમાં કાંઈ પણ ખામી રાખી નહીં.

હવે હું એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો કે જેટલા મારા ગુણો હતા તેટલાજ કામમાં લાવવા પડતા અને મારી મોટામાં મોટી કટેવ કાંઈપણ મહત્વની નહોતી. ધંધાગરૂ માણસની માફક હવે મારે નિયમિત થવાની જરૂર નહોતી પડતી. કોઈપણ ગમતના કામમાં ઢીલ કરતો તો તે ફક્ત નાનોજ દોષ ગણાતો અને મારાં સગાં સ્નેહીઓ તેને માટે સહજ ઠપકો દેતા, પણ તેથી મને કાંઈપણ હાનિ થતી નહીં. વાતચિત કરવામાં મારી બુદ્ધિનાં વખાણ થતાં અને જો હું કાગળ લખવાનું મુલતવી રાખતો તો મારા બ્યવહારીઓ તેને માટે મને સભ્યરીતે ઠપકો દેતા. હજુ મેં મારી કટેવ છોડી દીધી નથી એ વાત હું બરોબર જાણતો હતો; પરન્તુ હવે મારામાં સુધારો કરવાની કાંઈ જરૂર નથી તેમજ જેઓને હું અત્યન્ત ચહાઉછું તેઓને માથે હું ભય આણી શકું એવું એકે કારણ નથી એ જાણીને હું ખુશી થતો.

એક વર્ષ સુધી હું ખરો સુખી રહ્યો, અને મારો વખત નકા-

મો નહાતો ગાળતો તેને માટે ફુલાવા લાગ્યો; કારણ કે જ્યારે જ્યારે મને ફુરસદ મળતી ત્યારે ત્યારે હું સાવધાનપણે કેલવણી વિષેના સર્વ ગ્રન્થ, પ્રાચીન અગર અર્વાચીન, વાંચતો. આ ગ્રન્થોમાં જે કાંઈ ડહાપણ ભરેલું તથા વ્યવહારી માલૂમ પડે તે ચૂંટી કહાડવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું. એમ કરવાથી દરેક પુસ્તકની ખૂબીમાંથી એકઠું કરેલું જ્ઞાન મારા છોકરાના લાભ માટે એક મોટું સાધન થઈ પડશે એમ ધાર્યું હતું. તે મારો એકનો એક છોકરો હતો; તે મારી સાથે અઢાર મહિના સૂધી કારાગૃહમાં રહ્યો હતો; તે મારી સ્ત્રીનું જીવતદાન હતો; અને તે રૂપ તથા ગુણમાં બરોબર મારા જેવોજ ગણાતો હતો. તેથી એને ચાહાવાને મારે કેટલાં કારણહતાં તે આ પરથીજ જણાશે. હું એ છોકરાને અત્યન્ત ચહાતો, તેનામાં ઘણીજ ચંચળતા દેખાતી, અને એની ઉમરના છોકરાઓમાં જેટલી બુદ્ધિ ધારી શકાય તેટલી બુદ્ધિ તેનામાં જોવામાં આવતી. મારા પિતાએ મારા નાનપણમાં મારે માટે દુનિયામાં ફતેહમંદ ઉતરવાની આશાઓ બાંધી હતી તેવીજ ફતેહમંદ આશાઓ મેં એ છોકરા માટે બાંધી હતી. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે મારે એની ચાલચલગતપર ચોકશી રાખવી અને મુખ્યત્વે કરીને જે કટેવ મારા નાશનું મૂળ થઈ પડ્યું તે **મુલતવી રાખવાની** કટેવમાં એ ન પડે તેને માટે ખાસ ચોકશી રાખવા લાગ્યો.

એક દિવસે જ્યારે હું એકાન્ત સ્થળમાં હતો અને મારા છોકરાને જે રીતની કેલવણી આપવાની હતી તે રીતપર લમણે હાથ મૂકીને વિચાર કરતો હતો, તેવામાં લ્યુસિ મારી પાસે આવી અને કહેવા લાગી "પ્યારા મેં આપણા મિત્ર મિ. નન તરફથી હમણાંજ એક એવી ખબર સાંભળી કે તેથી મને ઘણોજ ભય લાગેછે. તમને માલૂમ છે કે નાના હેરીને(મી.નનનો છોકરો)આપણા એસિલની સાથેજ શીતળા કઢાવ્યાં હતાં. મીસિસ નને તથા કુટુમ્બનાં બીજાં માણસોએ ધાર્યું કે એના શીતળા બરોબર ઉપડ્યા હતા તેથી કાંઈ હરકત નથી. પણ બે વર્ષ પછી, જે વખતે આપણે અમેરિકામાં હતાં તે વખતે એને બળિયા નિકળ્યા અને મરણ પામ્યો. એનું ખરૂં કારણ તો એજ કે જે આદમીએ એને શીતળા કાઢ્યા હતા તે આદમી ઘણો

અજ્ઞાન હતો અને તેથી એના કાઢેલાં બીજાં પણ બે ત્રણ છોકરાં મરી ગયાં. આ છોકરાં માટે એ એમજ કહેતો કે એમને કાંઈ હરકત નથી. ત્યારે આપણા છોકરાને કોઈ હોંશીઆર આદમી પાસે ફરીથી શીતળા કઢાવી એતો સારૂં કની!!

મેં કહ્યું "બેશક, આપણે નક્કી કઢાવીશું. પણ મારા ધારવા પ્રમાણે એને ગૌ શીતળા કઢાવીએ તો વધારે સારૂં. શું કરવું તે મને માલૂમ નથી, તોપણ હું આપણા ડાક્ટર સાહેબનો મત એ બાબત પૂછીશ. એ દાક્તર સાહેબ આજ આપણે ત્યાં જમવા આવવાના છે." કાંઈક એવો અકસ્માત્ બન્યો કે તે મને તે દિવસે જોઈ શક્યા નહિ; બીજે દિવસે એ બાબત હું એમને એ બાબત લખીશ એમ મેં ધાર્યું; પણ પછીથી મુલતવી રાખ્યા કીધું. લ્યુસિ વળી ફરીથી મારી પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે "પ્યારા તમે આપણા છોકરા માટે શું કરવું તેને માટે ડાક્તરને પૂછ્યા પછી નિર્ણય કરવાનું કહ્યું હતું તેનું શું કર્યું? યાદ છે કે ભૂલી ગયા?"

મેં કહ્યું "પ્રિયા મને ખરોબર યાદ છે. મારો વિચાર ગૌ શીતળા કઢાવવા તરફ વધારેછે. મારા મિત્ર મી. કે. એ પોતાનાં બધાં છોકરાંને બળિયા કઢાવ્યા છે અને તેની અસર શી થાય છે તે જોઈને પછી નક્કી કરીશું."

મારી સ્ત્રીએ કહ્યું કે "હવે વધારે વાર રાહ જોશો નહીં. કારણ કે કલાકે કલાકે અને મિનિટે મિનિટે મને ભય લાગે છે કે હમણાં એને બળિયા નિકળશે."

મેં કહ્યું કે "ખરૂં જોવા જઈએ તો ત્રણ વર્ષ સુધી આપણે એ ભય રાખ્યાજ કીધો છે અને ત્રણ વર્ષ સુધી બચી ગયા છીએ. મને માલૂમ છે કે આપણા પુત્રને બળિયા નિકળી ગયા છે એટલે કાંઈ હરકત જેવું નથી."

મારી સ્ત્રીએ કહ્યું કે" મી. નનને મિસિસનને પણ એમજ ધાર્યું હતું અને પરિણામ શું થયું તે તમે જાણોજછો. તમને યાદ હશે કે જે આદમીએ મી. નનના છોકરાને શીતળા કાઢ્યા હતા તેણેજ આપણા પુત્રને પણ કાઢ્યા છે, જ્યારથી મી. નને આ બાબત

વિષે મારી સાથે વાત કરી ત્યારથી હું માસ્તર બેસલને કદી બ્હાર લેઈ જતી નથી, અને કદી ફરવા પણ લેઈ જતી નથી. અને કદાચ ફરવા લેઈ જાઉં, કોઈ દુકાને લેઈ જાઉં, કે ગાડીમાં બેસારીને લેઈ જાઉં તો મને એને માટે ઘણો ભય રહેછે. કાલેજ એક બઈરી એક છોકરૂં લઇને ગાડી પાસે આવી. તેના છોકરાના મોંપર ખીલ નિકળેલા હતા. મેં ધાર્યું કે એ બળિયા છે, તેથી હું એટલી બધી તો બીકને લીધે સ્તબ્ધ થઈ કે ગાડીનો પડદો પણ નાંખી શકી નહીં. આપણો છોકરો એ છોકરાને બે પૈસા ગાડીમાંથી હાથ બહાર કાઢીને આપતો હતો. અરે કદાચ એ છોકરાને બળિયા હોત તો શી વલે થાત !!!

મેં કહ્યું "પ્રિયા તું એકદમ આમ ગભરાઇ ના જા; આપણા છોકરાને કાલે ગૌશિતળા કઢાવીશું."

લ્યુસિએ કહ્યું "નહીં પ્યારા કાલ સુધી મુલતવી ના રાખો. એને આજને આજજ કઢાવો."

મેં કહ્યું કે "પ્રિયા એ બાબત સર્વ ચિન્તા તું તારા મનમાંથી કાઢી નાંખ; બનતા સુધી એને આજને આજ ગૌશિતળા કઢાવીશું. તું જાણેછેજ કે જેટલો તું એને ચાહેછે તેટલોજ હું પણ ચાહુંછું; અને એને માટે તને જેટલી ફિકર છે તેટલીજ મનેછે."

લ્યુસિએ કહ્યું કે "પ્રિય એ બાબત હું સારી પેઠે જાણુંછું. હું એમ નથી કહેતી કે તમને એ મારા કરતાં ઓછો વહાલો છે, અને કદાચ તમને એમ લાગ્યું હોય તો એ બાબત મને માફ કરશો. પણ તમે નક્કી કર્યુંછે કે એને ગૌશિતળાજ કઢાવવા તો ચાલો આપણે અત્યારે સરજનને બોલાવવા મોકલીએ, અને કઢાવીએ; એટલે એ માટેનો સઘળો ઉચાટ મટી જાય."

તે ચાકરને બોલાવવાની તૈયારી કરવા લાગી અને મેં એને અટકાવીને કહ્યું કે "હમણાં ચાકરને બોલાવવાની જરૂર નથી, કારણ કે બંને આદમી બહાર ગયાછે. મેં એક જણને પુસ્તકાલયમાં કેલવણીનો નિબંધ લેવા મોકલ્યો છે અને બીજાને છોકરા માટે રમકડાં લેવાને રમકડાંવાળાની દુકાને મોકલ્યોછે."

લ્યુસિએ કહ્યું કે "જો એમજ હોય તો હું જાતે જઇને સરજનને બોલાવી લાવીશ."

મેં કહ્યું "નહીં પ્રિયા, પ્રથમ મારે મી. કે—નાં છોકરાં જોવાં જોઇએ. હું હમણાંજ તરતજ બહાર જાઉંછું. અને તેમને જઇને અત્રે તેડી લાવીશ. તેમનાં છોકરાં ઘણાં તન્દુરસ્ત છે તેથી તેમનોજ ચેપ લેઇને બળિયા મારે હાથેજ કહાડીશ." લ્યુસિ મારૂં કહેવું સાંભળી ચૂપ રહી.

એણે મારી સાથે જે જે દાખલાદલીલો તથા સલાહયુક્ત શબ્દો વાપર્યાં તે સઘળા આપની સમક્ષ મૂકી તેને ન્યાય આપવાથી મને ખેદયુક્ત આનંદ થાયછે. મારે કહેવુંજ જોઇએ કે એનો દોષ બિલકુલ કાઢવાનો નહોતો. એકલો હુંજ દોષિત છું. ફકત મારેજ સઘળુ ખમવું જોઇએ. સર્વ ભાગ્યેજ માનશે (હાલ હું પણ ભાગ્યેજ માની શકુંછું) કે લ્યુસિના આટલું કહ્યા છતાં પણ મેં બે કલાકની ઢીલ કરી અને મારા જતાં પહેલાં મિ. રોઝોના એમાર્ઇલિયસ નામના પુસ્તકમાંથી ટાંચણ કાઢ્યું. જ્યારે હું મી. કે—ને ત્યાં ગયો ત્યારે સઘળાં છોકરાં બહાર હવા ખાવાને માટે ગયાં હતાં, અને તેથી તેઓ મને મળી શક્યાં નહીં. એક ઘડીમાં શું થાયછે તે માણસ જાણી શકતો નથી. દુનિયામાં મોટામાં મોટી ઉથલપાથલો એક ઘડીમાંજ થાયછે, અને તેનું પરિણામ પ્રથમથી કોઈ કળી શકતું નથી. માણસ ઘડીમાં સાજાનો માંદો થઈ જાય, અગર માંદાનો સાજો થઈ જાય, સુખીયો માણસ ઘડીમાં દુઃખી અને દુઃખીયો માણસ ઘડીમાં સુખી થઈ જાયછે ! ફકત બે કલાકની ઢીલ કરવાથી એ છોકરાંઓ મને ન મળી શક્યા, અને તેથી મારા છોકરાને બળિયા કાઢવાનું મેં બીજા દિવસ સુધી મુલતવી રાખ્યું !

બીજે દીવસે એક ગાડીવાન મારે ત્યાં નોકર રહેવાને આવ્યો. મારો છોકરો ઓરડામાં આમ તેમ ફરતો હતો, અને તે રમતો રમતો તે આદમીની પાસે ગયો અને જ્યારે હું ઓરડામાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો ત્યારે તે ગાડીવાનના બટનપર એક શિકારીકુતરો ચિતરેલો હતો તેને જોવા લાગ્યો. મેં તે ગાડીવાનને ઘણા સવાલો પૂછ્યા, અને કેટલીકવાર સૂધી મ એને ત્યાં અગાડી ઉભા રાખ્યો. જ્યારે મ એને મારે ત્યાં રાખવાનું કબૂલ કર્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે "આવતા આ-

કવાડિયા શિવાય હું તમારે ત્યાં રહેવા નહીં આવી શકું; કારણ કે મારા છોકરાને બળિયા નિકળેલા છે."

આ શબ્દો મને તીરના માફક કાળજામાં ભોંકાઈ ગયા. હવે પછી શું બનશે તેનો ભય ભરેલો ચિતાર મારી આંખ આગળ ભમવા લાગ્યો. હું એકદમ મારી ખુરશી ઉપરથી ચમકી ઉઠ્યો અને સખ્ત ધમકી આપીને તે ગાડીવાનને કાઢી મૂક્યો. મારો ગરિબ છોકરો મારી પાછળ પાછળ આવ્યો અને મને શાન્ત કરવા માટે મારો ડગલો ખેંચવા લાગ્યો. મેં એને તરતજ મારા હાથમાં તેડી લીધો. તે વખત હું એને બચી સરખી પણ ન કરી શક્યો; કારણ કે મારા મનમાં એમ આવ્યું કે હું એનો ઘાતકર્છું.મેં એને તરતજ નીચે મૂક્યો. ખરેખર હું એટલો બધો ધ્રુજવા લાગ્યો કે મારાથી એને તેડી શકાયુંજ નહીં. મારો છોકરો એની મા પાસે દોડી ગયો.

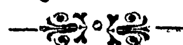
હું આ વિષયપર વધારે વિવેચન કરી શકતો નથી. મારો છોકરો બીજેજ દિવસે માંદો પડ્યો, અને બીજા અઠવાડિયામાં એની માના ખોળામાંજ ગુજરી ગયો !!!

અમારા લગ્ન પછી જે જે દુઃખદરિઆ ઓળંગવાની મારી સ્ત્રીને જરૂર પડી હતી તેને લીધે તેની તનદુરસ્તીને ઘણો ધોકો લાગ્યો હતો. તેના પિતાની અપ્રીતિ, તેના સઘળા મિત્રોનો વિરહ, મારૂં કેદ પડવું, અને તેના એકના એક છોકરાનું મરણ એ એની દ્રઢતાને થકવી નાંખે એવાં હતાં. આ બાબત તેણે મારાથી છાની રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ મને માલૂમ પડ્યું કે દહાડે દહાડે તેની તનદુરસ્તી બગડતી જતી હતી. તેને [1]ગામડામાં રહેવાનો બહુ શોખ હતો. અને મારૂં મુખ્ય કામ હવે એ હતું કે ગમે તે પ્રકારે મારે મારી સ્ત્રીને ખુશી રાખવી; તેથી મેં શહેરમાંનું મારૂં ઘર વેચી દઈ ગામડામાં જઈ રહેવાનું નક્કી કર્યું. તેના માતપિતાની પડોશમાં એક વેચવાનું સુંદર મકાન હતું. આ મકાનને માટે લ્યુસિ વારે વારે મારે મોઢે ખુશીથી વાત કરતી. મેં તે ઘર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. વળી આમ કરવામાં એક બીજો પણ હેતુ હતો. અમારા ત્યાં રહેવા જવાથી

1 જ્યાં હવાપાણી સ્વચ્છ હોય ત્યાં.

તેના સગાં સ્નેહીઓનું મન બદલાશે અને ફરીથી હળીમળીને ચાલશે એમ હું ધારતો હતો. તેની મા વારે વારે કાગળ લખતી તે પરથી જણાતું હતું કે મને પુષ્કળ પૈસા મળ્યા તેથી તેનું મન મારા તરફ વળ્યું હતું. પોતાનાં માતાપિતાની પડોશમાં જઈ રહેવાનું સાંભળ્યાથી તે ખુશી થઈ અને તે હશી એ જોઈ મને અત્યાનંદ વ્યાપી રહ્યો. સ્વાભાવિક રીતેજ હું ભોળામનનો હતો તેથી મારા મનમાં આશા પ્રદીપ્ત થઈ. મેં એમ ધાર્યું કે ઈશ્વર કરશે તો હવે વળી ફરીથી સુખી થઈશું, મારી લ્યુસિ તેની તનદુરસ્તી તથા મનની શાન્તિ પાછી મેળવશે, મને ઈશ્વરેછાથી વળી ફરીથી એને પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે.

ગામડામાં રહેવા જવાના ઘરનું ખત કરવામાં મેં બીલકુલ વખત ખોયો નહીં. શહેરમાંના સારા ભભકાદાર ઘરનો ખરીદદાર મને તુરતજ મળી આવ્યો. પણ મારી ઊંધી મતિએ મારાપર અમલ કર્યો. મારા ઘરનો વિમો નવેસરથી કરાવવાનું મેં મુલતવી રાખ્યું. ઘર સ્વાધીન કરી દેવાના ફક્ત આઠ દિવસ બાકી હતા ત્યારે મધ્ય રાત્રે મારા ચાકરની કોટડીમાંથી લાય લાગી, અને ગમે તેટલી મદદ કરી તે છતાં પણ સઘળુ ઘર બળીને ભસ્મ થઈ ગયું. મેં મારી બયરીને બહાર આણી, તે મુર્છિત થએલાં હતી. એક સારી જગોએ એની મૂકીને હું એક પોટલી ખોળવા ગયો. કારણ કે એની અંદર ગામડામાં ઘર લેવાનું હતું તેના પૈસાનાં નોટ હતાં. પણ કાંતો આ પોટલી કોઈ ચોર માણસ ઘરમાં પેશીને લેઈ ગયો કે તે બળી ગઈ તે કાંઈ હું નિશ્ચય કરી શકતો નથી. દુનિયામાં મારા જેવો દુઃખી ભાગ્યેજ જોવામાં આવ્યો હશે. અને ખરૂં પૂછો તો તે સઘળું દુઃખ મારી મૂર્ખાઇને લીધેજ પડયું છે.



प्रकरण ८ मुं.

લાંબા વખતથી ઘર કરી રહેલી કટેવને અટકાવવાને કરેલા સર્વ પ્રયત્ન મિથ્યાજ છે.

મારી સ્રીને બેભાન થઇગયેલી હું મૂકીને આવ્યો હતો. તેથી

તરતજ હું તેની પાસે ગયો અને પાણિ વિગેરે છાંટીને ભાનમાં આણવા લાગ્યો. આશરે બે કલાક સૂધી આવી ગડમથલ કરી ત્યારે તેને ભાન આવ્યું. ભાન આવ્યું પણ તે બાવરી બની ગઈ હતી. પોતાની આસપાસ શું બનેછે તેનું પણ ભાન નહોતું, તથા વિચારમાંને વિચારમાં એટલી તો શૂન્યમૂન્ય થઈ ગઈ હતી કે એકે શબ્દ બોલતી નહોતી. મારા અંદર જેટલી શક્તિ હતી તે સઘળી વાપરી હું એને શાન્ત કરવા મંડ્યો. આપણા સઘળાં નોટ જતાં રહ્યાં તે મેં તેને આ વખતે જણાવ્યું નહોતું. કારણ કે જો એમ મેં કર્યું હોત તો ફરીથી એ બેભાન થાત. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી મેં એને ઘણીજ ધીરજ આપી ત્યારે કાંઈક ભાગાતૂટા શબ્દો બોલવા મંડી. મારૂં સઘળું ઘર બળી ગયું હતું તેથી ત્યાં રહી શકું એમ નહોતું. મારે રાત્ર ક્યાં ગાળવી તથા નવી ગોઠવણ થતા સૂધી ક્યાં રહેવું તેનો હું વિચાર કરતો હતો, તેટ ા ાં મી. નન મને ખોળતા ખોળતા આવ્યા અને અમને બન્નેને ધીરજ આપી પોતાને ત્યાં લેઈ ગયા. વળી મારા મનમાં આ વખતે ઉપકારવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અગર જો કે પ્રથમ જે વખતે અમને છૂટા કર્યા ત્યારે કાંઈપણ ગાઢી ઓળખાણ વગરજ કર્યા હતા, પણ આ વખતે જે એમણે સાહ્ય કરી તે ફક્ત મિત્રતાના હકમાંજ. આવો નિસ્સ્વાર્થી મિત્ર મને મળ્યો એ જોઈ મને એકરીતે આનંદ થયો.

અમે સર્વ મી. નનને ત્યાં ગયાં. ઘરસંબંધી કાંઈપણ વાત ન કહાડતાં જે જે વિષયોથી લ્યુસિને ચેન પડે તેવા વિષયો ઉકેલવા મંડ્યા. આથી લ્યુસિનું દુઃખ ઘણે ભાગે ઓછું થયું હોય એમ જણાયું. મિસિસ નન પણ લ્યુસિને માટે ઘણી કાળજી રાખવા મંડ્યાં. જ્યાં સૂધી અમારા ઘર સંબંધી કાંઈ નક્કી ન થાય ત્યાં સૂધી મારે મિ. નનને ત્યાં રહેવાની જરૂર પડી. મારૂં ઘર તથા નોટ બળી ગયાં હતાં તેથી હું તરતજ ગામડામાં ઘર લેઈ શકુ તેમ નહોતું, કારણ કે ઘર વેચ્યાથી જે પૈસા આવવાના હતા તે પૈસા પણ હવે મળે તેમ નહોતું. ફક્ત જમીન બાકી રહી હતી. તેના જે પૈસા મળે તેમાંથી તથા થોડાક લોકોમાં ધીર્યાં હતા તેમાંથીજ મારે મારૂં ગુજરાન ચલાવવાનું હતું. એક ઘડીમાં હું આવો દુઃખીયારો થઈ ગયો એ મને ઘણું

લાગ્યું, થોડાક કલાકપર હું મોટો શેઠીઓ હતો તે મારી મુલતવા રાખવાની ટેવને લીધેજ ગરીબ સ્થિતિમાં પાછો આવી પડ્યો. અરે મેં વિમો ઉતરાવવાનું મુલતવી ન રાખ્યું હોત તો મારી આવી સ્થિતિ થાત! કદી નહીં. પરંતુ ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી એમ ધારીનેજ મન વાળવું પડેછે. કારણ કે ગઈ વસ્તુ તે ગઈજ. તે કાંઈ પાછી આવવાની નથી, તેમજ થયું તે થયું, કાંઈ ન થવાનું નથી.

જ્યારે હું મી. નનને ત્યાં હતો ત્યારે લ્યુસિને એને ઘેરથી બોલાવવા આવ્યું. અને અગર જો કે પ્રથમની માફકજ તેઓનું મન મારા તરફથી ઉંચું થયું હતું તોપણ આ વખતે તેઓને મારી દયા આવવા લાગી. પણ તેઓએ ફક્ત લ્યુસિનેજ લેઈ જવાનું કહ્યું અને મને એકલો અત્રે મૂકવાનું કહ્યું. લ્યુસિનું શરીર ગમે તેટલું હઠી ગયું હતું તોપણ તેણે આવી દરખાસ્તને ધિક્કારી કાઢી તથા તેઓને જણાવ્યું કે "જો તમે હવે પછીથી મને કોઇપણ દિવસ આવું કહેશો તો હું તમારૂં મોં પણ જોવાની નથી. મેં એમને મારૂં તન, મન તથા ધન સર્વે અર્પણ કર્યુંછે, તે હવે કાંઈ ન કર્યું થવાનું નથી, જ્યાં એમનું થુંક પડશે ત્યાં મારૂં લોહી પડશે, હું ફક્ત એમના સુખનીજ સાથી બનવાની નથી પરન્તુ દુઃખમાં પણ ભાગ લેઇશ. ગમે તે પ્રકારે એમનું મન ખુશી રાખવાને હું પ્રયત્ન કરીશ, અને જેમ બને તેમ એમને સુખ મળે તેમ કરવાનું મારૂં સૌથી પહેલામાં પહેલું કામ છે. માટે તમે ગમે તેટલું કહો, સમજાવો કે બરબડો પણ તે સઘળું ધૂળપર લીપણની માફક થશે. જ્યારે ખરા દુઃખના વખતે હું એમને તજીને જતી રહું ત્યારે સ્ત્રી જે રણદ્વીપ સરખી ગણાયછે તે શેની કહેવાય. માટે એ બાબત મૂકી દેઇને બીજી જે બાબત વિષે તમારે વાત કરવી હોય તે કરશો." એની મા વિગેરે એ એને ઘણી ઘણી પ્રકારે મને છોડવાનું સમજાવ્યું, એણે જે જે કહ્યું તેના સામા દાખલાદલીલો આપ્યાં; પણ લ્યુસિ દ્રોણાચલની માફક દૃઢજ રહી. અગર જો કે તેની તનદુરસ્તિ દિવસે દિવસે બગડતી જતી હતી તોપણ એના સગાંઓએ જે જે લાલચો બતાવી તેમોની કોઈથી પણ એનું મન ન લલચાતાં એ દૃઢજ રહી તેથી જાણે એનું સર્વ દુઃખ જતું રહ્યું હોય

અને એના મનપરથી હજારો મણનો બોજો ઉપાડી લીધો હોય, તેવી રીતે એનું મન હલકુ તથા નિર્મળ થઈ ગયું, અને પ્રીતિનું ઝરણ ઘણા જોસથી વહેવા લાગ્યું. એણે તો આખરે ઘણીજ દ્રઢતાથી ત્યાં જવાની નાપાડી. એની માને ઘણું ખોટું લાગ્યું તોપણ તેણે તેની દરકાર કરી નહોતી. કારણ કે તે મને સર્વથી ઘણોજ વહાલો ગણતી હતી. જ્યારે એની મા વિગેરે કાંઈ બીજા કામમાં ગૂંથાયાં હતાં ત્યારે હું એને એકાંતમાં મળ્યો તથા કહેવા લાગ્યો કે "આપણે અમેરિકામાં ગયાં તે પહેલાં જેમ તું થોડાક દિવસ ત્યારે ત્યાં ગાળી આવી હતી તેવી રીતે થોડાક દિવસ ગાળવાને માટે તું જા. આપણી પાસેના પૈસા (મનમાં ગભરાતી નહી કારણ કે ઈશ્વરેચ્છા આગળ કોઈનું કાંઈ ચાલતું નથી) સઘળા થઈ રહ્યાછે તેથી તારી માની પડોશમાં હાલમાં રહેવા જઇએ તેમ નથી. તેમજ તારૂં શરીર પણ હઠતું જાયછે અને આપણે બન્નેને બીજાને ત્યાં રહેવું પડેછે. આથી આપણને દુપટ લાભ થશે. એક તો તેં તારાં માતાપિતાનું મન રાખી આજ્ઞા ન લોપી તેમ કહેવાશે, અને બીજુ મારે મારા એકલાની ફિકર રહી તેથી ગમે ત્યાં માથુ મારી મારૂં ઠેકાણું પાડી દઈશ, ઘર સંબંધી નક્કી કરીશ, અને તરતજ તને પાછી બોલાવી લઇશ. માટે સૌથી સારામાં સારો અને સરળમાં સરળ રસ્તો તો એજછે કે તારે થોડાક દિવસ તારી માને ત્યાં રહી આવવું." આ ભલામણથી તેણે પોતાને ત્યાં જવાનો ઠરાવ કર્યો અને જ્યારે તેની મા આવી ત્યારે પેરે પેરે ત્યાં જવાનું ઠરાવ્યું, પણ એવી સરતથી કે એની મરજી પડે ત્યારે અત્રે પાછી આવે. બે ચાર દિવસ લન્ડનમાં રહી તેઓ સર્વ લ્યુસિને લઇને ગયાં.

મારે હવે મારા પરસંબંધી સર્વ ગોઠવણ કરવાની હતી. મી. નનને ત્યાં અગર જો કે હું ભારે પડું તેમ નહોતું તોપણ વધારે દિવસ ત્યાં રહેવું મને પસંદ નહોતું. માટે બનતી ત્વરાથી ઘરથાર વેચી દેવાનું મેં કર્યું. આને માટે એક ખરીદદાર મને મળી આવ્યો અને ખત કરીને મેં ઘરથાર એને મેં વેચી દીધી. આના પૈસા ઘણા નહોતા આવ્યા પણ સાધારણ રીતે ઠીક હતા. આ પૈસામાંથી ખર્ચી મેં એક ઘર ભાડે રાખ્યું અને મિ. નન તથા મિસિસ નનની રજા લઇ-

ને હું ત્યાં રહેવા ગયો. કાંઈપણ બરોબર નક્કી થયા વિના - લ્યુસિને બોલાવવાનું મેં ઠીક ધાર્યું નહિ. મારા મનમાં હતું કે કોઈપણ ધંધે વળગી એમાં માર્ગે પડીશ એટલે એને બોલાવીશ. હું અત્રે એકલો હતો અને તે પ્રમાણે ખર્ચ ચલાવી શકું તેમજ હતું. વારે વારે હું મિ.નનને ત્યાં મળવા જતો. અને એને મત પણ પૂછતો કે મારે હવે કિયે ધંધે વળગવું. મિ નને મને કોઈએક ખાતામાં નોકર રહેવાની ભલામણ કરી હતી અને તેમ થાય તો મારી પણ હા હતી. તેથી મી.નન હમેશાં મારે માટે પ્રયત્નમાં રહેતા.

દરેક સ્થિતિના માણસોને મિત્રો આવી મળેછે. ફિલાડેલ્ફિયામાં મને જેવા મિત્રો મળ્યા હતા તેથી કાંઈ સારા મિત્રો મારે અત્રે પણ થયા. તેઓ મારી પાસે સાંજ સવાર આવતા અને અમે સર્વે ગમત કરતા. આ મિત્રો કાંઈપણ ધંધે વળગેલા હતા. અને તેમાંથી ફુરસદ મળતી ત્યારે મારે ત્યાં સઘળા એકઠા થતા. જ્યારથી મારી પાસે મારા સગાની મિલકત આવી હતી ત્યારથીજ મેં અલફાઉ ખર્ચ કાઢી નાંખ્યું હતું, સઘળી તરેહના વ્યસનથી દૂર રહ્યો હતો, અને દુરાચારિ પણ થયો નથી. આને લીધે આસ્થિતિમાં મને ઘણોજ ફાયદો થયો અગર જોકે મારા મિત્રોમાંના કેટલાક મિતાહારથી વ્યસન કરતા તોપણ મારી પ્રકૃતિ જાણી રહેલા તેથી મારે ત્યાં તે સબંધી નામ પણ લેતા નહિ. અને આટલા માટેજ મારી પાસે જુજ રકમ હતી તો પણ મારૂં કામ સારી રીતે નભી શકતું. મારા પ્રથમના મિત્રો આ વખતે મારાથી બદલાઈ ગયા નહોતા. તેઓ પણ મારે ત્યાં વખતો વખત આવતા મને મારી સ્થિતિમાં આમ ફેરફાર થઈ ગયો તેને માટે મારી તરફ અનુકંપાથી જોતા, અને મારૂં કોઈ પણ તરેહથી હિત થાય તે જોવામાં હરનિશ મંડ્યા રહેતા. તેમજ ઘણીવાર એ લોકો મને એમને ત્યાં ભોજન કરવાનું કહેતા. આથી મારૂં દુઃખ ઘણા ભાગે ઓછું થઈ ગયેલું મને માલૂમ પડતું હતું,

મી. નને મારે માટે એક સારી નોકરી ખોળી કાઢી હતી. નોકરી ખુશ્કીખાતામાં હતી. તેના ઉપરી તરફ મી. નને જબરી ભલામણ કરી હતી; અને તેથી તેણે મને આપવાને માટે કબૂલ કર્યું

હતું. આ જગો ઘણી સારી તથા વગર મહેનતની હતી અને પગાર પણ માન ભરેલો હતો. મી. નને મારી પાસે અરજી લખાવી અને તે અરજી જાતે લેઈ જઈ તે ખાતાના વડાને આપી, અને પોતાની સાથેજ હુકમ લેતા આવ્યા. આ હુકમ વાંચી મને અત્યંત હર્ષ થયો. તથા હવે હું તથા લ્યુસિ બન્ને સાથે ફરીથી સુખ શાન્તિમાં રહીશું એમ ધારીને મારૂં મન ઘણું પ્રફુલ્લિત થયું. પરન્તુ તરતજ પાછો ઉદાશ થઈ ગયો કારણ કે મને સાંભરી આવ્યું કે હવે મારે નિયમિત થવું પડશે, અને પારકાની તાબેદારી ઉઠાવવાને મારૂં મન ઘણુંજ રીઢું કરવું પડશે, બીજાની આજીજી, વખાણ તથા સ્તુતિ કરવી પડશે. કારણ કે પારકી નોકરી કરવી તે મગજમાં મગરૂરી રાખ્યાથી થતી નથી. આવી સ્થિતિમાં 'કોઇની તમા ન રાખે' એવા પુરૂષ ઘણા ખત્તા ખાયછે, તથા ઘણાં સંકટ ભોગવેછે. મારે માથે આવું કામ આવી પડ્યું તેથી હું મનમાં ઘણો ખીજ થયો; પણ એકે ધંધે વળગ્યા વગર મારો છૂટકો થાય તેમ નહોતું. માટે મનથી નિશ્ચય કર્યો કે આ બ્હાને પણ મારાથી મારી કટેવ છોડાશે અને તેથી મને ઘણો ફાયદો થશે. આમ ધારીને મન વાળ્યું.

લ્યુસિને તરતજ બોલાવવી કે નહીં તેને માટે મેં મનમાં થોડી ઘણી ગડભાંગ કરી. પણ પાછળથી એમજ નક્કી કર્યું કે લ્યુસિને તો અત્રે બોલાવવીજ. અને મારે એને પુરતું સુખ આપવું; તથા અત્રેના ડાક્તર વિગેરેને બતાવી ગમે તેમ કરીને એ પાછી હતી તેવી તનદુરસ્ત થાય તેવું કરવું. આ પછી મેં એને નિચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો:—

"મારી પ્રિય લ્યુસિ—

થોડા વખતપર આવેલો તારો માયાળુ પત્ર મેં વાંચ્યોછે. પ્રિયા પ્રીતિની તો રીતિજ ન્યારી છે. જેઓએ પ્રીતિનું ખરૂં સુખ અનુભવ્યું છે તેજ પ્રીતિ તે શું ચીજ છે તે જાણેછે. અગર જો કે મેં મારે હાથેજ તને ત્યાં જવાની રજા આપી હતી પરંતુ હમેશાં મારી ગતિ અત્રે શી થતી હતી તેતો ઈશ્વરજ જાણેછે. એમ ન ધારતી કે હું તને ભૂલી ગયો હતો. તારી સુંદર, પવિત્ર, માયાળુ અને હર્ષદાતા

મૂર્તિ મારા આગળ હમેશાં ફર્યાજ કરેછે અને જ્યારે જ્યારે તું મને સાંભરી આવેછે ત્યારે ત્યારે મારી આંખમાંથી આંસુ પડ્યા વગર રેહેતાં નથી. તારા ગયા પછી થોડાજ દિવસમાં મેં તને બોલાવી લીધી હોત, પણ પૈસા સંબંધી હરકતને લીધે તારા જેવી સુજ્ઞ સ્ત્રીને મારાથી દૂર રેહેવાની જરૂર પાડી. હું કબુલ કરૂંછું કે તારા જેવાં પતિનું સુખજ ઇચ્છનારી સ્ત્રીને જેટલું સુખ આપવું જોઇએ તેટલું સુખ હું તને એકે દિવસ આપી શક્યો નથી તેને મારે મારા મનમાં ઘણુંએ લાગેછે. પણ ઇશ્વર કરશે તો હવે હું તને સુખી કરવામાં બીલકુલે પાછો નહીં પડું. અગર જો કે મેંતો તને લગારે સુખ આપ્યું નથી તોપણ સર્વ પ્રકારે મારૂં મન સુખી તથા ખુશી રાખવામાં જેટલી મહેનત તેં લીધીછે તેટલી મહેનત,મને તો એમજ લાગે છે કે બીજું કોઈપણ કોઇને માટે લેતું નહીં હોય. પ્રિયા તું મનમાં એમ ન ધારતી કે તારી કરેલી સર્વ મહેનત છૂટી પડી. તેં તારૂં કર્તવ્ય પુરેપુરૂં બજાવ્યું છે તેથી તારે તો લગારે હરકત નથી. સર્વ વાતે હુંજ જવાબદાર છું. પ્રિયા તું લખેછે કે 'અગર જો કે મારાં માતપિતાં મારાપર સંપૂર્ણ હેત બતાવવામાં કાંઇપણ ખામી નથી રાખતાં તોપણ મારૂં મન હમેશાં તમારાને તમારાજ વિચારોમાં તલ્લીન રેહેછે. તમે શું કરતા હશો, તમારી સ્થિતિ કેવી હશે તથા તમારા જીવને ત્યાં સુખ હશે કે નહીં તે વિશે મનમાં વિચારોજ આવ્યા કરેછે!' આ તારૂં લખવું અક્ષરક્ષઃ સત્ય માનુંછું. કારણ કે મારી તરફ તારૂં મન કેવું છે તે મેં આટલા વર્ષમાં બરોબર જાણી લીધું છે. પણ હવે તારે એવા વિચારોનો અન્ત લાવવાનો, તેમજ મારી સાથે સુખશાન્તિમાં રેહેવાનો, વખત આવ્યોછે. આપણા સુખ દુઃખના સાથી મી. નનની ભલામણથી મને ખુસ્કી ખાતામાં સારી જગો મળી છે, મેં તેનો ચાર્જ પણ લીધોછે, અને હમેશાં નિયમસર કામ કરવા પણ જાઉંછું. આ જગો ઘણી મહેનતની નથી, તેમજ જે કામ કરવાનું છે તે કામથી હું માહિતગાર થઈ ગયોછું. એ ખાતાનો વડો મારાપર બહુ મહેરબાની રાખે છે તેથી મને બીજી કોઈ પણ રીતે હરકત પડે તેમ નથી. અર્થાત્ પૈસા સબંધી સર્વ વાતે

મને હાલ સુખ થયુંછે, અને આ સુખ પુરૂં કરવાને હવે આ કાગળ દેખત વુરત તારે અત્રે આવવું. પ્રિયા તારા આવવાથી તારો વિયોગી પતિ કેટલો હર્ષિત થશે તે હું તનેજ વિચાર કરવા સોંપુંછું. માટે અતી ત્વરાથી તારે અત્રે આવવું.

હું છું.
હમેશાં તારૂં સુખ ઇચ્છનારો
તારો વિયોગી પતિ
એસિલ લૉવે.

આવી રીતનો મેં લ્યુસિને એક કાગળ લખ્યો. આ કાગળ વાંચીનેજ એણે તરત આવવાની તૈયારી કરવા માંડી. અને બીજે દિવસે ત્યાંથી ઉપડીને મારી પાસે આવી. અમે બન્ને મળ્યાં તે વખતે બન્નેની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં તથા દશ મિનિટ સુધીતો એમાંથી એકે બોલી ન શક્યાં. આખરે હું બોલ્યો અને એના પિતાને ત્યાં શું શું બન્યું તે સઘળાનો હેવાલ પૂછ્યો. આ હેવાલ તેણે ઘણા પિડિત અવાજે કહ્યો અને કહ્યું કે "અગર જો કે મારી માનું મન તમારા તરફ તદન વળી ગયુંછે પણ મારા પિતાના મનમાં તો ઘણોજ થોડો ફેરફાર થયો છે. પ્રથમ જેવો મત એ આપતા તેવોજ મત હાલમાં પણ આપે છે. દરરોજ એકવાર પણ તમારે માટે કાંઇને કાંઈ વાત નિકળેજ અને તેમાં તમારા વિષે એ એવા મત આપતા તેથી મને ઘેર રહેવું તલભાર પણ પસંદ નહોતું. અને આટલાજ માટે વારંવાર હું તમને મારા કાગળોમાં બોલાવી લેવાની ભલામણ કરતી. મારે એટલું તો કહેવુંજ જોઇએ કે તમારે માટે એ એવું બોલતા પણ મારાપર એમનો સમ્પૂર્ણ પ્યાર છે અને તેથી એક રીતે મારા મનને શાન્તિ વળતી. ઇશ્વર કરશે તો ફરીથી એમને એમના વિચાર ફેરવવા પડશે. કારણ કે હવે આપણે મુલતવી રાખવાથી બહુ ખત્તા ખાધા છે તેથી આ નવી નોકરીમાં તમે તમારૂં કામ મન દેઇને કરશોજ, અને આપણી ગએલી શાખ પાછી મેળવશોજ."

આ સાંભળીને મેં એકવાર નિસાસો નાંખ્યો, અને લ્યુસિને કહ્યું કે મારાથી બનતા પ્રયત્ને હું તેમનો મત મારા તરફ ફેરવાવીશ;

નિયમિત થવાનો પ્રયત્ન કરીશ તથા મારા ઉપરીની મહેરબાની એવીતો સારી સંપાદન કરીશ કે મારે કોઈ પણ વાતે હરકત પડશે નહિ.

આ પ્રમાણે વાત કરીને મેં એનું મન સંતોષ્યું. હવે હમેશ એનું મન ખુશી રહે એમ મેં કરવા માંડ્યું. એની તનદુરસ્તી સારી રહે તેને માટે ડાક્તરની સલાહ લીધી, તથા મેં તે માટે ઔષધ ચાલતું કર્યું. મારો પગાર સારો હતો તેથી તેમાંથી ઘરમાંનું ખર્ચ ચાલતું તથા દરમાસે કાંઈક બચતું પણ ખરૂં. આ પૈસા મેં સઘળા એકઠા કર્યા હતા. કોઈ પણ તરેહનું આડું અવળું ખર્ચ ન કરતાં જોઈતુંજ ખર્ચ કરતો.

જ્યારે પ્રથમ મારી નિમણોક થઈ ત્યારે મિ. નને મને ઘણી રીતે શિખામણ આપી હતી. હું એમનું નામ ન બોળું તેને માટે મને ઘણો ચેતાવ્યો હતો, તથા કાંઈપણ કામમાં **મુલતવી ન રાખવું** એમ મને એમણે જણાવ્યું હતું. એમની સઘળી શિખામણ મેં ધ્યાનમાં રાખી હતી અને તે પ્રમાણે ચાલવાનો મેં પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો. અગર જો કે ઘણા વર્ષની રીઢી થઈ ગએલી કટેવને જીતવું એ ઘણું કઠણ કામ હતું તોપણ મારીસ્ત્રી, મિ. નન તથા મારા ભલાને માટે મેં મારી કટેવ જીતવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. આ વખતે મારે મારી સઘળી કાળજી તથા સાવચેતી વાપરવી પડી; કારણ એમ કર્યા વગર હું ફતેહમંદ નિવડું એ બનેજ નહિ, તેથી હું ખૂબ મહેનત કરવા મંડ્યો. ફરીથી એક વાર મેં નિયમિત પણાને માટે શાખપાડી અને મારા ઉપરીની મહેરબાની મેળવી. જ્યારે મને માલૂમ પડ્યું કે મારૂં માન લોકોમાં સારૂં થયુંછે તથા મારી અક્કલ હોંશીઆરીનાં વખાણ બહાર થાયછે ત્યારે પાછો હું ધીમે ધીમે મારી મૂળ કટેવ પર આવતો ગયો. લ્યુસિનું શરીર આ વખતે ધીમે ધીમે સુધરતું ચાલ્યું હતું અને જો હું મારી સારી સ્થિતિમાં બીજું એક વર્ષ રહ્યો હોત તો એનું શરીર પ્રથમ હતું તેવું થાત; પરન્તુ મારે બીજાં કેટલાંક ખાસ કારણો વચ્ચે આવી પડ્યાં તેથી હું મારી મૂળની ટેવપર પડ્યો અને મારા કામમાં **મુલતવી રાખવા** મંડ્યો.

એક દિવસે હું એક મારા મિત્રને ત્યાં જમવા ગયો હતો, તેના-

માં ત્યાં એક સંઘ કહાડનાર આવ્યો. આ આદમીના ઘરડાઓએ કોઈપણ સંઘ કાડેલો તેથી લોકોએ એમનું ઉપનામ સંઘવી રાખ્યું હતું. વાતચિત કરવામાં આ આદમી ઘણો કુશળ હતો. સ્વભાષાનું તે ઘણું સારૂં જ્ઞાન ધરાવતો હતો, તથા કાંઈ કવિતા પણ જાણતો હતો. શિવાય તેણે પરભાષાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો અને તે-માંથી બે ત્રણ ભાષાઓની તો એણે ઘણીજ સારી માહિતી મેળવી હતી. આ આદમી ઠીંગણો તથા શરીરે માતો હતો. તેની રીતભાત-થીજ મને લાગ્યું કે તે કાંઇ પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન ધરાવનારો છે. મારે આ પુરૂષની સાથે સ્હેજસાજ વાતચિત થઈ. તેણે મારૂં નામ પૂછ્યું અને જ્યારે મેં એને મારૂં નામ કહ્યું ત્યારે એ બોલ્યો કે "એસિલ—સિસેરીઆનો ધર્મ ગુરૂ! ઓહો! આ નામેજ તમારૂં નામ રાખેલું દેખાય છે."

આટલું કહી એણે કેટલીક ધર્મ સંબંધી વાતચિત કરી. આ પરથી મેં જાણ્યું કે આ માણસે ધર્મ સંબંધી પણ અભ્યાસ કર્યો છે. મેં એના ધર્મ સબંધી વિચારો સામે કેટલીક તકરારો કરી તેથી એણે મને કહ્યું કે "હાલમાં આપણે એ બાબત બંધ રાખો; પણ જો તમારી મરજી હશે તો વળી કોઈ બીજે પ્રસંગે એ વિષે વાતચિત કરીશું. જો મારે ઘેર આવશો તો ત્યાં આપણે એકબીજાના વિચારોથી જાણીતા થઇશું. મેં એના ઘરનું ઠામઠેકાણું પૂછી લીધું અને થોડીક પરચુરણ વાતો કરીને અમે છુટા પડ્યા.

હું ઘેર આવ્યો ત્યારે લ્યુસિ મારી રાહ જોઇને બેસી રહી હતી. મેં એને પ્રથમથીજ કહ્યું હતું કે હુંતો જમવા જનારછું તેથી આજ મારા મોડા થવાથી એના મનમાં કાંઈ લાગ્યું નહોતું. ખરૂં જોતાં હું ધાર્યા કરતાં બે કલાક મોડો થયો હતો. હું ગયો કે તરતજ તે મને ખુશીથી સામી લેવા આવી. અમે બન્નેજણ ઘરમાં જઇને બેઠાં. તેણે કહ્યું કે "આજ તમે ઘેર નહોતા ત્યારે એક માણસ તમને મ-ળવા માટે આવ્યો હતો; અને કહેતો હતો કે 'મારે કાંઈક પૈસા ભરવા છે.' એણે એનું નામ હેન્ટી કહ્યું." મેં કહ્યું કે એ આદમી આપણી પાસેથી ૯૦) રૂપિયા લઈ ગયોછે તે એ પાછા આપવા આવ્યો હશે.

કાંઈ હરકત નહીં એતો કાલ ફરીથી આવશે. આ પછી મેં એને જમવા ગયો હતો ત્યાંની સઘળી વાત કરી તથા સંઘવી સાથે શી રીતે ઓળખાણ થયું તે સઘળું મેં એને જણાવ્યું. તેમજ સંઘવીએ મને એને ઘેર આવવાને માટે કહ્યું હતું તે પણ કહ્યું. આ સાંભળીને લ્યુસિએ કહ્યું કે ફિલાડેલ્ફિયામાં કેવા **મિત્રો** મળ્યા હતા તે તમને યાદ તો હશેજ. માટે હવેથી કોઈની સાથે મિત્રાચારી કરો તો વિચારીનેજ કરશો, કે પાછળથી આપણે પસ્તાવું પડે નહીં. તેમજ કદાચ જો તમને એમજ લાગે કે એ મિત્રતાને પાત્ર છે તોપણ હમેશાં એને ત્યાં જવાની હું તમને નાજ કહુંછું. રજાનો દિવસ હોય ત્યારેજ જઈ આવવું. જો તમે હમેશાં જશો તો તમારી ઑફીસનું કામ ચૂકશો અને તેથી તમને ઠપકો મળશે. માટે આપણે ચેતીનેજ ચાલવું એમાં ફાયદો છે. મારી તો તમને આટલી નમ્રતાથી વિનંતિ છે. પછી જેમ તમારી મરજીમાં આવે તેમ ખરૂં."

મેં એને કહ્યું કે "આ બાબત તારે કાંઈપણ ફિકર ચિન્તા કરવી નહીં. આજ કાલ કરતાં છ મહિનાથી હું નિયમિત થયોછું, અને મારી મૂળની કટેવપર ચઢ્યો નથી. કોઈપણ દિવસ આવું નિયમિત કામ કરેલું નથી તેથી ઘણું અડવું તો લાગેછે; પણ મિ. નનની શિખામણ, તારી મૂર્તિ, આપણો પાછો હેવાલ વિગેરે મારી નજર આગળ આવેછે તેથી પાછો તન અને મનથી કામે વળગું છું. આમ કરતાં જો વર્ષેક વીતી જાય તો મને લાગેછે કે હું મારી કટેવ છોડી શકીશ. હું એમને ત્યાં કોઈકજ પ્રસંગે જઈશ. આપણા કામમાં ખલેલ પડે તેવું નહીં કરૂં."

લ્યુસિએ આ સાંભળી સંતોષ જણાવ્યો; તથા આ વિષય બદલીને બીજા વિષયપર બોલવા લાગી. તેણે કહ્યું કે "તમે જેટલાને પૈસા ધીર્યા છે તેમાંથી કોઈની પણ મુદ્દત વહી ન જાય તે ધ્યાનમાં રાખજો. કારણ કે એમ થશે તો આપણી મુંડીમાંથી મોટો ભાગ ઓછો થવાનો સંભવછે. આપણી પાસે ખતપત્ર તો હશેજ તેમાં જોયાથી માલૂમ પડશે કે દરેકની મુદ્દતમાં કેટલા દિવસ બાકી છે." આ સાંભળીને હું લેવાઈ ગયો. કારણ કે અગર જો હું મારી ઑ-

ફીસનું કામ ઘણુંજ નિયમિત રીતે કરતો, પરન્તુ આ બાબત મેં કોઈ દિવસ સંભારીજ નહોતી. અને કોઈ દિવસ સાંભરી હશે તોપણ કાલ જોઇશું એમ કરી રહેવા દીધું હશે. આ બાબત લ્યુસિ કાંઈ જાણતી નહોતી. તેના મનમાં તો એમજ હતું કે હવે બધો બાબતોમાં એ નિયમિત થયાછે. આ કારણને લીધે જ્યારે તેણે મને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે મારૂં મોં લેવાઈ ગયું. પણ તે લ્યુસિને ન જણાવતાં મેં એને કહ્યું કે કાલ એ બાબત તપાસ કરી બધું તારીખ વાર મારી સ્મરણ પોથીમાં તારવી કાઢીશ. લ્યુસિએ કહ્યું કે ભુલતા નહીં.

જ્યારે બીજે દિવસે હું સવારમાં ઉઠ્યો ત્યારે મારૂં મન સંઘવીમાં હતું. પણ દરરોજ સવારમાં મારે મારા ઉપરીને ત્યાં જવું પડતું. કારણ કે ખુશામત શિવાય દુનિયામાં કાંઈજ બનતું નથી. ખુશામતીઆ માણસોજ અત્રે સારી રીતે ફાવી શકે છે. જેઓ ખુશામત કરતા નથી તેઓનો પત્તો પણ લાગતો નથી. અને જો કે ગમે તેવો હોંશીયાર હોય તો પણ કોઈ ભાવે પૂછતુ નથી. ખુશામતથી બીન માહિતગાર પણ સારે દરજ્જે ચઢી શકે છે. તેથી મારે પણ ખુશામત કરવી પડતી. મને આ બાબતનો ધિક્કાર હતો; પરન્તુ મારે એમ કર્યાં વગર ચાલે તેમ નહોતું; કારણ કે પ્રથમ મારી શાખજ ખરાબ પડેલી તેથી કોઈ પણ મને નોકરી આપેજ નહિ. અને મિ.નનની ભલામણથી મળી ત્યારે મારે એમ પણ ન જણાવવું જોઇએ કે "હું કોઇની દરકાર ન રાખું એવોછું." આટલા માટે હું દરરોજ મારા ઉપરીને ત્યાં જતો. આ કારણને લીધે મી. સંઘવીને ત્યાં હું સવારમાં જઈ શક્યો નહિ. પરવારીને જ્યારે ઑફીસમાં ગયો ત્યારે મારૂં ધ્યાન ત્યાં બીલકુલ ચોંટ્યું નહિ, કામ બરોબર કર્યું નહિ અને જે કામ તે દિવસે કરવું જોઇએ તે મુલતવી રાખ્યું. મારા મનમાં એમ હતું કે ક્યારે ઑફીસનો વખત પુરો થાય અને હું મિ. સંઘવીને મળું. ધર્મ સબંધી એની સામે વાતચિત કરી મારે એના મનમાં ઠસાવવું હતું કે પોતે ધારે છે તેમ ફક્ત એનામાં દૈવત છે એમ નહીં પરન્તુ બીજા પણ એને આંટે એવા પડ્યા છે. આ વિચારથી હું જ્યારે ઑફીસમાંથી છૂટ્યો ત્યારે મિ. સંઘવીને ત્યાં ગયો. ત્યાં એમના બે

ચાર મિત્રો બેઠેલા હતા. તે સઘળા સાથે મારે ઓળખાણ થઈ. આ મિત્રોમાં એક ડાકતર હતો. તેનામાં કાંઈ પણ ઉંડી પહોંચ નહોતી તોપણ મોટી મોટી બડાઇઓ હાંકતો અને પોતાના ધંધામાં પણ તે ફતેહમંદ નહોતો. જો કહીએ તો તે માત્ર નામજ ડાકતર હતો. આ માણસ પોતે કોઈ પણ વિષયપર લખી જાણે એમ નહોતું. અને તેથી મિ. સંઘવીની કૃતિનો તે બહુ ફાંકો રાખતો. તથા એની બરોબરી કરી શકે એવું કોઈ નથી એમ ધારતો. આ શિવાય એક બીજો મિત્ર હતો. સ્વભાવે નમ્ર તથા બોલવામાં વિવેકી હતો. આ માણસ પણ કવિતા લખી જાણતો હતો. એનામાં કાંઈક પાણી હતું. પોતાને માટે એ બિલકુલ અભિમાન ધરાવતો નહીં, તથા ઘણીજ નમ્રતા રાખતો. પણ એમના સઘળા મિત્રનું લક્ષ્ય મિ. સંઘવી હતો. તેઓ એને કોઈ જુદોજ માણસ માનતા. એના એક શબ્દને માટે તેઓ હજાર ઘણું માન આપતા, અને એને માટે હદ ઉપરાંત માન ધરાવતા. વળી એક ત્રીજો મિત્ર હતો, તે મિ. સંઘવીને પણ આંટે એવો અભિમાનનો કટકો હતો. તે વેલ્સના પહાડી મુલકનો રહીશ હતો. તથા કેટલાંક ખાસ કારણોને લીધે તે લન્ડનમાં આવીને રહ્યો હતો. મારો વિચાર એમના દોષજ બતાવવાનો નથી. મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે આ અહંકારી મિત્રમાં અક્કલ તથા હોંશીઆરી હતાં, તે મિ. સંઘવીની હરીફાઈ કરતો અને કરી શકે તેવો હતો. કેટલીક બાબતોમાં તે મિ. સંઘવીથી ચડતો; પણ તેના નાકમાં બીલકુલ જંઘ માતી નહોતી. કોઈ કોઈ વખતે મિ. સંઘવી નમ્ર જોવામાં આવતો. પણ આતો ઢોર બાંધવાના ખીલાની માફક ઉચોને ઉચોજ રહેતો. કોઇની મશ્કરી કરવામાં ખુશી માનતો. તથા કોઈ બોલાવે ત્યારે જાણે પરાણે બોલતો હોય તેમ કરતો. આવી ટોળીનો સરદાર મિ. સંઘવી હતો.

આ માણસની સાથે મારે ધર્મ સંબંધી સારૂં વિવેચન થયું. ઘણાખરા સવાલોની તકરાર હું એવી તો સારી ઉડાવતો કે એ છક થઈ ગયો; તેમ કેટલીક બાબતોમાં એ એવું તો સારૂં વિવેચન કરતો કે મારૂં મન પણ ખુશી થઈ જતું, હું હમેશાં હવે એને ત્યાં જવા લાગ્યો: તથા ધર્મ, રાજ્ય, નીતિ અને વિદ્યા સંબંધી વાતચિતો કરતો.

દરેકમાં જેવું એ વિવેચન કરતો તેવુંજ હું ચલાવતો. અને આથી હમેશ મને એની પાસે જવાનું મન થતું હતું. હવે હું ધીમે ધીમે મારી ટેવપર ચઢતો ગયો. હમેશાં હું મારા ઘરનું કામ તથા ઑફીસનું કામ પણ મુલતવી રાખવા મંડ્યો અને તેથી કરીને કામનાં ઘણાં કાગળિયાં ચઢી ગયાં. આ બાબત લ્યુસિને માલૂમ પડી. તેથી તે ખીજ થવા લાગી, અને મને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા મંડી; પણ હું તો મારા વિવેચનોમાં એવો તો તલ્લીન થઈ ગયો હતો કે મેં કશાને ગણગણાર્યું નહિ. હવે પાછો જેમ હું ફિલોડેલ્ફિયામાં એને એકલો મૂકતો તેમ અત્રે પણ મૂકવા લાગ્યો. અને કોઈ દિવસ રાત્રિ પણ મી. સંઘવીને ત્યાં ગાળવા લાગ્યો. મિ. સંઘવીને પોતાની સ્ત્રી સાથે બનતું નહિ. કાંતો એના ધર્મ સંબંધી વિચારોને લીધે તે તેને પસંદ નહોતી કે તે પોતેજ તેની સાથે રહેવાને તે ખુશી નહોતી, તે હું કહી શકતો નથી. પણ એટલું તો ખરૂંજ કે એ કોઈપણ રાત્રિ પોતાની સ્ત્રીસાથે ગાળતો નહોતો. એનાં માતપિતા ઘણાં વૃદ્ધ હતાં, તથા ઘણીવારએને શિખામણ પણ દેતાં હતાં, પણ સંઘવીભાઈ મદમાં છકી ગયા હતા, તેથી પોતાનાં પૂજ્ય માતા પિતાને પણ ગાંઠતા નહોતા. જાણે તેઓ એમનાં ચાકર હોય તેમ ધમકાવતા તથા ગાળો દેતા. જ્યારે મેં આ સાંભળ્યું ત્યારે મને એનાપર ઘણો કાળ આવ્યો તથા મારા મનમાં આવ્યું કે "ધિક્કાર છે એનાં જ્ઞાનને, ઉમ્મરને અને વિદ્વતાને કે પોતાનાં માતપિતાની આજ્ઞા ઉઠાવવવાને બદલે આવી ગાળો ભાંડી તેમના જીવને ક્લેશ કરતાં બીલકુલ ખમચાતો નથી. તે વખતે એનું જ્ઞાન અને વિદ્વતા સઘળું ખીટીએ ભરાવતો. આવા પિંટીમાં જડવા લાયક નગીનાને—અક્કલના દુશ્મનને તથા રૌરૌ નર્કના અધિકારીને શાંશાં વિશેષણો આપવાં તે મને જડી આવતાં નથી. આવા આદમીની સોબતમાં રહી, ભોંખારતાં નહિ તો લાત મારતાં તો શિખેજ, તેમ જાણે મને થયું.

લ્યુસિનું મન આથી ખરાબ થતું ગયું તથા મનમાં એ મને કદી ઠરીને બેસવાજ દેશે નહિ એમ નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ જણાયું. ફિલાડેલ્ફિયામાં જ્યારે હું એને મૂકીને જતો ત્યારે મારો છોકરો એની પાસે

રહેતો; તેને જોઇને એ મન ખુશીમાં રાખતી. પણ હવે જ્યારે હું એકલી મૂકીને જતો ત્યારે કશી રીતે ચેન ન પડતાં એનું મન ઉલટું વધારે દિલગીર થતું; છોકરો તેને સાંભરી આવતો અને ઘણી વખતે રડતી, પાછી છોકરા વિષેની દિલગીરી એનામાં પ્રસરવા લાગી. હમેશાં એના એ વિચાર કર્યાજ કરે, અને હું ઘણીવાર પાસે નહિ તેથી દિલાસો આપનાર ન રહ્યું. તેથી ચિન્તામાંને ચિન્તામાં એનું શરીર ગળવા લાગ્યું. તેની સાથે હું દિવસે દિવસે વધારે અનિયમિત ને આળસુ થવા મંડ્યો. આને લીધે એના અન્તઃકરણમાં જાણે કાંઈ સડો ન પેઠો હોય એમ થવા માંડ્યું. અગર જો કે મેં લ્યુસિને વચન આપ્યું હતું કે હું હિસાબ કાલે તપાસીશ પણ તે વાતને છ મહિના થઈ ગયા હતા અને જ્યારે એક દિવસે લ્યુસિએ અનાયાસે એક ખતમાં જોયું ત્યારે માલુમ પડ્યું કે ત્રણ મહિનાપર ૫૦૦) રૂપિયાની મુદત વટી ગઈ હતી, આ એણે મને બતાવ્યું અને પાંચસે રૂપિયાની સરખી રકમ ગઈ તેને માટે મને બહુ લાગ્યું; અને એ મારી મુલતવી રાખવાની કટેવને લીધેજ થયું. આથી મારૂં મન ઘણુંજ ઉદાસ થઈ ગયું, મને મારી ભૂલ માલૂમ પડી, તથા સુધરવાના વિચાર કર્યા; પણ છ મહિનાનું મારા ઘરનું, ઑફિસનું તથા મિત્રોનું સોંપેલું કામ એટલું બધું હતું તેમાંથી શું કરવું તે ગમ પડે નહીં. ઑફીસનું કામ ચડી ગયું હતું તેને માટે થોડાક વખત સુધી તો એણે ચલાવી લીધું. પણ મેં જ્યારે સઘળું કામ મુલતવી રાખ્યા કીધું ત્યારે તેણે મારે વિષે મિ. નનને ફરિયાદ કીધી. આ બાબત શિખામણ દેવાને મિ. નન મારે ત્યાં બે ત્રણ વખત આવેલા. પણ હુંતો મિ. સંઘવીને ત્યાં વાક્ચાતુરી લડાવવા ગયો હતો તેથી મળ્યો નહીં ત્યારે એ વિષે લ્યુસિને ઘણું સમજાવવાને કહેલું. લ્યુસિ મને એ બાબત વિષે કહેતી પણ હું ધ્યાનમાં લેતો નહીં. લ્યુસિનું દિલ આથી બહુ નારાજ થઈ ગયું અને એટલી બધી તો ચિન્તામાં ગરક થઈ ગઈ કે એની જીંદગીની પણ મને આશા રહી નહીં. હું ઘણોજ મોડો ચેત્યો. પણ એટલામાં મારૂં કમનશીબ પુરૂં કરવાને "કામ બરોબર નહીં કરવાથી, તથા મુદ્દાનાં કાગળીયાં ઘાલી મૂકવાથી બરતરફ કરવામાં આ-

વ્યાછે તથા એ બાબતના ગુન્હા માટે તમારાપર ફોજદારી કેસ માંડ્યોછે" એવો હુકમ મને મળ્યો. લ્યુસિ આથી ઘણી હબકી અને મરણતોલ માંદી પડી. ડાક્તરને પૂછવાથી જણાયું કે ઘણા ખેદને લીધે એનું મન ખરાબ થઈ ગયું હતું અને મનની અસર તન ઉપરથી થવાથી આમ બન્યું છે. એ હવે જીવે એમ મને લાગતું નથી. માટે તમારે પગલું ભરવું હોય તે ભરવું. મેં તરતજ કાગળ લખીને એની મા વિગેરેને બોલાવ્યાં. તેઓ આવ્યાં ત્યારે લ્યુસિએ ઘણાજ ધીમે સાદે મારી સંભાળ રાખવાની એમને ભલામણ કરી, કાંઈ પણ કામમાં મારી મરજી એ બરોબર ઉઠાવી શકી ન હોય તેને માટે મારી માફી માગી તથા હું હવે પછી કોઈ પણ દિવસ દુઃખમાં ન આવી પડું તેને માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી. હું એને દિલાસો દેવા જતો હતો પણ શોકથી મારૂં મન એટલું તો બધું ભરાઈ ગયું હતું કે હું તે વેળા કાંઈ બોલી શક્યો નહીં. પણ અપશોચ ! મ્હેં જતારમાં તો એનો પવિત્ર આત્મા આ દુનિયાં છોડી એના કર્તારની હજુરમાં જઈને ઉભો રહ્યો ! મને જે દુઃખ આ વખતે થયું તે હું વર્ણવીજ શકતો નથી. આવી સદ્‌ગુણી અને પતિવ્રતા સ્ત્રી ભાગ્યેજ થઈ હશે એમ કહેતાં હું જરાકે અટકતો નથી.

મારા પરનો મુકર્દમો મિ. નનની ભલામણથી માંડી વાળ્યો. અને મારી પાસે જે જુજ ભંડોળ એકઠું થયું હતું અને જે ધીરેલા પૈસામાંથી આવે તેવું હતું તે લઈને મુલતવી રાખવાની ટેવના ગુલામજ થઈને ખાધા કરૂંછું !!!

આ પ્રમાણે પોતાનાં કામ મુલતવી રાખવાથી બેસિલને ઉત્તરોત્તર કડવાં ફળ ચાખવાં પડ્યાં. આ વાંચીને બાળકો, યુવાનો તેમજ પુખ્ત વયે પહોંચેલા સુજ્ઞ પુરૂષો પોતાથી બનતા પ્રયત્ને આ આર્ય પ્રજાના કટ્ટા શત્રુ, દેશોન્નતિને મૂળમાંથીજ ખાઈ જનાર કીડાથી, તથા સર્વ વાતે હાનિ પહોંચાડનાર આ પાપિષ્ટ મરજથી દુર રહેવા પ્રયત્ન કરશો, તો મારો યત્ન સફળ થયો સમજીશ. આની સાથે સાર રૂપ વિનંતિ કરવાનું યોગ્ય ધારીને સામીલ કરી છે તે ધ્યાનમાં લેશો.

सार रूप विनति

રાગ ધનાશ્રી. પ્રભુ રીઝી સાહ્ય થજો જગરાય. એ રાગ.

ચેતો ચેતો દેશી ધરી ચતુરાઈ,

ધરી ચતુરાઈ, રાખી ચતુરાઈ ચેતો ચેતો. ટેક.
બહુ બહુ વેઠ્યું, સેવી આળસાઈ,
જાગી ફૂંકો જય શરણાઈ. ચેતો ચેતો. ૧
મારે સારૂં માઠે માઠું, એમાં ન નવાઈ,
ફોકટ કાં ફસોછો ફુલાઈ. ચેતો ચેતો. ૨
શ્રમને ઉદ્યમની, કરિને સગાઈ,
નીતિમણી શોધો હરખાઈ. ચેતો ચેતો. ૩
મુલતવી રાખે આવેછે તવાઈ,
એસિલની ભાળો આ ભવાઈ. ચેતો ચેતો. ૪

હરી ભજન થકી, છોટા હોય તે સહુથી મોટા થાય—એ રાગ.

વિનતિ વીરા, વ્હાલ ધરી ફરિ ફરી વિચારો ચિત્તમાં,
ધીરજ ધીરા, ધારી વારી વારી શિખ લ્યો ગીતમાં.—ટેક. ૧
બહુ હિંદુના બુરા ધારા, પસ્તાય પડે સોટા સારા;
ક્યમ ચેતો નહિ આદી પ્યારા, વિનતિ વીરા. ૨
બહુ બોધ બુધો બુદ્ધિથી આપે, દાઝે તમ મૂઢમતી તાપે;
સપડાવ્યા તમને શા શાપે! વિનતિ વીરા. ૩
કરતા હોય તે નિત્યે કરિયે, તેથી ન નવું કદિ આચરિયે;
પણ એથી ન કાર્ય થશે જરિએ, વિનતિ વીરા. ૪
વ્હાલી વ્યસનનિ વ્યાધી સાધી, લઈ લાગ રૂડો લેવા બાંધી;
લે કર્જ બોજ પીઠે લાધી, વિનતિ વીરા. ૫
રાંડોના નાચથિ નિત રાચો, જગવંદ્ય વિભુને નવ જાચો;
શું બોધ મળ્યો તમને સાચો!! વિનતિ વિરા. ૬
તમે બુદ્ધાને બાળકિ આપો, કેવાં નિર્દયરે માબાપો;
દેખતિ આંખે શો અંધાપો!! વિતતિ વીરા. ૭
તમે ન્યાત વરા કરવા શૂરા, નિર્ધનને દીન કર્વે પૂરા;
તત્પર કુટુંણું દો'વા બૂરા, વિનતિ વીરા. ૮
સત્કાર્ય મહીં મતિ છે ઊંધી, નવિ કળા શોધવા નવ બુદ્ધિ;
મુલતવી રાખો કાલ સુધી, વિનાત વીરા. ૯
મુલતવી રાખ્યાથી લાભ નથી, તે ટેવ તજો નિશદીન મથી;
પેખો એસિલની નોંધ બધી, વિનતિ વીરા. ૧૦

એસીલ જન્મ્યો ત્યારે ધાર્યું-તાતે કે મારૂં કુળ તાર્યું;
વિદ્વાન થશે બાળક મારૂં, વિનતિ વીરા. ૧૧
તાર્કિક વાર્તિક નીતિ લેખક, એસિલ સત્યે મારો દત્તક;*
નિવડ્યો અંત્યે અંતરદાહક, વિનતિ વીરા. ૧૨
સુણી બાપ તણી વાણી આવી, એસિલને મન તે બહુ ભાવી;
મર્કટને જ્યમ મદિરા પાવી, વિનતિ વીરા. ૧૩
કહે પિતા તીવ્ર બુદ્ધિ એની, તેમ તેમ બન્યો એસિલ ઘેની;
મેહેનતમાં વૃત્તિ રેઃ શેની, વિનતી વીરા. ૧૪
માબાપ લાડના હોય હેવા‡, પેંલાં લાગે મીઠા મેવા;
પછી થાય હાલ એસિલ જેવા, વિનતિ વીરા. ૧૫
આળસુ છે પણ અક્કલ સારી, એ શબ્દે કંઈ કીધી ભારી;
શાળાની બક્ષીસ ખોવારી, વિનતિ વીરા. ૧૬
આથી બહુ બાપાજી બીધા, વચનો મોઢે કર્વા દીધાં;
એસીલે સહુ ઘોળી પીધાં, વિનતિ વીરા. ૧૭
જે ગ્રંથ તણા વચનો તાતે, મોઢે કર્વા દીધાં ખાંતે;
તે ગ્રંથ જુઠો કરવા માટે,— વિનતિ વીરા. ૧૮
અતિ યત્ન આદર્યો ઊમંગે, જાહેર લખાણ કર્યું બંગે;×
વિદ્વાન થયા કોં' કો' સંગે, વિનતિ વીરા. ૧૯
એક ધર્મગુરૂ કેરી પ્રીતિ, આ કાર્ય પછી લીધી જીતી;
જેને જાળવવા નહિ નીતિ, વિનતિ વીરા. ૨૦
તેનું કામ કદીએ નહિ થાશે, તેની પ્રીતિ પળમાં ક્ષિણ થાશે;
તેનું ભાગ્ય કદી નવ ધોવાશે, વિનતિ વીરા. ૨૧
જ્યારે ભાગ્યોદય પાસે આવ્યો, મુલતવવાનો પાર ન આવ્યો;
વર્ષાસન લેવા નવ ફાવ્યો, વિનતિ વીરા. ૨૨
પછી મીન જવા કીધ તૈયારી, કાંઢી તાત પાસ બહુ બહુ ભારી;
સમજાવી લીધ દિક્ષા સારી, વિનતિ વીરા. ૨૩
પણ કર્મ કથા કેવી ભારી, બુરિ ટેવ કરી મેં નવ ન્યારી;
આ લાગ્યા બહુ હૃદયે કારી, વિનતિ વીરા. ૨૪

*એસિલ. ‡ટેવ. ×તર્કથી.

વીતકે વિવિધ કરવા માંડ્યા, મોટી આશાના તોરણ બાંધ્યાં;
તે સાંજ સુધી પૂરાં ન થયાં, વિનતિ વીરા. ૨૫
આખરે કાળે ઝબકી જાગ્યો, સામન સંઘરવાને લાગ્યો;
એવ ગાડીવાન ખબર લાવ્યો, વિનતિ વીરા. ૨૬
એલચીનો સાથ ગયો ચાલી, નિજ તાત તણો ગુસ્સો ભાળી;
એસિલ મુખની ઉડિ ગઈ લાલી, વિનતિ વીરા. ૨૭
કુચ કરવા કાલ ઠરાવ કર્યો, બિજી બોટ વિષે તપાસ કર્યો;
તેનો પણ પત્તો નાજ મળ્યો, વિનતિ વીરા. ૨૮
પછી મેં માગ્યા પૈસા આપી, છટકેલું છેટું સટ કાપી,
'જેકોલ' સાથ કીધો માપી, વિનતિ વીરા. ૨૯
એલચી સથવારાને અંતે, પકડી પાડ્યો ખચ્ચિત ખંતે;
મુલતવ્યું હોતે તો ખોટ જતે, વિનતિ વીરા. ૩૦
જ્યારે મકાઉ મૂકામ કર્યો, પુસ્તક પ્રારંભ વિચાર કર્યો;
થાકેલી ઊંઘે સપડાવ્યો, વિનતિ વિરા. ૩૧
પેકીન જાવા ઘંટો વાગ્યો, જાગી તૈયાર થવા લાગ્યો;
આથી ઉર ફૂલાવા લાગ્યો, વિનતિ વીરા. ૩૨
ઉતાવળથી નવ અર્થ સરે, પરિપક્વ કાર્ય કોંપિ ન કરે;
ભૂલ્યો નિજ ચીજ મકાઉ ઘરે, વિનતિ વીરા. ૩૩
દારૂ વાપરવા મુલતવી રાખ્યું, તેથી એક વિઘ્ન વડું આવ્યું;
જેણે ચીન સહુને છોડાવ્યું, વિનતિ વીરા. ૩૪
અંતે લંડન જ્યારે આવ્યા, મુલતવ્યું સફર-વર્ણન લખવા;
લાગ્યા પિતા બહુ સમજાવા, વિનતિ વીરા. ૩૫
ફુરસદ મેળવવા યત્ન કર્યો, તેણે બહુ કાલ અમૂલ્ય હર્યો;
શીકાર બીજો જન આઈ ગયો, વિનતિ વીરા. ૩૬
મુસાફરી વર્ણનની પોથી, પ્રસિદ્ધ કરી નોંધી મોટી;
એસીલને દિધ હાની ખોટી, વિનતિ વીરા. ૩૭
શોષિત થયલો એસિલ બાપો, જોઈ તેના આ કૃત્રિમ પાપો;
સ્વર્ગે પોંચ્યો જપતો જાપો, વિનતી વીરા. ૩૮
નિજ પુત્ર વૃત્તિ આવી પેખી, થાક્યો અંતે દુર્ગુણ દેખી;
એસિલ તજતો નહિ નિજ શેખી, વિનતિ વીરા. ૩૯
બહુ બોધ દિધો તેણે નિત્યે. લાલચ દેતો નવિ નવિ નિત્યે;

કં કર્તા સુધરે છે કર્યે, વિનતિ વીરા. ૪૦
પણ એસિલના બાળક બુદ્ધિ-નવ લાવી શક્યો તેની શુદ્ધિ;
આખર તેણે કરિ દે' જુદો, વિનતિ વીરા. ૪૧
હવે ભાઈ પડ્યા એકલવાયા, લાગી પેટ તણી તેને માયા;
મુઢતામાંથી જાગૃત થયા, વિનતિ વીરા. ૪૨
હતો બાપ તણો ઝાઝી મૂંડી, તેણે કરિ કાકી મતિ ઊંધી;
બ્યુસિ દેવા લલચઈ ભૂંડી, વિનતિ વીરા. ૪૩
તેણે બ્યુસી તાતને સમજાવી, તેની શુદ્ધ મતિ ઝટ ભુલવાવી;
બ્યુસી એસીલને દેવરાવી, વિનતિ વીરા. ૪૪
ટળે ટેવ પડેલી ક્યમ ટાળી, અટકાવ્યે નવ રે' તે ખાળી;
ધોળી ગાય બને કો' ક્યમ કાળી, વિનતિ વીરા. ૪૫
કુક્કુર તણી પૂછડી વાંકી, ભલે જમીનમાં રાખો દાટી;
આખર એ વાંકીને વાંકી, વિનતિ વીરા. ૪૬
પછી એની વૃતિ બગડી, મેળવવાને ધનની ગડડી;
તેથી આપત્તિ ઝાઝી નડી, વિનતિ વીરા. ૪૭
જે નવા કરો શોધી કાડે, તેને ધન દે મે'નત પાડે;
મુલતવી રાખવું આવ્યું આડે, વિનતિ વીરા. ૪૮
ઘેર ગ્રંથકાર ઉઘરાણી કરે, ચિંતા તેની ઉર ના લગિરે;
નહિ તે કામે નિજ ચિત્ત ઠરે, વિનતિ વીરા. ૪૯
એક ગ્રંથકાર એવો આવ્યો, સમજાવ્યા તેને નવ ફાવ્યો;
એસિલને તેણે હંફાવ્યો, વિનતિ વીરા. ૫૦
તેણે નવ રાખી લેશ તમા, એસિલને ઘસડ્યો કોરટમાં;
થયો દંડ ગુનાની શિક્ષામાં, વિનતિ વીરા. ૫૧
મુલતવવાની જબરી મરજી, શિક્ષા ખમતાં પણ ના વરજી;
તોપણ ચાલ્યો એ નવ સમજી, વિનતિ વીરા. ૫૨
ધન માલ ગયાં નિજ દેશ તજ્યો, પણ એક અર્થ એથી ન સર્યો;
શો લાભ 'કાલ કરવાથી' મળ્યો, વિનતિ વીરા. ૫૩

૫૬.

અપરાધ ક્ષમા કરો મારો. એ રાગ.

આર્ય બૂરી ટેવ વિદારો, વિનંતિ ચિત્ત વિચારો. આર્ય. ૧
મુલતવી રાખ્યે માન ઘટાડ્યું, ધર્મ તજાવી તમારો;

શુદ્ધ મતિને વિશુદ્ધ કરીને, કાઢેછે મનના વિકારો. આર્ય. ૨
સદ્ધર્મ નીતિનું ભાન ભૂલાવે, લાવે લુબ્ધ વિચારો;
દેશ તણાં દારિદ્ર વધારે, સોંપી વિચાર નઠારો. આર્ય. ૩
લાજ ઘટાડી કાજ બગાડે, મા'જનનો જનમારો;
આશાને ફોકટમાં ફસાવે, તરવાનો એકે ન આરો. આર્ય. ૪
કાલ કરીશું કાલ કરીશું, જાય દિવસ જો હજારો;
તોપણ તેનો અંત ન આવે, ટેવે બધાયો બિચારો. આર્ય. ૫
મોગલની મુગલાઈ થકી ગયું, રાજ્ય, થયા ફેરફારો;
એમ કવે કવિતાએ સઘળા, આજ તણા સૂત્રકારો. આર્ય. ૬
'કાલ' કરાલને આલ ખુશીથી, આજજ કરવાનું ધારો;
"ખંત અને ઉદ્યોગ" એ વચનો, ચિત્તથી કદિ ન વિસારો. આર્ય. ૭
'કાલ' તણા વિશ્વાસથી સત્યે, કામનો ના'વે પારો;
નિત્ય વધે જો મુલતવી રાખો, આખર થાશે ભારો. આર્ય. ૮
રે'મ તથા પ્રભુ પ્રેમથી પામ્યા, મનુષ્ય દેહ આ સારો;
કાળને કાં તમે વ્યર્થ ગુમાવો, સ્નેહથી સજવો સુધારો. આર્ય. ૯
ખિસિલ વાતથી બોધ લઈને, સ્વાર્થ સુધારો તમારો;
જ્ઞાન મણી તણી ખાણ ખણીને, ખાટો ખચિત સુખ—તારો. આર્ય. ૧૦

૫૬.

સલામ સઉને હાલ સાહેબો સલામ સહુને હાલ.

ઈશ કરો સંભાળ, આર્યની ઈશ કરો સંભાળ—ટેક. ૧
સત્પ્રજ્ઞા સુવિચાર વસાવો, આખર તારાં બાળ. આર્યની. ૨
કાલ સુધી મુલતવવા કેરી, ટેવનો આણો કાળ; આર્યની. ૩
અંધારામાં આવી પડેલા, આર્ય ઉપર ધરિ વ્હાલ. આર્યની ૪
નિર્ધન પણ વિદ્વાન વર્ગને, આશ્રય અધિકો આલ, આ૦ ૫
કૈંક બિચારા કદર વિનાના, કોપે કર્યા કંગાળ. આર્યની. ૬
તેમની હે જગતાત! ભલા થઈ, ભાવથી લેશો ભાળ, આ. ૭
વ્હેમપાશથી વિમુક્ત કરીને, કુમતિ ટેકથી ટાળ. આર્યની. ૮
વિજય વિજય આપે અવનીમાં, વિનયે ગુર્જર બાળ; આ૦ ૯

તથાસ્તુ!

आश्रयपत्र*

આ પુસ્તકનાં પ્રથમથી ગ્રાહક કરવામાં મારા કેટલાક મિત્રોએ સારી મહેનત લીધી છે; તેમાં મિ. બાલુભાઈ મગનલાલ, મિ. લીલાધર કૃષ્ણારામ, મિ. હિરાલાલ વિદ્યારામ, મિ. ભગવાનદાસ ઉત્તમદાસ તથા મિ. મણીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એઓએ એ કામને માટે ઘણો શ્રમ લીધોછે. માટે આ જગોએ હું તેમનો અન્તઃકરણ પૂર્વક આભાર માનુંછું. તેમજ મારા બીજા બહારગામના મિત્રોએ, બાળતાનના એજન્ટોએ અને બીજા સદ્‌ગૃહસ્થોએ પણ પોતાથી બનતી મદદ કરીછે તેને માટે હું તેમનો ઉપકૃત થયોછું.

(૬૦) પ્રિય મિત્ર બાલુભાઈ મગનલાલ શેઠ મારફત.

નેક નામદાર માહારાણા શ્રી કેશરીસિંહજી ઇડર. ૫૦
રા. રા. બાલુભાઈ મગનલાલ અમદાવાદ. ૧૦

(૪૬) મી. હિરાલાલ વિદ્યારામ મારફત અમદાવાદ, ટ્રેનિંગ કોલેજ, તથા બહાર ગામથી.

સ્કૉલર હિરાલાલ વિદ્યારામ રાવળ લુણાવાડા. ૨
,, મુળજીભાઈ જગન્નાથ વઢવાણ ૧
,, ઉત્તિલ્યમ મોરારજી સોમાણી બોટાદ. ૧
,, દેવજીભાઈ કુંવરજી કચ્છમુદ્રા. ૧
,, મહાશંકર બહેચર જ્યોષી ભાવનગર ૧
,, છગનલાલ જાદવજી તોરી ૧
,, નારણભાઈ કાળીદાસ પટેલ સામરખા ૧
,, નાગરજી સુન્દરજી નાયક સરભેણ ૧
,, મલ્લુભાઈ ગુલામચંદ શાહ ૧
,, મગનલાલ દામોદર વાડાસિનોર ૧
,, જગન્નાથ વિ. કરસનજી ૧
,, પુંજાભાઈ દેવજી કચ્છ-અંજાર. ૧
,, દામોદર દેવજીભાઈ ,, ૧
,, કાનજી ગોપાલજી કચ્છમુદ્રા ૧
,, મુગટલાલ ભગવાનલાલ ભુજ ૧
,, નાનચંદ મૂળચંદ શેઠ રાણપુર ૧
,, હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ ૧
,, મગનલાલ નરભેરામ પંડ્યા ૧
,, લલ્લુભાઈ હરિકૃષ્ણ શાહ માતર. ૧
,, પુરૂષોત્તમ ત્રિભૂવન વાડાસિનોર ૧
,, મોતિલાલ લલ્લુભાઈ પટેલ ૧
,, હિરાલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ ૧
,, છોટાલાલ ત્રીભૂવન શાહ ૧
,, જેઠાલાલ દામોદર સર્ભેજ ૧
,, રામચંદ્ર બાપુજી સોનીઉમરેઠ ૧
,, કર્મઅલિમિયાં ભાઇમીયાં ધંધુકા ૧
,, હરિપ્રસાદ આત્મારામ ઉમરેઠ ૧
,, મગનલાલ કાળિદાસ પંડ્યા ૧
,, ગૌરીશંકર માધવજી ભુજ ૧
રા. રા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ. બી. એ. ૧
રા. રા. રતનચંદ કરમચંદ શાહ. ૧

રાજકોટ ટ્રેનિંગ કાલેજ.

સ્કૅાલ હિરાલાલ વિ. રણછોડ ૧
,, પિતામ્બર વિ. મહાશંકરદાસ ૧
,, ભીમજી ત્રીકમજી મહુવા ૧
ઠાકોર સાહેબ લક્ષ્મણસિંહજી જાલમસિંહજી લુણાવાડા ૧
શેઠ સાંકળચંદ છગનલાલ ,, ૧
રા. રા. લક્ષ્મીશંકર માધવજી મેહેતા ૧
શેઠ મોતીલાલ પ્રાંતીજ ૧
રા. રા. કાલિદાસ દેવશંકર પંડ્યા ૧
રા. રા. મૂળજી રૂઘનાથજી દેવગઢ ૧
રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ ૧
શેઠ વલ્લભદાસ પોપટ મહુવા ૧
રા. મયારામ સુંદરજી વૈદ્ય કુંડળા ૧
રા. કીસનલાલ ગોવિંદલાલ દેરાશ્રી ૧
સ્કોલર હરિલાલ ત્રિભૂવનભટ સોંથળ ૧

(૪૭) પ્રિય મિત્ર ભગવાનદાસ ઉત્તમદાસ મારફત.

રા.રા.હરિશંકર વિશ્વશંકર ભાવનગર ૫
રા.રા.નથ્થુભાઈ ગોદડભાઈ દેવાણી ૪
રા. રા. પ્રભાશંકર વેણીશંકર ,, ૩
રા. રા. ઈચ્છાશંકર જટાશંકર ,, ૩
રા. રા. માનશંકર પિતાંબરદાસ ,, ૨
રા.રા.લલ્લુભાઈ છગનભાઈ ઓઝા ,, ૨
રા. રા. કલ્યાણરાય આણંદરાય ,, ૨
રા.રા. પરષોત્તમ શ્યામજી દોશી ,, ૨
રા. રા. માનશંકર ગવરીશંકર ,, ૧
રા.રા.શામળદાસ બાપુભાઈ વોરા ,, ૧
રા. રા. ત્રીકમજી વિઠલદાસ ,, ૧
શ્રી નીતિભાનુદય સભા ,, ૧
રા. રા. ભૂપતરાય સુપતરાય ,, ૧
રા.રા.ભગવાનદાસ ઉત્તમદાસ ધોધા ૨
રા.રા.પરમાનંદદાસ જીવણદાસ ,, ૨
રા.રા.ચુનિલાલ ત્રીકમજી મોરી ,, ૧
રા. રા. ચુનિલાલ મોતીલાલ સ્કુલ માસ્તર ,, ૧
રા. રા. કેશવલાલ પ્રેમાનંદ ,, ૧
રા. રા. લલ્લુભાઈ નાનાભાઈ મુંબઈ ૩
રા. રા. અનોપચંદ જગજીવનદાસ રાજકોટ ૨
રા. રા. રણછોડલાલ વન્દ્રાવનદાસ મુંબાઈ ૨
,, ,, રણછોડલાલ ગીરધરલાલ અમદાવાદ
રા. રા. છોટમલાલ આણંદજી ઠક્કર મુંબાઈ ૧
રા. રા. ધરમશી ડોસાભાઈ ,, ,, ૧
રા. રા. ચત્રભુજ કાનજી ,, ,, ૧
મે. રા. રા. ગવરીશંકર ઉદયશંકર સી એસ. આઇ. ભાવનગર

(૧૦) મે. અમરજીભાઇ આણંજીભાઈ મારફત

નેકનામદાર નવાબસાહેબજુનાગઢ ૧૦
રા. રા. લીલાધર હરીદાસ મુંબાઈ ૧૦

(૧૧) રા.શોભાગ્યચંદહકમચંદ મારફત

રા. રા. શોભાગ્યચંદહકમચંદ કલોલ ૧
રા. રા. ડોસાભાઈ વિરચંદ શેઠ ,, ૧
રા. મોહનલાલ ઉકાભાઇ શેઠ ,, ૧
રા. સાંકળચંદ હરગોવિંદદાસ ,, ૧
,, ગીરધરલાલ શીવલાલ ગાંધી ,, ૧
,, ચુનિલાલ જેસિંગભાઈ શાહ ,, ૧
,, કહાનજી શામળદાસ બારોટ ,, ૧
,, રામા ભાઈશંકરદાસ ,, ૧
,, નાથાલાલ પરસોતમદાસ વ્યાસ ,, ૧
,,મોહનલાલ બલાખીદાસશાહ ,, ૧
,,કુંવરજી મગનલાલ શેઠ ,, ૧

(૩૦) મે. રા. રા. દુવારકાંદાસ નંદલાલ મારફત વાંકાનેર.

મહેરબાન વાંકાનેરસ્ટેઇટકારભારી ૧૪
રા. રા. દુવારકાંદાસ નંદલાલ ,, ૪
રા. રા. ગોકળભાઈ બાપુજીદેશાઈ ૧
રા. રા. કલ્યાણજી ચત્રભૂજ ,, ૨
રા. રા. ઘેલા જાદવજી ,, ૧
રા. રા. કેશવજી દેવચંદ રાવળ ,, ૧
રા. રા. મુલજી વકીલ ૧
રા. રા. શંકરલાલ અચરતલાલ ,, ૧

શેઠ ચતુરે મનજી ૧
રા. રા. કલ્યાણરાય અનન્તરાય ૧
રા. રા. વિઠ્ઠલરાય શેવકલાલ ૧
રા. રા. બાપુભાઈ દોલતરામ ૧
સ્કોલર કાનજી કરસનજી ૧

(૭) રા. રા. જમનાપ્રસાદ ગોવર્ધન પ્રસાદ મારફત કમીશનરનીઑફીસ

રાવબહાદુર લલ્લુભાઈ નન્દલાલ ૧
રા. રા. બેચરભાઈ જીવણલાલ ૧
,, ,, સાકરલાલનભુલાલ દેશાઈ. ૧
,, ,, ગોપાળશંકર વેણીશંકર. ૧
,, માણકલાલ દીનાનાથ ૧
,, મહીપતરામ દાજીભાઈ ૧
,, પંડિનાથ ગણેશ ૧
રા. જમસેદજી શાપુરજી સેટના ૧

(૧૫) રા. રા. ચુનિલાલ ભુરાભાઈ મારફત ગોધરા.

રા. રા. ચુનિલાલ ભુરાભાઈ ૧
,, ,, ભોગીલાલ ધીરજરામ ૧
,, ,, દુરગારામ અંબારામ ૧
,, ,, દલપતરાય પ્રાણલાલ ૧
,, ,, મણીશંકર ઈચ્છાશંકર ૧
,, ,, મુળજી સુખલાલ ૧
,, ,, નાથજી રણછોડ ૧
,, ,, ભાઉરાય રણછોડરાય દેશાઈ ૧
,, ,, છોટાલાલ શીવલાલ ૧
,, ,, મથુર ભુરાજી ૧
,, ,, ચુનિલાલ છોટમલાલ ૧
,, ,, મણીલાલ હિમતલાલ ૧
,, ,, પરી, શીવલાલ ખુશાલદાસ ૧
,, ,, મહાસુખ મુળજી ૧

(૫૦) પ્રિયમિત્ર લીલાધર કૃષ્ણારાંમ મારફત, અમદાવાદ, રાધનપુર વડોદરા વીગેરે બહાર ગામથી.

રા.રા.લિલાધરકૃષ્ણારામઅમદાવાદ૧
,, ચન્દુલાલ વજુભાઈ ,, ૧
,, કેશવલાલ બાપુજી ,, ૧
,, કાળિદાસ જોસી ઉમરેઠ ૧
,, સોમનાથ ગોપાળજી પંડ્યા ,, ૧
,, મોતિલાલ વિ. છોટાલાલ ,, ૧
,, પ્રાંણશંકર પરસોતમ ભટ ,, ૧
,, મણિશંકર રણછોડ ,, ૧
,, છગનલાલ ઉમિયાશંકર ,, ૧
,, નારણભાઈ ડુંગરભાઈ ,, ૧
,, જયચંદ પુરૂષોતમ અમદાવાદ ૧
,, ડાહ્યાભાઈ જમનાદાસ ,, ૧
,, પટેલઅમરતલાલત્રીભોવનઉમરેઠ ૧
,, ડાહ્યાભાઈ પ્રાગભાઈ મહુધા ,, ૧
,, શા.રાયચંદ ઈશ્વરદાસ સીર્હુંજ ,, ૧
,, શા.નરોતમ ડાહ્યાભાઈ આણંદ,૧
,, મંગળ મગનલાલ કપડવંજ ૧
,, દાજીભાઈ વસનજી દેશાઈ દીહેણ૧
,, રતનલાલ ગીરધરલાલ અમદાવાદ૧
,, મગનલાલ ત્રીભોવનદાસ બુકસેલર ડાકોર ૧
,, માધવરાવ બાપુજી વડોદરા ૧

(૨૦) રા. રા. મંછારામ આશારામ ભટ મારફત રાધણપુર.

રા. રા. કેશવરામ દેવદતરામ વર હી૧
, મંછારામ આશારામ ભટડાકતર ,૧
,, માસ્તર મોતીલાલ વલ્લભભાઈ રાધણપુર. ૧
,, ગોવરધનદાસ ધરમચંદ મોદી,, ૧
,, શેઠ ઘેલચંદ મયાચંદ ,, ૧
,, શેઠ દલછાચંદ દીલાચંદ ,, ૧
,, કેશવલાલ ખીજલાલ સાંતલપુર,૧
,, મનસુખ બાપુજી ,, ૧
,, આખડ ચાંપશી પાનાચંદ રાધણપુર ,, ૧
,, ભટ રણછોડ શેવકરામ ,, ૧
,, ખુશાલદાસ લક્ષ્મીરામ ,, ૧

(૩)રા.રા.દેવશંકર મોતીરાંમ બ્યાસ મારફત દેવગઢ.

ર.ારા. દેવશંકર મોતીરાંમ બ્યાસ દેવગઢ બારીઆ ૧
,, વિદ્યારામ મનસુખરામ. ,, ૧

,, હરિવલ્લભ દામોદર વૈદ્ય ,, ૧
(૭) રા.રા. બાપુજી વિઠ્ઠલદાસ મારફત વડોદરા.
રા.રા.કૃષ્ણારામ રામનાથ શુકલ પાટણ. ૧
,, બાપુજીવિઠ્ઠલદાસ પટેલ વડોદરા ૧
,, માણેકલાલ ભુલાભાઈ ઠાકર કડી ૧
,, ગોવરધનદાસ ત્રીજભુખણ ભાઈ સોજીત્રા. ૧
,,ભોગીલાલદયાળજી ગાંધીવડોદરા ૧
,, ખુશીલાલ ભોગીલાલ ,, ૧
,,જેશંકર એચર ભટ ,, ૧
(૧૧) રા. ભીખાભાઈ ગોવિંદરામ મારફત મહુવા.
રા.રા.મૂલચંદ ત્રીકમમેહેતા મહુવા ૧
,, ભીખાભાઈ ગોવિંદરામ ,, ૧
,, લાલજી વીરખચંદ ઠક્કર કુંડલા ૧
,,વિઠ્ઠલદાસ પરમાનંદદાસ મહુવા ૧
,, નારણજી શ્યામજી ખોજા ,, ૧
,,વનમાળી અંદરજી પારેખ મહુવા ૧
,, કલ્યાણદાસ વિઠ્ઠલદાસ મુંબાઈ ૧
,,અમૃતલાલ દેવજી મહુવા ૧
,, નાનજી ભગવાન ,, ૧
,, કાનજી દામજી ખોજા ,, ૧
,, હરખજી વિ. હરીભાઈ ,, ૧
(૧૦)રા રા.ગોવરધનપ્રસાદ વહાલાભાઈ મારફત પોલાદ.
રા.રા. પરી. ગોવરધન પ્રસાદ વહાલા ભાઈ. ૮
,, ચુનિલાલ શંકરલાલ દેગા ૧
,, છોટાલાલ ચતુર્થી શાહુકાર ૧
(૧૦)રા.રા ઇચ્છાલાલ નંદલાલ દેશાઈ મારફત વાગરા.
રા.રા.સુખલાલ મુલજી દવે વાગરા ૧
,, પરસોતમદાસ ભગવાનદાસ ૧
,, નરભેરામ ૧
,, મગનલાલ રણછોડદાસ ૧
,, દલસુખરામ જમેતરામ ૧
,,ગુલાબરાય દામોદર દેશાઈ ૧
રા. નરભેરામ ગોકળ ભાઈ ૧
,, એચરલાલ જગન્નાથ ૧
,,મણીલાલ રતનલાલ દેશાઈ ૧
,, ભોગીલાલ પેહેલાભાઈ ૧
(૧૨)રા.રા. રામજી વિ. ઝીણા મારફત માણાવદર.
રા.રા.વેણીશંકર પરભાશંકર. ૧
,, રામજી વિ. ઝીણા પટેલ ૧
રા. રા. કાળિદાસ ઝિણા પટેલ ૧
,, જજમશંકર રમાશંકર ૧
,, ગાંગજી રામજી ક્ષત્રી ૧
,, કેશવલાલ ભવાનિશંકર ૧
,, જેસુખલાલ અમરજી ૧
,, શીવશંકર મોતીરામ ૧
,, દામોદર જીવા ૧
, ઝાલા કસલાજી વીસાજી ૧
,મી. દલસુખ વિ. હરીશંકર ૧
,, તાપીશંકર વિ. કેશવરામ ૧
(૧૧) રા. રા. વમળચંદ મુળચંદ માસ્તર મારફત વાગરા.
રા. રા. ડાહ્યાભાઈનારણજીસાચણ ૧
મીયાં હસનમહમદ વાગરા ૧
રા. રા. સંપતરામ વલ્લભરામ ૧
,, ગુલાબ રામદાસ ૧
,, વ્રજલાલ જમીયતરામ ૧
,, ભગવાનદાસ રણછોડદાસ ૧
,, ઉમિયાશંકર દુલભરામ ૧
,, દલપતરામ દામોદર ૧
,, રામચંદ્ર ગણપતરામ ૧.
,, જીવાભાઈ એચરભાઈ ૧
,, હરીનારાયણ સુરજરામ ૧
(૧૦) રા. રા. ભવાનજીભાઈ હરીદાસ મારફત ભુજ.
રા. રા. ભવાનજીભાઈહરીદાસમેતા ૫
,, ,, તાપીશંકર શિવદાસ ૧
,, ,, ભગવાનલાલ લધુભાઈ ૧
,, ,, લધુભાઈ જેરાજ ૧

,, ,, શ્રીકમદાસ ગોકળજી મેતા ૧
,, ,, વિસનજી શંકરજી જાની ૧

(૮) રા. રા. છગનલાલ લલ્લુભાઈ મારફત વડોદરા.

રા. રા. અંબાલાલ મોતીરામ જોશી૧
,, ,, રતિશ્વર વેણીરામ ભટ્ટ ૧
,, ,, ચુનિલાલ લલ્લુભાઈ શાહ ૧
,, ,, ચિન્તામણ ફરસુરામ ૧
,, ,, લલ્લુભાઈ જમનાદાસ ઝવેરી૧
,, ,, મગનલાલ કિશોરભાઈ શાહ ૧
,, ,, માણકલાલદોલાભાઈ નાણાવટ૧
,, ,, રણછોડજી છોટાલાલ મહેતા ૧

(૮) પ્રિયમિત્ર મણીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી મારફત ભરૂચ.

રા. રા. અનોપરામ મિઠાલાલ ૨
,, ,, મણિલાલ મોહનલાલ ઝવરી ૧
શ્રી ભરૂચ જ્ઞાનોદય સભા ૧
રા. રા. નગીનલાલ ચુનિલાલ શ્રોફ ૧
,, ,, ઇચ્છાલાલ અમરતલાલસુરતી૧
,, ,, છોટાલાલરણછોડદાસમજમુન્દાર૧
,, ,, શીવલાલ બાપુજી પારડી ૧

(૭) રા. રા. મગનલાલ કાળિદાસ મારફત ચાણસમા

રા. રા. મગનલાલ કાળિદાસ ૧
,, ,, ફરણાશંકર કુંવરજી ૧
,, ,, કેશવલાલ ગીરધરલાલ ૧
,, ,, અમૃતરાવ નૃસિંહ ૧
,, ,, જગજીવન હરીભાઈ ૧
,, ,, રામચન્દ્ર કેશવરાય ૧
,, ,, ગણપતરામ કારકુન ૧

(૬) રા. રા. ગોવિંદ વિ. નાનજી મારફત જુનાગઢ.

રા. રા. ગોવિંદજી વિ. નાનજી બુક-સેલર ૨
,, ,, હરીપ્રસાદવિ.લક્ષ્મિશંકરમુનશી૧
,, ,, પ્રભુદાસ ગોકળદાસ ૧
શ્રી સ્વધર્મ શોધક સભા ૧
રા. રા. ભાણશંકર રણછોડજી ૧

(૫) રા. રા. ગોવરધન વિ. પ્રભુજી મારફત ભુજ.

રા. રા. ગોવરધન વિ. પ્રભુજી ૧
,, ,, લક્ષ્મીદાસ હરજીવન ૧
,, ,, ગોવિંદજી લક્ષ્મીરાય ૧
,, ,, પરસોતમ મૂળજી ૧
,, ,, ગોવિંદજી રામજી ૧

(૫) રા. રા. બિહારીલાલ હીરાલાલ મારફત. કડી

રા.રા. રામલાલ મથુરાંલાલ મજમુ.૧
,, ,, પરભુલાલ માણકલાલ ૧
,, ,, શીવશંકર કીરપાશંકર ૧
,, ,, બીહારીલાલ હીરાલાલ ૧
,, ,, મથુર ગણેશ શાહ ૧

(૮) માલવણથી.

રાણાશ્રી દેવીસિંહજી હરીસિંહજી ૧
,, ચંદ્રસિંહજી હરીસિંહજી ૧
,, રઘુનાથસિંહજી વજેસિંહજી ૧
,, જાલમસિંહજી વજેસિંહજી ૧
રા. પંડ્યા આત્મારામ પ્રાગજી ૧
રા. રા. જાની પીતાંબર જગજીવન૧
જાની અંબારામ મેઘજી ૧
સોની નથુ ભગવાન ૧

(૭) રા. રા. શામળદાસ હરજીવનદાસ મારફત વડાલી સંસ્થાનઈડર

રા.રા. શામળદાસ હરજીવનદાસ ૧
,, ,, નારણરાવ ઘોંડુજીરાવ ૧
,, ,, બાદર ઝવેરચંદ ૧
,, ,, દોશી માધવજી ૧
,, ,, હીરાલાલ છોગાલાલ ૧
,, ,, પ્રભાકર વિનાયકરાવ ૧
,, ,, સરૂપચંદ અમરદાસ ૧

(૬) રા, રા. ચતુર્ભુજ જીવણભાઈ મારફત. ભુજ

રા.રા. ચતુર્ભુજ જીવણભાઈ ૧
,, ,, માણકભાઈ ઇચ્છારામ ૧
,, ,, રેવાશંકર વકીલ ૧
,, ,, વિઠલજી રાઘવજી ૧

,, ,, પુરૂષોત્તમ ઉધવજી ૧
,, ,, ભટ જીવરામ વાઘજી ૧
(૫) રા. રા. રણછોડદાસ ભીમજી મારફત. મુંબાઈ
શેઠ રણછોડદાસ ભીમજી ૧
રા. પરશોતમ વિ. જેઠા ૧
રા. જેરામ દામોદર ૧
રા. ઠક્કર રતનશી વિ. શામજી ૧
રા. ગવરીશંકર કુરણારામ ૧
(૪) રા.રા.શંકરલાલ મારફતવઢવાણ
રા.રા. કેશવજી મયારામ જોશી ૧
,, ,, મણિશંકર જટાશંકર ૧
,, ,, ભાઈશંકર કાળુભાઈ ૧
,, ,, બજુભાઈ વિ. પ્રભાશંકર ૧
(૪) રા. રા. સુંદરજી બાવાભાઈ મારફત. વાઢીયા કચ્છમાં
રા.રા. સુંદરજી બાવાભાઈ ૧
,, ,, જીવરામ ભગવાનજી ૧
,, ,, સવચંદ વિ. કરશનજી ૧
,, ,, મેતા માહાદેવ તેજશી ૧
(૪) રા. રા. પરભુલાલ સખીદાસ મારફત. પેટલાદ
રા.રા. પરભુલાલ સખીદાસ વકિલ ૧
,, ,, મોતીલાલ રામનાથ દેશાઈ ૧
,, ,, નંદલાલ પ્રભુલાલ દેશાઈ ૧
,, ,, મનસુખભાઈ જીજીભાઈ ૧
(૪) રા.રા. જદુલાલ મોહનલાલ મારફત. ભુજ
રા.રા. જદુલાલ મોહનલાલ ૧
,, ,, પ્રીતમલાલ ગંગારામ ૧
,, ,, દશરામ હરજી ૧
,, ,, ભીમજી સામજી ૧
માહારાણા કુમારશ્રી બળદેવજી વિ. નારાયણદેવજી ધરમપુર. ૨
રા.રા. ઠક્કર જીવનરામ ભગુભાઈ.. ૧
મહેમદાવાદ નેટીવજનરલ લાઇબ્રેરી ૧
રા.રા.મોતીલાલ ચુનિલાલ મેહેમદા. ૧
,, ,, જગજીવન હરીભાઈ ,, ૧

રા. રા. વકિલ દોલતરામ ટોકરશી ૨
ગોસાઈ નારણભારથી યસ્વંતભારથી ૧
રાવ બાહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ અમદાવાદ ૨
રા.રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.,, ૧
રા. રાજારામરૂપરાંમ પુરોહિતઈડર. ૧
રા. મથુરાંપ્રસાદ નાગર અલહાબાદ. ૧
રા. નાથાભાઈ ગીરધરલાલ પીપલીયા. ૧
રા.રા.ગોપાળદાસ રણછોડલાલ ,, ૧
રા.રા હરીભાઈ ગોવનજી અસનાવાડ ૧
રા.રા.એતસીભાઈ આણંદજી સીથા ૧
,, ચુનિલાલ વનમાળી ,, ૧
,, છોટમલાલરૂઘનાથજી રાજુલા,, ૧
,, રહેમતુલા લખમશી ,, ૧
,, સુંદરજી વિરેશ્વર ભટ્ટ ગઢડા ૧
,, લલુભાઈ કાળીદાસ ઓઝા ,, ૧
,, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ સોલાપુર ૨
રા.ઓળશી મોતીભાઈ અએરાજજી લાખણકા ૨
રા.રા.દયાશંકરશ્યામજીત્રિપાઠીઅંજાર ૧
,, કાશીરામ વિ.પુરૂષોતમ ,, ૧
,, ભીમભાઈ હરીભાઈ દેશાઈસુરત ૧
,, લલુભાઈ હરીભાઈ દેશાઈ ,, ૧
,, હરિશંકર જીવરાંમ કેશવણા. ૧
,, નહાલચંદ નાગરદાસ કટોસણા. ૧
,,માવજીવિસનજીજોશી કચ્છમંડળી ૧
,, હીરાલાલ મનસુખલાલ મુંબાઈ. ૧
,, કહાનજી માધવજી રંધાળા. ૧
,,ગણપતરામ બાપુજી ઉનાવા ૧
,,નનમહમદનુરમહમદ કચ્છઓબારી
,, ઉમીયાશંકર જાદવજી ૧
,, છોટાલાલ કુબેરજી ભાવનગર ૧
,, નારણશંકર દેવશંકર સુરત ૧
,, કાળિદાસ નારણદાસ ઈંટોલા. ૧
,, રવિશંકર જદુરામ રાંદેર. ૧
,, લલુભાઈ કુંવરજી ,, ૧
,, વોરા એતશી આણંદજી. ૧
,, રાજારામ કૃષ્ણારામ માંડવી, ૧

વિજ્ઞાપના.

સર્વે વિદ્યાવિલાસી અને સુજ્ઞ સજ્જનોને નમ્રતાપૂર્વક વિનતિ કરવામાં આવે છે કે આ પુસ્તકનો બનતો પ્રસાર કરવા પ્રયાસ કરશો તો અમારાપર મોટો આભાર થશે. જેઓ સામટી નકલો મંગાવશે તેઓને જો ગરજ હશે તો દશ નકલે એક નકલ બક્ષીસ આપવામાં આવશે. ટપાલખર્ચ [illegible] મંગાવનારને શીરે છે. મૂલ્ય તથા ટપાલખર્ચ પ્રથમથી [illegible] કરવું. જેઓને પુસ્તક [illegible] તેમણે નીચેને સરનામે પોસ્ટપેડ કાગળથી લખવું. સિવાય અમારે ત્યાં નીચેનાં પુસ્તકો રોકડી કિંમતે મળશે.

પુસ્તકનું નામ.	મૂલ્ય પ્રત એકનું.	ટપાલખર્ચ
[illegible]	૦—૧—૦	૦—૦—૬
ભારત ખંડનો ઇતિહાસ.	૦—૨—૦	૦—૦—૬
ભારતખંડનો ઇતિહાસ પદ્યમાં.	૦—૨—૬	૦—૦—૬
મુસલમાની રાજ્યમાં [illegible]	૦—૧૨—૦	૦—૧—૦
કાવ્ય કૌસ્તુભ મુક્તક ૧ લું.	૧—૦—૦	૦—૧—૦
કાવ્ય કૌસ્તુભ મુક્તક ૨ જું.	૧—૪—૦	૦—૧—૬

વ્રજભાષાના કાવ્ય કૌસ્તુભ નામના સાહિત્ય ગ્રન્થની બીજી આવૃત્તિ અમદાવાદ નિવાસી કવિ [illegible] [illegible] ભાષાંતર સહિત છપાઈ તૈયાર થએલ છે. ગ્રાહક [illegible] [illegible] તેમણે [illegible] નીચે સહી કરનાર તરફ લખવા કૃપા.

સાદડી-ઉદેપુર.
[illegible] પાળમાં.

વિઠ્ઠલરામ ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસ.